Ari Höyssä • Anu Lahtinen • Ulla Lehtonen

LUKION HISTORIA

Linkki 5

Suomen varhaisvaiheet

Sanoma Pro Oy
Helsinki

TIEDUSTELUT
Sanoma Pro Oy, Helsinki
puh. 020 391 000
sähköposti: asiakaspalvelu@sanomapro.fi

www.sanomapro.fi

Kustantaja: Sanoma Pro Oy

Tämä aineisto on digitaalinen rinnakkaisversio tuotteesta
ISBN 978-952-63-1981-0 Linkki 5 Suomen varhaisvaiheet

12 kk lisenssi ISBN 978-952-63-2405-0
48 kk lisenssi ISBN 978-952-63-2406-7

Toimitus: Taina Nyström
Ulkoasu: Törmä • Ärrälä Oy / Anu Törmä
Taitto: Veera Alanko
Kuvatoimitus: Nina Tuittu
Kartat: Spatio Oy / Kauko Kyöstiö

© Ari Höyssä, Anu Lahtinen, Ulla Lehtonen ja Sanoma Pro Oy

Kopiointiehdot

Tämä teos on digitaalinen oppikirja, joka on suojattu tekijänoikeuslailla (404/61).

Historia 5

Ari Höyssä
Anu Lahtinen
Ulla Lehtonen

Tämä oppikirja toimii oppimateriaalina lukion syventävään kurssiin HI5, *Suomen vaiheet esihistoriasta autonomian aikaan.*

Vaikka kirjan aiheet sijoittuvat kauas menneisyyteen, Suomen varhaisemman historian tuntemuksesta on hyötyä muillekin kuin innokkaimmille alan harrastajille. Esihistoria ja Ruotsin aika kattavat yli 10 000 vuoden jakson Suomen menneisyyttä. Tuona aikana kehittyivät niin suomalainen kulttuuri, kieli kuin yhteiskuntakin erilaisten ulkoisten vaikutusten alaisena. Monet nykyään tyypillisen suomalaisina pidetyt ilmiöt – oikeusjärjestelmä, kirjakieli, juhlapyhät ja paljon muuta – juontuvat juuri tältä aikakaudelta.

Olemme kiinnittäneet erityistä huomiota eri kansojen, kulttuurien, uskontojen ja kieliryhmien vuorovaikutukseen Suomen historiassa. Havainnollistamme menneisyyttä monipuolisin kuva-, kaavio- ja tekstidokumentein. Jokaisen pääluvun lopussa on muutamia laajempia lähdetehtäviä, jotka auttavat ymmärtämään menneisyyden suomalaisten elämää. Opiskelun iloa!

Tekijät

Sisällys

Onko Suomella historiaa ennen 1800-lukua? 7

Esihistorian Suomi

1. Pyyntikulttuurien aika 9
Ensimmäiset asukkaat 9
Miten arkeologinen tieto syntyy? 12
Kivikauden ensimmäiset kulttuurit 13
Kaksi kulttuurialuetta 14
Metallit ja maatalous yleistyvät hitaasti ... 16
Pyyntikulttuurien elämäntapa 17
Kivikirveitä ja koruja 19
Kalliomaalauksia ja hiidenkiukaita 20

2. Muinaissuomalainen kulttuuri syntyy 22
Suomalaisten alkuperä 22
Rautakauden vaiheet ja väestö 23
Elinkeinot ja asuminen 24
Pelto ja kaski 26
Kauppa tuo vaurautta 27
Muinaissuomalainen uskonto ja kristinusko 28
Muinaispuvut 29
Suomi esihistorian päättyessä 30
Esihistorian aseet 33

Aineistotehtävät 34

Suomi keskiajalla

3. Suomi idän ja lännen välissä 37
Suomalaiset kulttuuripiirien rajalla 37
Ensimmäinen ristiretki – totta vai tarua? 39
Suomalaiset paavien murheena 41
Taistelu Hämeestä ja Karjalasta 41
Karjalan naisten suojelukirje 44
Kirkko uuden kulttuurin tuojana 45
Valtapiirit vakiintuvat 46

4. Keskiajan yhteiskunta 48
Kuningas ja alamaiset 48
Linnat vallan perustana 48
Laki yhdistää valtakuntaa 51
Rikos ja rangaistus 52
Mahtava kirkko 53
Talonpojat vastahangassa 55
Sääty-yhteiskunta syntyy 55
Itsenäiset talonpojat 57
Pohjoisen ritari-ihanteita 58

5. Keskiajan ihmisen elämänpiiri 60
Maatalous tarjoaa elannon 60
Keskiajan vähemmistöt 61
Suku ja kylä antavat turvaa 62
Tiiviit perhesuhteet 64
Kirkollinen kulttuuri ja maailmankuva 66
Oppiminen ja koulunkäynti 68
Luostarit – ikkuna Eurooppaan 70

6. Itämeren piiri keskiajan lopulla 72
Kaupungit kehittyvät 72
Elämää kaupungeissa 74
Hansaliitto valvoo kauppaa 75
Muotia ja maallista mukavuutta 76
Kalmarin unioni yhdistää Pohjoismaat 77
Unioni alkaa rakoilla 78
Keskiajan kosmopoliitti Paulus Scheel 79
Vanha viha ja Viipurin pamaus 82

Aineistotehtävät 84

Suomi uuden ajan alussa

7. Kustaa Vaasan uudistukset 87
Ruotsi eroaa Kalmarin unionista 87
Kuningasvalta vahvistuu 89
Ankara kuningas 91
Taloudellisia uudistuksia 92
Uudisasutus kiristää idänsuhteita 93
Niskoittelevan talonpojan kohtalo 94

8. Reformaatio ja renessanssi uudistavat kulttuuria 96
Reformaatio Ruotsissa 96
Kirkon valta murtuu hitaasti 96
Uusi usko ja kirjakieli Suomeen 97
Agricolan suomen kieli 99
Renessanssin kaikuja Pohjolassa 100
Juhana-herttuan renessanssihovi 102

9. Valtataistelujen aika 104
Veljet vastakkain 104
Levottomat sotavuodet 105
Uusi valtataistelu ja nuijasota 106
Diplomatiaa 1500-luvun tyyliin 107
Nuijamiehet lyödään 109
Nuijasodan muuttuvat tulkinnat 111
Hallitsijasuku ja luterilainen usko vakiintuvat 112

Aineistotehtävät 114

Suomi suurvallan osana

10. Suurvalta luodaan sodissa 117
Ruotsin menestyksen perusta 117
Valloitussodat 120
Voittamaton armeija 122
Sotilaan arkea 124
Itämeren herruus 126
Suurvalta ja Suomi 126
Hakkapeliitat 127

11. Keskusjohtoinen yhteiskunta 130
Valtio ottaa ohjat 130
Kenelle kuului valta maassa? 132
Suomen kenraalikuvernöörit 134
Säätyjako vahvistuu 136
Lorentz Creutz – Pernajasta valtakunnan huipulle 138
Talouden uudet tuulet 139
Pikkukaupunkien Suomi 141
Talonpoikainen Suomi 143

12. Suurvaltakauden kulttuuri Suomessa 146
Puhdasoppinen luterilaisuus 146
Noitavainot Suomessa 148
Kansanopetusta ja kouluja 149
Turun akatemia 150
Ruotsin kieli valtaa alaa 150
Suomenkielinen kulttuuri 152
Barokkia hovissa ja maakunnissa 152
Suurvallan alamaisten arkea 154

13. Suurvaltakauden loppuvaihe 156
Suurvalta ahdingossa 156
Kriiseistä absolutismiin 157
Reduktio ja ruotujakolaitos 158
Suuri Pohjan sota 160
Isoviha 163
Isonvihan kauhea maine 165
Uudenkaupungin rauha ja suurvallan loppu 166

Aineistotehtävät 168

Edistyksen vuosisata

14. Säätyvallan ja kustavilaisuuden aika 171
Vallan uusjako 171
Puolue- ja säätykiistojen aika 173
Hattujen sota ja pikkuviha 174
Kuningas kaappaa vallan 177
Poliittista kähmintää Helsingissä 179
Kustavilaisia uudistuksia 180
Suurvaltahaaveita ja kapinaliikkeitä 181

15. Hyödyn ja talousuudistusten aika 184
Jälleenrakennus ja kauppapakko 184
Hyötyajattelu valtaa alaa 186
Terva – Suomen metsien musta kulta 188
Maatalous uudistuu 189
Kauppa ja kaupungit kukoistavat 191
Sääty-yhteiskunnan hidas muutos 192
Maria Augustin, 1700-luvun kauppias 193
Itä-Suomi Venäjän vallan alla 194

16. Kulttuurielämä vilkastuu 196
Valistus ja vaurastuminen 196
Säätyläiskulttuuria 197
Rokokoo ja kustavilainen tyyli 199
Luonnontieteitä ja fennofiliaa Turun akatemiassa 200
Pehr Kalmin matka Amerikkaan 202
Sivistystä kansalle 202
Valistava kirkko ja uskova kansa 204

17. Ruotsin aika päättyy 206
Suomi suurvaltojen pelinappulana 206
Suomen sota 207
Nuoren ylioppilaan sota 210
Venäläismiehitys 211
Suomen liittäminen Venäjään 212
Romantisoitu sota 214
Ruotsin ajan perintö 215

Aineistotehtävät 216
Kokoavat tehtävät 218

Käsitehakemisto 220
Kuvalähteet 224

FINMARCHIA
SCRICFINIA
BIARMIA
LAPPIA
LAPPIA ORIENTALIS
MARE BOTNICV
BOTNIA OCCIDENTALIS
BOTNIA ORIENTALIS
CARELIA
SCANDIA
SVECIA
TAVASTIA VEL TAVESTHIA
FINLANDIA VEL FINNINGIA OLIM REGNVM
MARE SVETICVM
MARE FINONICVM SIVE SINVS VENEDICVS
MOSCOVIE PARS
LIVONIA AQVILONARIS
RVSSIA ALBA
ESTHIA
MARE LIVONICVM
GOTHIA
LIVONIA AVSTRALIS
RVSSIA REGALIS
CVRETES
SEMBIA
MARE GOTICVM
SAMOGETHIA OLIM REGNVM
LITVANIE PARS
OCEANVS SCITHICVS

Onko Suomella historiaa ennen 1800-lukua?

Käsissäsi olevan oppikirjan aiheena on Suomen varhaisvaiheet, aika ennen Suomen liittämistä Venäjään vuonna 1809. Venäjään liittämisen myötä Suomi sai autonomisen aseman suuriruhtinaskuntana ja sitä kautta selkeät maantieteelliset rajat. Tätä ennen Suomea ei ollut olemassa nykyisessä valtiollis-poliittisessa merkityksessä. Kuinka siis voimme puhua Suomen historiasta ennen autonomiaa?

Maana Suomi on ollut olemassa jo ennen kuin se sai tarkasti määritellyt rajansa. Suomalaiset mainitaan erillisenä kansana jo antiikin ajan maantieteellisissä esityksissä. Maan nimi (Fennia, Finland) esiintyy jo aikana, jolloin Suomessa elettiin vielä esihistorian aikaa. Alkuaan Suomella tarkoitettiin vain nykyistä Varsinais-Suomen maakuntaa, joka liitettiin Ruotsin valtakuntaan keskiajalla, yhdessä kahden muun maakunnan, Hämeen ja Karjalan, kanssa. Näiden valtakunnan osien yhteisnimitys oli tuolloin Itämaa.

Keskiajan kuluessa nimi Suomi laajeni käsittämään koko Ruotsin valtakunnan itäistä osaa, jota yhdisti Turun hiippakunta. Suomi-nimityksellä viitattiin myös Suomen herttuakuntaan 1500-luvulla ja myöhemmin Suomen kenraalikuvernöörikuntaan. Näiden hallintoalueiden rajat olivat kuitenkin vaihtelevia, eivätkä ne kattaneet nykyisen Suomen aluetta. Suomalaisten asuinalueet eivät myöskään rajoittuneet Ruotsiin, vaan samaa kieltä puhuvia asui myös Venäjän puoleisessa Karjalassa.

Kansallismielinen historiankirjoitus loi 1800- ja 1900-luvuilla ajatuksen, että Suomen kansalla oli aina ollut oma historiallinen kohtalonsa. Ruotsin valtakunnasta alettiin käyttää nimitystä Ruotsi-Suomi, vaikkei tällaiselle nimitykselle ollut historiallisia perusteita. Kyseessä ei nimittäin ollut kahden itsenäisen valtakunnan yhteenliittymä (kuten Tanska-Norja) vaan yksi yhtenäinen valtio. Suomi oli kiinteä osa Ruotsia, eikä sitä yleensä kohdeltu erillistapauksena. Suomalaiset eivät myöskään olleet valtakunnassa alistetussa asemassa, vaan heillä oli samat oikeudet ja velvollisuudet kuin muillakin Ruotsin alamaisilla.

Tarkan määritelmän puutteesta huolimatta Suomi voitiin nähdä ainakin jossain määrin omana maanaan, jonka olot ja asukkaat erosivat muusta Ruotsista. Varsinkin 1700-luvulla monet oppineet kokivat selvää kotiseutuylpeyttä, ja eräät suomalaissyntyiset yläluokan edustajat pitivät Suomen ja Ruotsin etuja ristiriitaisina. Suomen liittäminen osaksi Venäjää antoi tällaiselle kotiseutuidentiteetille lopullisen vahvistuksen.

Voimme siis huoleti puhua Suomen historiasta jo ajalta ennen Suomen hallintoalueen vakiintumista. Meidän tulee kuitenkin muistaa, ettemme saa sekoittaa sitä Suomeen nykymerkityksessään. Suomella voidaan tarkoittaa – hieman tilanteesta ja aikakaudesta riippuen – joko aluetta, jolla asui suomalaisia, tai tiettyä, hieman epätarkasti hahmotettavaa osaa Ruotsin valtakunnasta.

Esihistorialla tarkoitetaan sitä jaksoa ihmislajin menneisyydestä, josta ei ole olemassa kirjallisia lähteitä. Suomen esihistoria on lyhyt verrattuna muuhun maailmaan, sillä ihmisasutus levisi tänne vasta noin 11 000 vuotta sitten. Toisaalta esihistoria jatkuu Suomessa verraten myöhäiselle ajalle, sillä kirjoitustaito omaksuttiin täällä vasta kristinuskon myötä keskiajalla. Esihistoriallinen Suomi oli harvaan asuttu ja etäällä kulttuurin keskuksista, joten ihmiset ja uudet keksinnöt kulkeutuivat maahan hitaasti. Eristyksissä Suomi ei kuitenkaan ollut. Vuosituhantisten muuttoliikkeiden ja kulttuurivaikutteiden myötä täällä kehittyivät muinaissuomalainen ja -saamelainen kulttuuri.

1. Pyyntikulttuurien aika

Ensimmäiset asukkaat

Pohjois-Eurooppa oli viimeisiä seutuja, jotka ihmislaji asutti. Kun ensimmäiset metsästäjät ja kalastajat asettuivat näille rannoille, homo sapiens oli jo levinnyt alkukodistaan Afrikasta kaikkiin maanosiin ja sopeutunut mitä erilaisimpiin ympäristöihin. Skandinavian alueen myöhäistä asuttamista selittää viimeisin jääkausi, joka peitti alueen paikoin jopa kolmen kilometrin paksuisen jääkerroksen alle 30 000–10 000 vuotta sitten.

Jääkauden päättyessä Pohjoismaita peitti pitkään erillinen jäätikkö, jonka keskus oli Ruotsin tuntureilla. Jäätikön sulaminen muokkasi Suomen luontoa luomalla suuret harjumuodostelmat, kuten Salpausselät. Valtavat jäämassat olivat painaneet maata alaspäin ja aluksi suurin osa nykyisen Suomen alueesta oli vedenpinnan alapuolella. Jääkauden päättymisestä lähtien maa on Suomessa kohonnut; nopeinta nousu on nykyään Pohjanlahden rannikolla. Rantaviiva, vesistöt ja jokien virtaussuunnat ovat ajan kuluessa muuttuneet, mikä on vaikuttanut ihmisten asuinpaikkoihin ja elintapoihin aina nykypäivään asti.

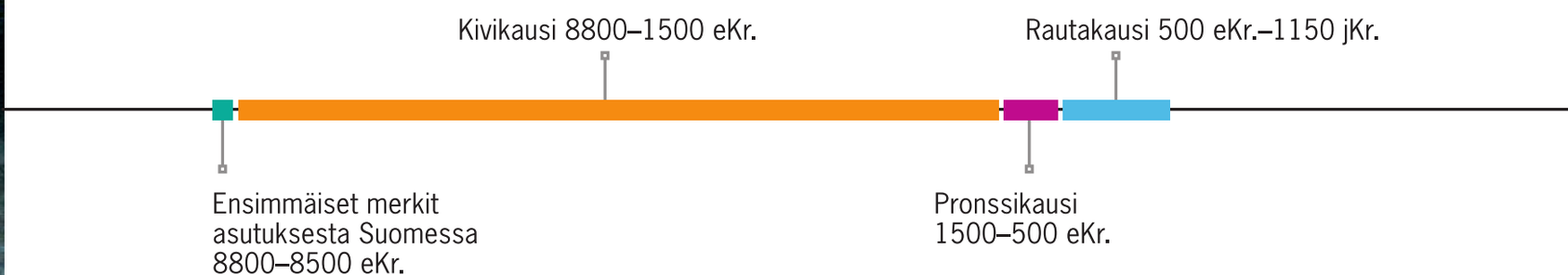

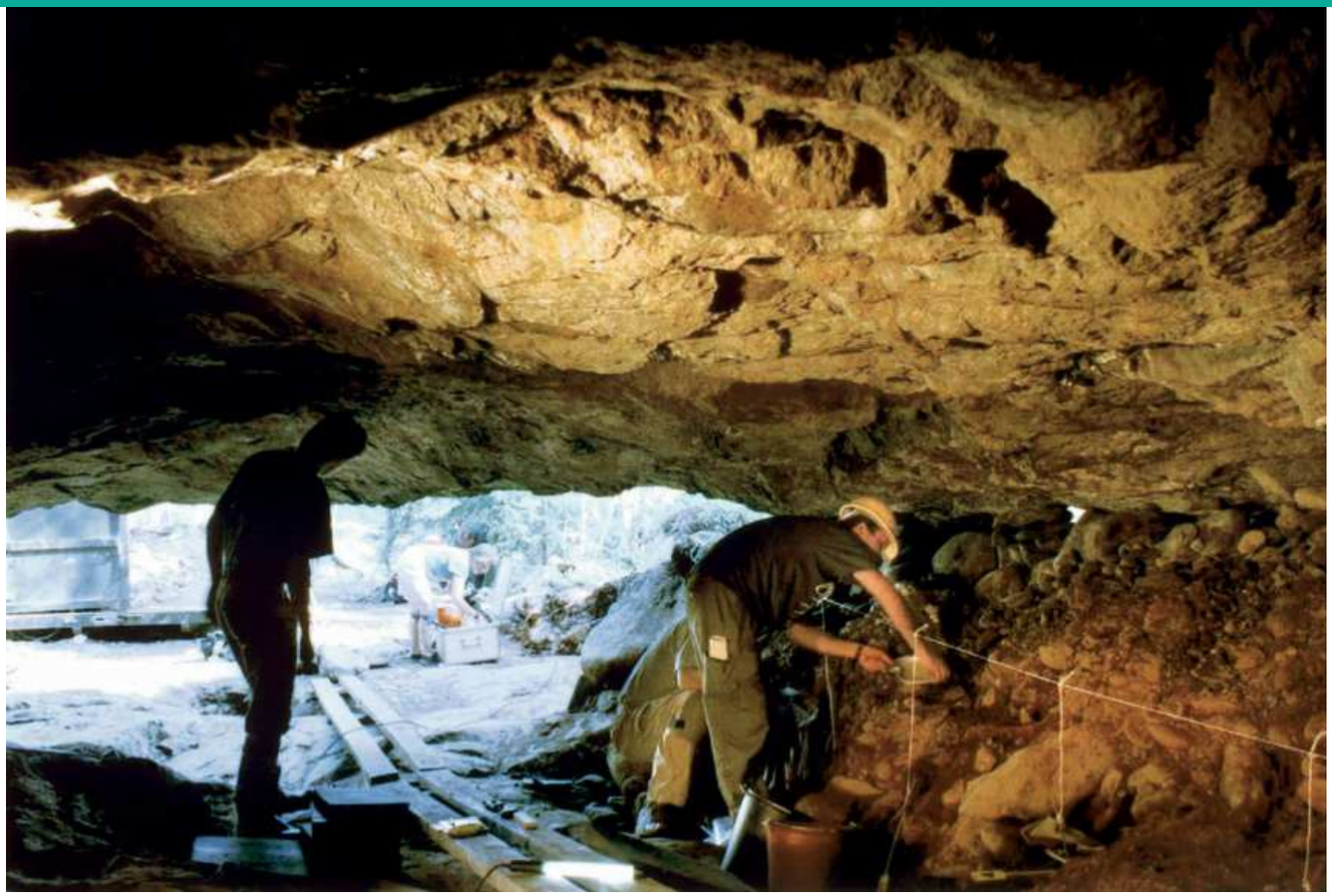

Suomen alueella on saattanut elää ihmislajeja jo ennen jääkautta, mutta vuosituhantiset jäämassat ovat hävittäneet merkit aiemmasta asutuksesta. Etelä-Pohjanmaalta Karijoen Susiluolasta on löydetty mahdollisia jälkiä yli 100 000 vuotta vanhasta asuinpaikasta. Löydöt ovat kuitenkin niukkoja eivätkä tutkijat ole yksimielisiä niiden todistusvoimasta.

Ensimmäiseksi jäätikön alta vapautui Kaakkois-Suomi. Se muodosti 11 000 vuotta sitten rikkonaisen niemekkeen, joka pisti idästä Atlantin suolavetiseen lahteen, **Yoldiamereen**. Maa kohosi nopeasti ja vesiyhteys Atlanttiin katkesi. Nykyisen Itämeren paikalle syntyi makeavetinen **Ancylusjärvi**. Ilmaston lämmetessä alueelle kasvoi koivuvaltaisia metsiä ja asumattomille rannoille levisi lukuisia riistaksi sopivia lajeja, kuten peuroja, hirviä, majavia ja hylkeitä. Saaliseläinten toivossa saapuivat metsästäjät ja kalastajat. Varhaisimmat esinelöydöt nyky-Suomen alueelta ja Karjalan kannakselta on ajoitettu n. vuoteen 8800–8500 eKr., ja ne osoittavat asukkaiden tulleen maahan kaakosta ja etelästä.

Näiden maahanmuuttajien kielestä tai kulttuurista ei voida sanoa juuri mitään varmaa. Heidän asuinpaikkansa sijaitsevat muinaisen rantaviivan tuntumassa. Löydetyt nuolen-, keihään- ja harppuunankärjet kertovat, että muuttajien elinkeinoina olivat metsästys ja kalastus. Karjalan kannakselta Antreasta on löydetty myös taidokkaasti valmistettu verkko, joka on suohon hautautuneena säilynyt hyvin.

Ilmaston lämmetessä 7000 eKr. jäätikön rippeetkin sulivat ja mänty korvasi koivun metsien valtalajina. Metsästäjät tunkeutuivat yhä syvemmälle pohjoisiin metsiin ja vuoteen 7300 eKr. mennessä asutuksesta on merkkejä koko Suomen alueelta. Lämmin ilmastovaihe, joka mahdollisti ihmisasutuksen Suomessa, muutti olosuhteita muuallakin. Samaan aikaan, kun asutus levisi Suomeen, Lähi-idässä alettiin harjoittaa maataloutta ja rakentaa ensimmäisiä kaupunkeja.

Esihistorian kaudet

eKr. 9000 8000 7000 6000 5000 4000 3000 2000 1000 1 jKr. 1000

Kulttuuri

ei asutusta | Suomusjärven kulttuuri | kampakeraaminen kulttuuri | vasara-kirves-kulttuuri | Kiukaisten kulttuuri | pronssikausi | rautakausi

asbestikeraaminen kulttuuri

Kasvillisuus (valtalajit)

tundra | koivu | koivu, mänty | koivu, leppä, mänty, jalopuut (tammi, jalava) | kuusi, mänty, koivu

Ilmasto

arktinen | preboreaalinen – kuiva – viileä | boreaalinen – kuiva – lämmin | atlanttinen – kostea – lämmin – merellinen | subboreaalinen – kuiva – viileä – mantereellinen | subatlanttinen – kostea – viileä

Rantaviiva

Yoldiameri | Ancylusjärvi | Mastogloia-meri | Litorinameri | Itämeri

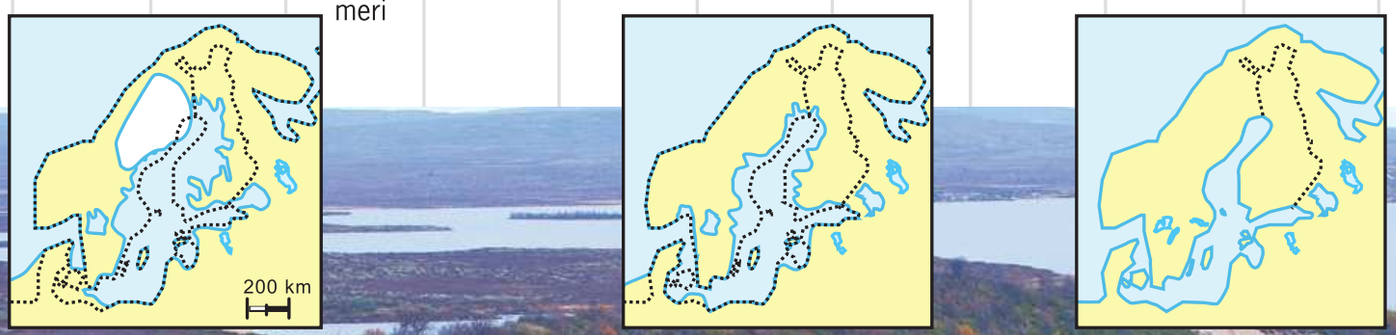

Maankohoaminen, runsaat sisävesistöt ja harjut muistuttavat viimeisimmästä jääkaudesta. Ne ovat vaikuttaneet maan asuttamiseen ja kulkuyhteyksiin esihistorialliselta ajalta nykypäivään asti. Harjumaisema Kilpisjärveltä.

Miten arkeologinen tieto syntyy?

Arkeologia tutkii menneisyyttä, josta ei ole kirjallisia lähteitä. Arkeologian merkitys on viime vuosina lisääntynyt myös historiallisen ajan tutkimuksessa. Erityisesti keskiajan Suomesta on jäänyt niin vähän kirjallisia lähteitä, että tietoja keskiajan elämäntavasta on voitu huomattavasti tarkentaa arkeologian keinoin.

Arkeologien tärkeimpiä lähteitä ovat erilaiset esineet, joita saadaan pääasiassa kaivausten avulla. Tärkeimpiä työvälineitä ovat vielä nykyäänkin lastat, harjat ja seulat, joilla maa-aineksesta erotellaan pienet esineet. Erilaiset mittausvälineet ovat välttämättömiä esineiden löytösyvyyden ja keskinäisen sijainnin määrittelemiseksi. Uusien teknisten menetelmien ansiosta arkeologit ovat päässeet laajemmin tutkimaan myös erilaisia orgaanisia jäänteitä kuten siitepölyjäämiä ja puuainesta.

Arkeologisen tutkimusaineiston suurimpia ongelmia on sen ajoittaminen. Esiin kaivettua saviastian sirpaletta tai luunpalasta on vaikea ajoittaa tiettyyn vuoteen tai edes oikealle vuosituhannelle. Löytöjen ajoittamiseksi on kehitetty useita menetelmiä, joita vertailemalla ajoittaminen onnistuu melko tarkasti.

Typologia on perinteinen ajoitusmenetelmä, jossa löytöä verrataan tunnettuihin esinetyyppeihin. Esimerkiksi tietyllä menetelmällä valmistettu kirveenterä tai tietyllä tavalla koristeltu astia voidaan todennäköisesti sijoittaa aikaan, jolta on muita samantyyppisiä esineitä.

Stratigrafiassa esineen ikä päätellään sen perusteella, mistä maakerroksesta ja kuinka syvältä se kaivetaan esiin. Menetelmä toimii vain paikoissa, joissa esineiden päälle on syntynyt ajoitettavia maakerrostumia, esimerkiksi kaupungeissa ja muilla pysyvillä asuinpaikoilla.

Rannansiirtymiskronologia perustuu maan nousemiseen jääkauden jälkeen. Löytö-

paikan korkeus nykyiseen merenpintaan nähden kertoo, milloin kyseinen paikka on sijainnut veden äärellä.

Radiohiiliajoitus perustuu hiilen radioaktiiviseen isotooppiin C-14, jota kertyy kaikkeen eloperäiseen materiaalin, kuten puuhun tai luuhun. Kun elävä olento kuolee, hiilen kertyminen lakkaa ja hiili alkaa hajota tasaista vauhtia. Eloperäisestä löydöstä voidaan mitata jäljellä oleva C-14:n määrä ja täten laskea sen kuolinvuosi.

Termoluminesenssiajoitusta voidaan käyttää poltetusta savesta valmistettuihin esineisiin. Ruukunsirpaletta voimakkaasti kuumentamalla saadaan selville, paljonko aikaa on kulunut sen polttamisesta.

Dendrokronologia eli vuosilustoajoitus on viime vuosina kehittynyt suurin harppauksin. Puun kasvuhistoria voidaan laskea vuosirenkaista, jotka ovat ohuempia tai paksumpia sen mukaan, millainen kasvuvuosi on ollut kyseessä. Vertailemalla eriaikaisten puiden vuosikasvuja niistä voidaan rakentaa vuosikasvujen sarja, jonka perusteella yksittäinen puulöytö voidaan ajoittaa sijoittamalla se oikeaan kohtaan sarjassa.

Tarkastikaan ajoitettu ruukunsirpale ei vielä kerro suoraan käyttäjästään tai tämän elämäntavasta. Tutkijan panos löytöjen tulkinnassa onkin tärkeä. Esimerkiksi asetyyppien tai eläinten luiden perusteella voidaan tehdä johtopäätöksiä tärkeimmistä saaliseläimistä. Uskonnollisista käsityksistä voidaan esittää arvioita hautalöytöjen ja korujen perusteella. Eriaikaisia löytöjä tai löytöpaikkojen muuttumista vertailemalla voidaan tarkkailla keksintöjen leviämistä tai ihmisryhmien muuttoliikkeitä. Kaikista teorioista ei kuitenkaan olla tutkijoiden keskuudessa yksimielisiä. Osa tutkijoista pitää esimerkiksi Karijoen Susiluolan löytöjä merkkinä ihmisasutuksesta, osan mielestä ne ovat luonnonmuodostelmia.

Kivikauden ensimmäiset kulttuurit

Suomen kivikautta (8800–1500 eKr.) jaksotetaan kulttuurivaiheiden perusteella. Kulttuuri tarkoittaa tässä yhteydessä ihmisjoukon jakamia yhteisiä esinetyyppejä ja elinkeinoja, mahdollisesti myös tapoja ja uskomuksia. Kulttuurin jäsenet eivät välttämättä edusta tiettyä kansallisuutta tai kieliryhmää eikä uudenlaisen kulttuurin leviäminen aina tarkoita uusien asukkaiden saapumista. Suomen varhaisimmat kulttuurit olivat **esikeraamisia**, ja niistä pitkäaikaisinta kutsutaan **Suomusjärven kulttuuriksi** (n. 8200–5000 eKr.) merkittävän löytöpaikan mukaan. Sen asukkaiden elämäntapa oli liikkuvaa; ihmiset elivät pienissä perheyhteisöissä, mutta saattoivat tiettyinä vuodenaikoina kokoontua yhteen suuremmiksi pyyntikunniksi.

Kivikaudella pukeuduttiin nahkaan ja turkiksiin, mutta vaatemalleista ei ole tarkkaa tietoa.

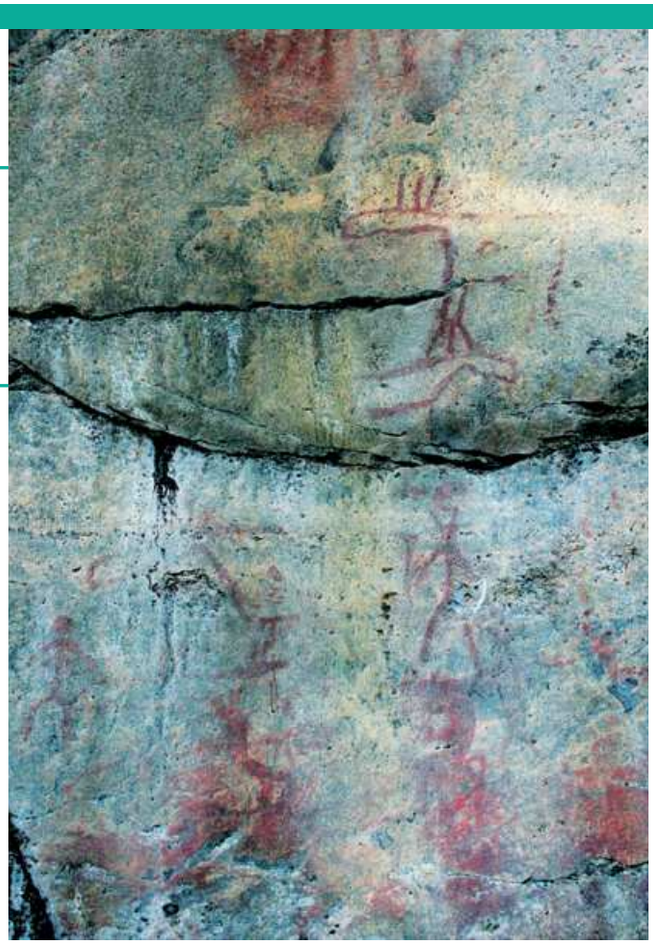

Hirvi oli tärkeä riistaeläin ja sillä oli keskeinen osa kivikauden taiteessa. Kallioon maalattuja hirvieläimiä ja ihmishahmoja Ristiinan Astuvansalmelta.

Taito tehdä poltettuja saviastioita levisi Suomeen idästä päin vuoden 5000 eKr. vaiheilla. Kyseessä ei nähtävästi ollut uuden väestöryhmän muutto maahan, vaan alkuperäisväestön omaksuma uusi tekniikka. Varhaisinta keramiikkaa käyttäneitä kulttuureja kutsutaan **kampakeraamisiksi**, sillä niissä käytettyjen saviastioiden koristelu näyttää kamman piikkien painalluksilta.

Ympäristöolosuhteet suosivat kampakeramiikan ajan metsästäjiä. Maankohoamisen avattua Tanskan salmet Ancylusjärvi oli muuttunut suolavetiseksi **Litorinamereksi** jo noin 6000 eKr. Meren hyljekanta kasvoi voimakkaasti ja ilmasto oli nykyistä lämpimämpi ja merellisempi. Tänä ›'kivikauden suurena kesänä' Suomen luonto muistutti nykyistä Keski-Eurooppaa – metsissä kukoistivat tammet ja pähkinäpensaat.

Kampakeraamisen ajan puolivälissä (n. 4000 eKr.) maahan näyttää suuntautuneen voimakas muuttoaalto idästä. Maahanmuutto ja suotuisat elinolot johtivat väestönkasvuun. Tuolta ajalta onkin löydetty aiempaa enemmän ja suurempia asuinpaikkoja. Idästä tulleet maahanmuuttajat ovat kuuluneet laajaan kulttuurialueeseen, jonka keskus on ollut Pohjois-Venäjällä. Tulijat ovat epäilemättä sulautuneet maassa jo asuneeseen väestöön, mutta heidän on arveltu tuoneen mukanaan uuden kielen, **varhaiskantasuomen**. Myös uudenlaiset esineet kertovat yhteyksistä itään. Niiden materiaalina on usein piikivi, jota Suomeen tuotiin muun muassa Äänisjärven seuduilta.

Kaksi kulttuurialuetta

Kivikauden lopulla ilmasto viileni. Samaan aikaan kauppa- ja kulttuuriyhteydet itään heikkenivät. Suomi jakautui selvästi toisistaan eroaviin kulttuurialueisiin. Itä-Suomessa opittiin valmistamaan entistä ohutseinäisempiä astioita lisäämällä saven sideaineeksi asbestikuituja, joita saatiin Saimaan alueen asbestiesiintymiltä. Näin syntyi **asbestikeraaminen kulttuuri**, joka vaikutti maan itä- ja pohjoisosissa kivikauden loppuun asti. Kampakeraaminen kulttuuri ja sen perilliset säilyivät pidempään maan länsiosissa, jossa asbestia ei ollut saatavilla.

Puolan ja Baltian alueella asui **indoeurooppalaisia** kieliä puhuvia kansoja, joiden vaikutus ulottui kaikkialle Litorinameren rannoille. Kulttuuripiiriä kutsutaan monilla eri nimillä riippuen siitä, mitä esinetyyppiä pidetään sille tyypillisimpänä. Saviastioiden koristelun mukaan kulttuuri on nimetty nuorakeraamiseksi.

Kampakeraaminen ja nuorakeraaminen kulttuurialue

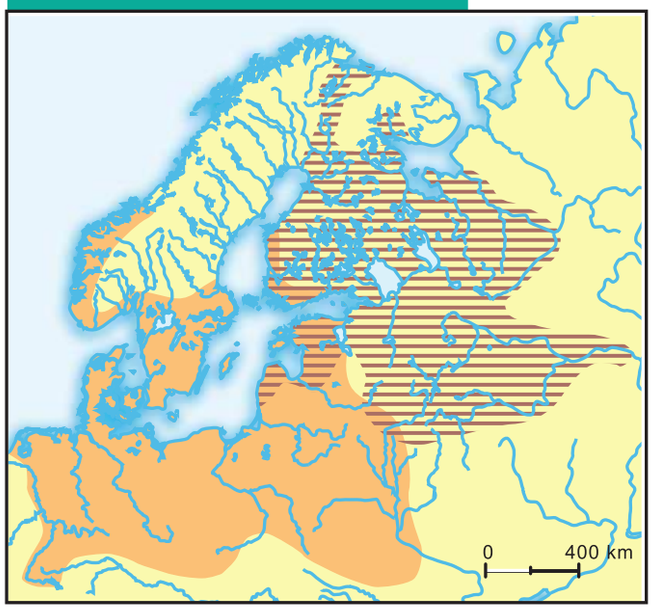

Kampakeraaminen kulttuurialue (4000 eKr.)

Nuorakeraaminen kulttuurialue (3000 eKr.)

Asbestikeraaminen ja Kiukaisten kulttuuri 1500 eKr.

Tyypillisiä aselöytöjä ovat puolestaan sulavalinjaiset sileiksi hiotut kivikirveet, joiden mukaan on annettu nimitykset **vasarakirveskulttuuri** ja venekirveskulttuuri. Aselöytöjen perusteella maahanmuuttajien on arveltu olleen sotaisia ja valloittaneen Suomen rannikot väkivalloin. Suoria todisteita tästä ei ole eikä vasarakirveitä ole välttämättä suunniteltu sota-aseiksi. Ne ovat saattaneet olla päälliköiden arvomerkkejä tai uskonnollisia seremonia-aseita.

Suomen rannikoille vasarakirveskansaa muutti vuoden 3200 eKr. paikkeilla tuoden mukanaan uusia tekniikoita, asumistapoja ja mahdollisesti elinkeinojakin. Suomenlahden eteläpuolella Virossa vasarakirveskulttuuriin liittyy jo maatalouden harjoittaminen, mutta täällä siitä ei ole jälkiä. Suomen kieleen siirtyneet lainasanat, kuten kirves ja meri, todistavat tulijoiden nykypäivään saakka ulottuneesta vaikutuksesta.

Vasarakirveskulttuurin väestö sulautui vähitellen lukuisampaan kampakeraamisen kulttuurin väestöön, jolloin länsirannikolle syntyi uudenlainen **Kiukaisten kulttuuri**. Sen piiristä on löydetty ensimmäiset merkit maanviljelystä: piikivestä valmistettuja sirppejä ja viljakasvien siitepölyä. Maatalous ei kuitenkaan ollut ainoa tai edes tärkein elinkeino, sillä Kiukaisten kulttuurin löytöjen joukossa on paljon metsästykseen ja kalastukseen liittyvää esineistöä.

Sisämaahan maanviljely ei vielä levinnyt, ja Suomen alueella näyttääkin kivikauden lopulla olleen kaksi erillistä kulttuurialuetta eli rannikon Kiukaisten kulttuuri ja sisämaan asbestikeraaminen kulttuuri. Tällöin tapahtui ehkä myös varhaiskantasuomen kielen jakautuminen Kiukaisten kulttuurin alueella puhuttuun kantasuomeen ja sisämaan kantasaameen.

Vasarakirveiden terissä on usein pitkittäinen kohouma, jonka on arveltu jäljittelevän kupariaseiden valumuotin saumaa.

Metallit ja maatalous yleistyvät hitaasti

Ensimmäiset Suomesta löydetyt metalliesineet ovat Polvijärveltä löydetty kuparirengas ja Suomussalmen kuparinen kourutaltta. Ne ovat kaupan mukana tulleita kivikauden erikoisuuksia tai ylellisyystavaroita. Metallien käyttö yleistyi vasta, kun kuparista osattiin valmistaa arseeniin tai tinaan sekoittamalla kovempaa ja helpommin käsiteltävää pronssia. **Metallurgian** eli metallien käsittelytaidon kehittyminen mahdollisti uudentyyppiset esineet, kuten soljet ja miekat, joita ei kivestä voinut muotoilla.

Pronssikauden katsotaan alkaneen Suomessa n. 1500 eKr., kun pronssiesineiden löydöt yleistyvät. Tämä ajoitus on kaikkea muuta kuin täsmällinen, sillä siirtymä kivestä pronssiin oli hidas ja epätäydellinen; kiveä käytettiin koko ajan pronssin rinnalla eivätkä pronssilöydöt ole kovin yleisiä. Esimerkiksi pronssisia kirveenteriä on Suomen tuhatvuotisen pronssikauden ajalta löydetty vain viitisenkymmentä. Pronssin harvinaisuus selittyy osin sillä, että materiaali mahdollisti kierrätyksen. Kun kivikirves halkesi, se piti heittää pois. Arvokkaan pronssikirveen saattoi sen sijaan sulattaa ja valaa uudelleen. Toinen selitys kiviesineiden jatkuvalle käytölle on se, ettei pronssin pääraaka-ainetta kuparia saatu Suomesta. Kupari ja suuri osa pronssiesineistäkin oli siis tuontitavaraa.

Pronssikauden Suomeen tuli esineistöä ja kulttuurivaikutteita kahdesta suunnasta. Itä- ja Pohjois-Suomen asukkailla oli yhteyksiä Karjalan ja Pohjois-Venäjän alueen kansoihin. Länsi- ja Etelä-Suomen rannikolle vaikutteet tulivat Skandinaviasta. Ne kertovat tiiviistä kauppayhteyksistä Itämeren yli tai lisäväestön muutosta vuoden 1000 eKr. tienoilla. Suomen kielen vanhat germaaniset lainasanat, kuten pelto ja kuningas, ovat peräisin tältä ajalta. Maa oli siis myöhäiskivikauden tapaan jakautunut kahteen kulttuuripiiriin, joista toinen vaikutti rannikolla ja toinen sisämaassa.

Yllättävää kyllä tietomme pronssikauden elämäntavasta ovat kivikautta niukempia ja tulkinnanvaraisempia. Elinkeinot vaihtelivat asuinseudun mukaan. Etelä- ja Länsi-Suomesta on monin paikoin selviä merkkejä niin karjanhoidosta kuin maanviljelystäkin. Lounais-Suomen löytöjen joukossa on vuohen- ja sianluita ja piisirppejä. Maanviljelyyn viittaavia siitepölylöytöjä on eri puolilta maata. Toisaalta rannikolta on löydetty Kökarin Otterböten tyyppisiä hylkeenpyyntiin erikoistuneiden yhteisöjen jäänteitä. Sisämaan asuinpaikkojen löydöt sen sijaan ovat niukkoja, ilmeisesti ihmiset vaelsivat vuodenaikojen mukaan saaliseläinten perässä paikasta toiseen.

Raudan käsittely oli opittu Lähi-idässä vuoden 2000 eKr. vaiheilla ja Suomeen taito levisi noin vuonna 500 eKr. Rauta on pronssia kovempaa, joskin varhaisessa muodossaan hauraampaa, ja sen käsittely vaatii korkeampaa lämpötilaa kuin pronssin. Suomessa raudan suurin etu oli uusien ominaisuuksien ohella sen helppo saatavuus: kotimaista rautaa voitiin nostaa soiden ja järvien pohjasta. Ilmeisesti raudan tulo ei aiheuttanut pronssikautisten asukkaiden elämäntavassa suurta muutosta.

Rautakauden varhaisimmassa vaiheessa, esiroomalaisella rautakaudella (500–1 eKr.) ilmasto viileni edelleen. Aikakauden rautaesinelöydöt ovat melko vähäisiä, varsinkin maan sisäosissa. Vielä 1900-luvun puolivälissä uskottiin, että väestö muutti tuolloin Suomesta suurin joukoin pois eikä alueelle jäänyt kuin pieni joukko pyyntikulttuurista eläviä metsästäjä-keräilijöitä. Nykyään kuitenkin tiedetään asutuksen jatkuneen keskeytymättömänä, vaikka se kenties olikin hieman harventunut.

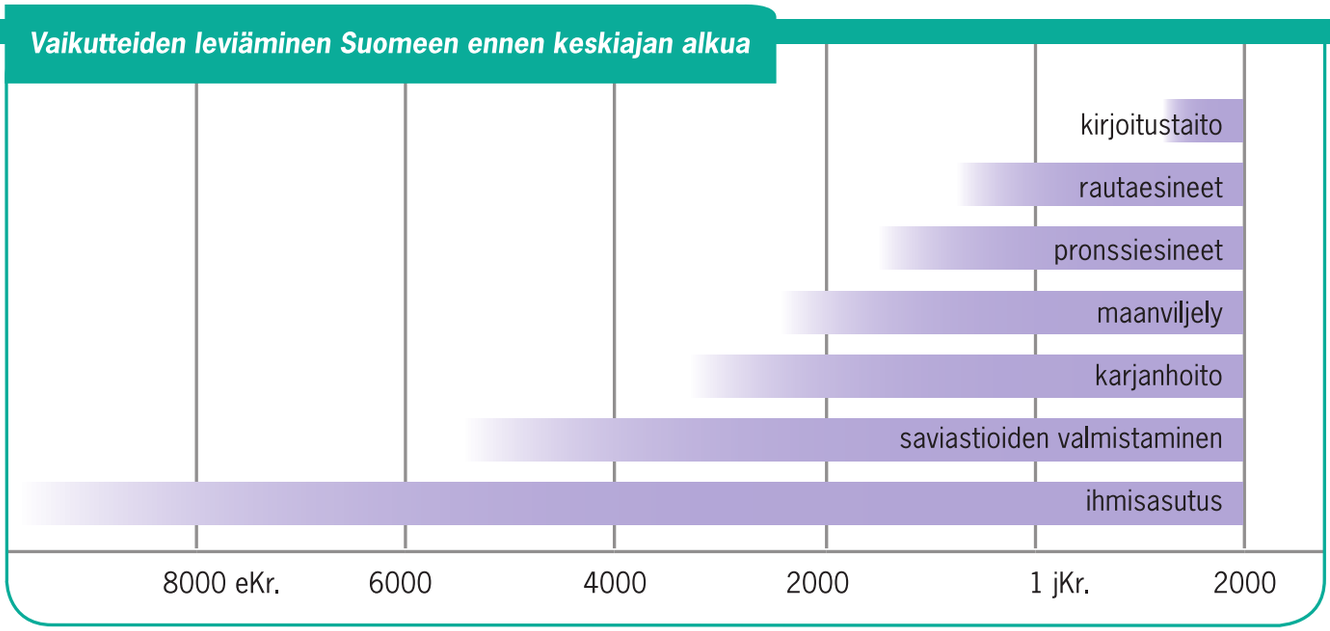
Vaikutteiden leviäminen Suomeen ennen keskiajan alkua

Pyyntikulttuurien elämäntapa

Pyyntielinkeinot säätelivät ihmisten elämää kivikaudella ja varhaismetallikaudella. Keräily ja kivikauden lopulta alkaen maatalous tuottivat jonkin verran ravinnonlisää, mutta metsästys ja kalastus säilyivät keskeisinä elinkeinoina. Ihmiset elivät suhteellisen pienissä yhteisöissä, sillä ravinnonhankintaan vaadittiin laajat metsästysmaat. Kivikautisen Suomen väkiluvusta voi esittää vain summittaisia arvioita, mutta se ei ole voinut olla muutamaa tuhatta suurempi. Toisaalta asutus levittäytyi melko tasaisesti koko maahan, sillä metsästäjien ei tarvinnut valita asuinseutujaan maan viljavuuden tai kasvuolosuhteiden perusteella kuten maanviljelijöiden.

Kivikauden rakennusten rekonstruointi on vaikeaa, sillä niistä tunnetaan yleensä vain pohjien ja pystypaalujen paikat. Varsinkin pintamateriaalien osalta ollaan arvailun varassa.

Liistekatiska. Metsästyksen ohella kalastus oli esihistorian Suomessa tärkeä elinkeino. Jo kivikaudella osattiin valmistaa erilaisia pyyntivälineitä luonnonmateriaalista. Esimerkiksi katiskoja valmistettiin ohuista yhteen sidotuista puunsuikaleista eli liisteistä painamalla ne pystyyn veden pohjaan.

Suomessa ei juuri koskaan asuttu luolissa, kuten joskus erheellisesti kuvitellaan. Luolia oli vähän, ne olivat kylmiä ja kosteita eikä niiden sijainti yleensä ollut otollinen. Asuinpaikan valinnassa tärkeitä seikkoja olivat helppo vedensaanti, pyyntialueiden läheisyys ja hyvät kulkuyhteydet. Kivikauden heimot asettuivatkin yleensä vesistöjen äärelle, aivan rannan läheisyyteen. Rantahietikko tarjosi hyvän vettä imevän alustan ja kulkeminen oli kesäisin helpointa vesitse, talvisin jäätä pitkin. Juomavesi, kalavedet ja hyljeapajat olivat käden ulottuvilla.

Pyyntielinkeino edellytti siirtymistä sopiville saalistusseuduille vuodenajasta toiseen. Liikkuva elämäntapa ei silti tarkoittanut jatkuvaa koditonta kiertolaisuutta. Samoille paikoille palattiin kerta toisensa jälkeen ja joiltain paikoilta löytyy asumisen merkkejä vuosituhansien ajalta. Kampakeraamisen kulttuurin ajoista lähtien syntyi myös pysyvämpiä kyliä, joita naiset ja lapset asuttivat ympärivuotisesti.

Asunnot piti sovittaa elämäntavan ja teknisen kehityksen vaatimuksiin. Varhaisin asumus oli kevyt ja helposti koottava kota, joka voitiin kattaa koivuntuohella tai nahoilla. Kiinteämpien majojen ja talojen rakentaminen alkoi viimeistään kampakeraamisella kaudella. Puurunkoiset majat voitiin edelleen kattaa kodan tavoin, mutta vahvemmat rakenteet ja pystypaalut mahdollistivat myös turpeen tai ruokojen käytön kateaineena. Talvella majan suojaa on tarvittu paljon, mutta kesäaikaan ne ovat toimineet vain nukkumapaikkoina ja sateensuojina. Suurin osa nuotionsijoista on löydetty majojen ulkopuolelta, joten tärkeimmät askareet on suoritettu ulkosalla. Majojen edustalla tehtiin ruoka, muokattiin nahat ja valmistettiin kiviaseet ja saviastiat.

Viljelyn ja karjanhoidon lisääntyminen vaikutti väistämättä elintapoihin. Esimerkiksi vasarakirveskansan asumukset sijaitsivat hieman kauempana rannoilta, joskin yhä vesistöjen lähistöllä. Tämän on arveltu viittaavan hyvien laidunmaiden äärelle hakeutumiseen ja siten kotieläinten pitoon. Pronssikaudella Lounais-Suomessa rakennettiin jo suuria kiviperustaisia taloja.

Varhainen maanviljelys tapahtui pääasiassa **kaskeamalla** eli polttamalla kaadettua metsää. Pysyvien asumusten lähellä saattoi olla myös pieniä jatkuvasti viljeltyjä peltotilkkuja. Viljelykasveista tunnettiin siitepölylöytöjen perusteella ainakin vehnä, ohra ja humala.

Pienoismalli talosta, joka on pronssikaudella seissyt Nakkilan Rieskaronmäellä. Talon yhteydessä on ilmeisesti ollut karjasuojia, ja se on rakennettu satojen metrien päähän rannasta.

Kivikirveitä ja koruja

Kivi oli ihmisille tärkeä materiaali, vaikka aseita tehtiin myös puusta ja luusta. Parasta ja arvokkainta oli piikivi, josta saatiin kestäviä ja tasalaatuisia teriä. Piikiveä ei esiinny Suomessa, joten sitä ja siitä valmistettuja esineitä tuotiin jo varhain niin Venäjän kuin Skandinaviankin suunnalta. Piin ohella käytettiin kotimaisia kivilajeja, kuten liusketta ja kvartsia. Kiviesineet lohkottiin ensin sopivan muotoiseksi ja sen jälkeen työstettiin hiomalla tai poraamalla. Vettä, hiekkaa ja hiomakiviä tai -luita käyttämällä pätevä kiviseppä sai muotoiltua käytännöllisiä ja kestäviä teriä, jotka vartettiin kirveiksi, keihäiksi ja nuijiksi.

Löydöissä on paljon arkisessa elämässä tärkeitä saviastioita, joten niiden valmistustekniikka ja koristelu tunnetaan hyvin. Saviastiat valmistettiin ns. vyöhyketekniikalla eli kiinnittämällä savivöitä kerroksina toistensa päälle. Muoto, koristelutekniikat ja materiaalin koostumus vaihtelevat kulttuurista toiseen. Kampakeraamiset astiat ovat suippopohjaisia ja joskus hyvinkin suuria, yli 50 litran vetoisia. Niitä on ilmeisesti käytetty varastointiin. Nuorakeraamiset astiat puolestaan ovat pienempiä, tasapohjaisia ja ohutseinäisiä.

Näiden hyvin säilyneiden materiaalien lisäksi käytettiin monipuolisesti erilaisia orgaanisia materiaaleja kuten puuta, kasvikuituja ja nahkoja. Narua osattiin punoa puunkuoresta ja sitä käytettiin ainakin verkoissa ja siimoissa. Tärkein vaatemateriaali on ollut nahka, joko karvattomaksi parkittuna tai talvivaatteissa turkiksena. Kivihelmiä ja -levyjä käytettiin ilmeisesti sekä riipuksina että vaatteiden koristeina. Pieniä meripihkakoruja on löytynyt Lapista asti, ja koska meripihkaa ei Suomenlahden tältä puolen löydy, löydöt todistavat kauppayhteyksistä Baltian maihin.

Kivikirveen terä voitiin kiinnittää varteen monin eri tavoin. Varsia ei ole Suomessa säilynyt, oheiset ennallistukset perustuvat terien muodosta ja ulkomaisista esikuvista tehtyihin päätelmiin.

Kampakeraamiset astiat (oik.) erottaa nuorakeraamisista (vas.) sekä koristelun että muodon perusteella.

Kalliomaalauksia ja hiidenkiukaita

Karhut ja hirvet olivat tyypillisiä koristeaiheita kivikaudella. Yksi tunnetuimmista löydöistä on myöhäiskivikautinen karhunpääase, joka on löydetty Kainuun Paltamosta.

Arkeologinen aineisto ei anna kovin hyviä lähtökohtia ihmisten henkisen kulttuurin tutkimiselle. Esine- ja luulöytöjä tai asuinpaikkoja tutkimalla voidaan tehdä varsin varmoja johtopäätöksiä elinkeinoista tai yhteisöjen koosta, mutta ihmisten ajattelusta ne eivät kerro paljoakaan. Henkisestä elämästä kertovia jäänteitä, kuten kalliomaalauksia, taide-esineitä ja hautapaikkoja on toki säilynyt. Niitä voidaan havainnoida ja luokitella, mutta niiden takana olevat käsitykset ja uskomukset jäävät epävarmojen tulkintojen varaan.

Saviruukkujen ja muiden käyttöesineiden koristelussa nähtiin runsaasti vaivaa. Kivestä veistettiin yksityiskohtaisia ja elävän näköisiä figuureja, joiden aiheena olivat usein eläinten päät. Osa niistä syntyi aseiden koristuksiksi, osa oli erillisiä taide-esineitä, joilla oli mahdollisesti uskonnollinen tarkoitus. Varsinkin kampakeraamiselta kaudelta on säilynyt ihmisiä kuvaavia savifiguureja, mutta eläinhahmoihin verrattuna ne ovat karkeita ja kaavamaisia. Viitteellisesti kuvattuja ihmispäitä käytettiin myös meripihkakorujen aiheena.

Kalliomaalauksia on säilynyt Suomessa kymmeniä, enimmäkseen Saimaan ja Päijänteen rantakallioissa. Varhaisimmat laadittiin kampakeraamisella ajalla, mutta perinne jatkui ilmeisesti pronssikaudelle saakka. Maalauksissa kuvataan usein eläinhahmoja, varsinkin hirviä. Myös veneiksi tulkitut kuviot ja yksinkertaiset ihmishahmot ovat tavallisia. Kuvissa esiintyvät ihmishahmot ovat joskus sarvipäisiä, joten ne kuvaavat joko samaaneja tai henkiolentoja. Kalliomaalausten on arveltu liittyvän uskonnollisiin rituaaleihin ja pyhiin paikkoihin.

Hautaamistavat kertovat ihmisten suhtautumisesta kuolemanjälkeiseen elämään. Luut eivät yleensä säily Suomen maaperässä, joten johtopäätöksiä voidaan tehdä vain hautaesineiden kautta. Useimmissa kivikauden kulttuureissa vainajat haudattiin maakuoppiin. Suomusjärven ja kampakeraamisen kulttuurin piirissä vainajat peitettiin usein punamullalla. Kampakeramiikan ajan hautoihin laitettiin myös koruja ja tarve-esineitä, joita vainajan oletettiin tarvitsevan kuoleman jälkeisessä elämässä. Vasarakirveskulttuurin hautoja puolestaan ympäröi tummempi maa-aines, joka viittaa hirsikehikkoon. Vasarakirveskulttuurin aikana miesten hautoihin on laskettu työ- ja sotakirveitä ja saviastioita, naisten haudoista on löydetty vain astioita. Kiukaisten kulttuurin ajalta ei hautalöytöjä ole lainkaan, sillä ruumiit haudattiin ilman hautauhreja.

Pronssikaudella länsirannikolla omaksuttiin skandinaavinen tapa haudata vainajat hautauhreineen kiviröykkiöiden alle. Nämä **hiidenkiukaiksi** nimetyt haudat ovat esihistoriamme vaikuttavimpia muistomerkkejä. Esimerkiksi Panelian ”Kuninkaanhauta” Satakunnassa on läpimitaltaan 36 ja korkeudeltaan 5 metriä, vaikka luonnonvoimat ja aarteenetsijät ovat sitä aikojen kuluessa tuntuvasti madaltaneet. Kiviröykkiön keskelle asetettiin vainaja, joskus varta vasten ladottuun kiviarkkuun. Hiidenkiukaisiin haudattiin yhteisöjen merkkihenkilöitä, ja suurimpien rakentaminen on jo vaatinut perhekuntaa laajempaa yhteistyötä. Hautaustapa levisi varhaismetallikauden kuluessa myös Sisä-

Kasbergetin hautaröykkiö Länsi-Uudellamaalla. Monet hiidenkiukaat sijaitsevat luonnonkauniilla paikoilla, esimerkiksi kallioiden laella.

Suomeen; kaikkiaan erikokoisia hautaröykkiöitä on löydetty Suomesta kuutisen tuhatta.

Taide ja hautaustavat viittaavat **samanistiseen** uskontoon, joka on sukua saamelaisten ja muiden suomalais-ugrilaisten kansojen historialliseen aikaan asti säilyneille uskomuksille. Luonnonilmiöillä ja esimerkiksi eri saaliseläimillä on ollut suojelijahenkensä, joihin on pyritty saamaan yhteys uhraamalla tai samaanien eli noitien välityksellä. Vesistöistä löydettyjä esineitä pidetään merkkinä uhrilahjoista. Voidaan myös olettaa, että maatalouskulttuuri on tuonut mukanaan hedelmällisyyskultteja, joiden esikuvat löytyvät Skandinaviasta.

Tehtävät

1. **Määrittele termit:**
   a) Suomusjärven kulttuuri
   b) hiidenkiuas
   c) kampakeramiikka
   d) Kiukaisten kulttuuri.
2. **Miten siirtyminen pyyntielinkeinoista maatalouden harjoittamiseen vaikutti ihmisten asuinpaikkoihin ja asumuksiin?**
3. **Arkeologi tutkii järven rannalla sijaitsevaa muinaista asuinpaikkaa, josta on löydetty ruukunsirpaleita, hirsirakennuksen jäänteitä, luita ja koruja. Millaisia menetelmiä hän voi käyttää löydön ajoittamiseksi?**
4. **Millä tavalla muinaissuomalaisten riippuvuus luonnosta on näkynyt heidän maailmankuvassaan ja uskomuksissaan?**
5. **Katso kaaviota s. 11 Suomen ilmasto-, kasvillisuus- ja vesistövaiheista. Miten ilmaston ja vesistöjen muuttuminen selittävät Suomen alueen asutuksen leviämistä ja elinkeinojen kehittymistä esihistoriallisella ajalla?**
6. **Laadi aikajanalle esitys siitä, mitkä olivat merkittävimpiä Suomen alueelle saapuneita kulttuurivaikutteita ennen ajanlaskun alkua. Merkitse janaan myös tieto siitä, miltä suunnalta nämä vaikutteet tulivat.**

2. Muinaissuomalainen kulttuuri syntyy

Suomalaisten alkuperä

Suomalaisten alkuperästä on eri aikoina esitetty erilaisia tulkintoja. Pitkään ajateltiin, että suomalaiset tulivat maahan rautakaudella yhden suuren muuttoaallon seurauksena. Varhaisin rautakausi (500–1 eKr.) oli kulttuurisesti jatkoa pronssikaudelle ja löydöiltään niin niukkaa, että maan luultiin autioituneen tuolloin lähes kokonaan. Ajanlaskun alussa rautaesineiden yleistyminen aloitti uuden kulttuurivaiheen, jonka tutkijat yhdistivät suomalaisten maahanmuuttoon.

Suomalais-ugrilaisten kielten leviämisen perusteella pääteltiin, että suomalaisten alkukoti oli idässä, ”Volgan mutkassa”, josta suomalaiset olivat vuosituhansien kuluessa vaeltaneet nykyisille asuinseuduilleen. Näkemys sopi hyvin 1800- ja 1900-lukujen kansallismieliseen ajattelutapaan, sillä näin voitiin todistella suomalaisten muuttaneen uudisasukkaina lähes tyhjään maahan. Maan harvalukuiset alkuasukkaat olisi ajettu asuinseuduiltaan ja heistä olisivat periytyneet nykyiset saamelaiset.

Uudet arkeologiset löydöt ja nykytutkijoiden käytettävissä olevat geenitekniikan ja lääketieteen menetelmät ovat muuttaneet käsitystä suomalaisten ja saamelaisten alkuperästä. Uudet menetelmät eivät ole kuitenkaan antaneet täysin yksiselitteistä vastausta alkuperäkysymykseen. Koko alkuperän käsitettä on jouduttu arvioimaan uudelleen, sillä kielen ja muiden kulttuuripiirteiden leviäminen ja ihmisyhteisön geneettinen perimä ovat eri asioita. Kieli ja kulttuurivaikutteet saattavat levitä kansalta toiselle ilman geneettistä sekoittumista ja vastaavasti pienen maahanmuuttajien joukon perimä saattaa sulautua alkuperäisiin asukkaisiin ilman merkittävää kulttuurin muutosta.

Nykykäsityksen mukaan suomen kieli on itäistä alkuperää ja sen kantamuodon puhujia on saapunut maahan jo kivikaudella. Täällä he sulautuivat maan aiempiin asukkaisiin ja myöhemmin sulauttivat joukkoonsa uusia maahanmuuttajia eri suunnilta. Kieli kehittyi ulkopuolisten lainojen ja vaikutteiden kautta nykyiseen muotoonsa vasta täällä. Geeniperimänsä suomalaiset ovat saaneet useiden muuttoaaltojen seurauksena eri suunnista, kuten kaikki muutkin Euroopan kansat. Geenien periytymistä voidaan tutkia X- ja Y-kromosomien merkkiominaisuuksien kautta eli selvittää ns. isä- ja äitilinjoja. Äitilinjat näyttävät sitovan suomalaiset enimmäkseen länteen, esi-isiä sen sijaan löytyy enemmän idästä.

Myös suomalaisten välillä on huomattavia eroja. Etelä- ja länsisuomalaiset eroavat niin geneettisesti kuin murteeltaan itä- ja pohjoissuomalaisista. Jakolinja kulkee luoteesta kaakkoon ja osuu jokseenkin yksiin jo kivikaudelta tunnetun kulttuurirajan kanssa. Eroja voidaan selittää muuttoliikkeellä ja kauppayhteyksillä, jotka ovat tuoneet rannikkoseuduille enemmän läntistä vaikutusta kuin sisämaahan.

Saamelaiset eroavat paitsi kieleltään myös perimältään niin suomalaisista kuin muista pohjoiseurooppalaisista. Saamelaisten geneettisiä erityispiirteitä selitetään Pohjois-Norjan rannikolla kivikaudella vaikuttaneen **Komsan kulttuurin** perinnöllä ja tuhansien vuosien suhteellisella eristyneisyydellä muista kansoista. Saamen kieli on sukua suomelle ja siis alun perin kotoisin idästä. Se on eriytynyt **itämerensuomalaisista** kielistä mahdollisesti vasta Suomessa.

Nykykäsityksen mukaan suomalaiset eivät siis ole tulleet maahan yhtenäisenä joukkona. Maahan on kivikaudelta alkaen muuttanut eri suunnista väestöryhmiä, jotka ovat täällä sulautuneet yhteen. Suomalaisten ja saamelaisten alkukodin voidaan siis katsoa löytyvän Suomesta.

Rautakauden vaiheet ja väestö

Rautaesineiden käyttö alkoi toden teolla yleistyä esiroomalaisen rautakauden (500–1 eKr.) jälkeen. Rautakauden vaiheet on nimetty ulkomaisten vaikutteiden mukaan, sillä aikakaudelta on löydetty paljon tarkasti ajoitettavissa olevaa ulkomaista esineistöä, kuten kolikoita ja aseita. **Roomalaisen rautakauden** (n. 1–400 jKr.) nimi kertoo yhteyksistä Välimeren alueen mahtavaan imperiumiin. Suoria yhteyksiä tuskin oli, mutta Rooman laajan käsityötuotannon hedelmät päätyivät monien välikäsien kautta suomalaistenkin käyttöön. Kaupankäynti Itämeren piirissä oli vilkasta, mistä osoituksena suurin osa rautaesineistä on tuontitavaraa.

Rooman valtakunnan tuho ei näin pohjoisessa aiheuttanut talouden taantumaa. Päinvastoin sitä seuranneella **kansainvaellusajalla** (400–600 jKr.) varallisuus ja väkiluku kasvoivat. Maanviljelys levisi rannikkoseudulta sisämaahan ja Etelä-Pohjanmaalle samaan aikaan kun kotimainen raudantuotanto alkoi kilpailla ulkomaisen kanssa. Kansainvaellusaikaa seuraava **merovingiaika** (n. 600–800 jKr.) onkin Suomessa poikkeuksellisen runsaiden ja omaperäisten esinelöytöjen aikaa. Maanviljelys valtasi uusia alueita Savossa ja Karjalassa.

Esihistorian viimeisiä kausia, **viikinkiaikaa** (800–1050) ja **ristiretkiaikaa** (1050–1150/1300) leimasivat yhä tiiviimmät kontaktit ulkomaailmaan. Itämeren alueen kauppa vilkastui ja viikinkien **idäntie** kulki Suomen etelärannikon sivuitse. Ajan runsaat hopeakätköt ja tuontiaseet kertovat kaupasta ja varallisuudesta. Naapurimaiden lisääntynyt kiinnostus Suomea kohtaan näkyi ensin ryöstö- ja kaupparetkinä ja lopulta pysyvään valloitukseen ja kristinuskon levittämiseen tähtäävinä ristiretkinä.

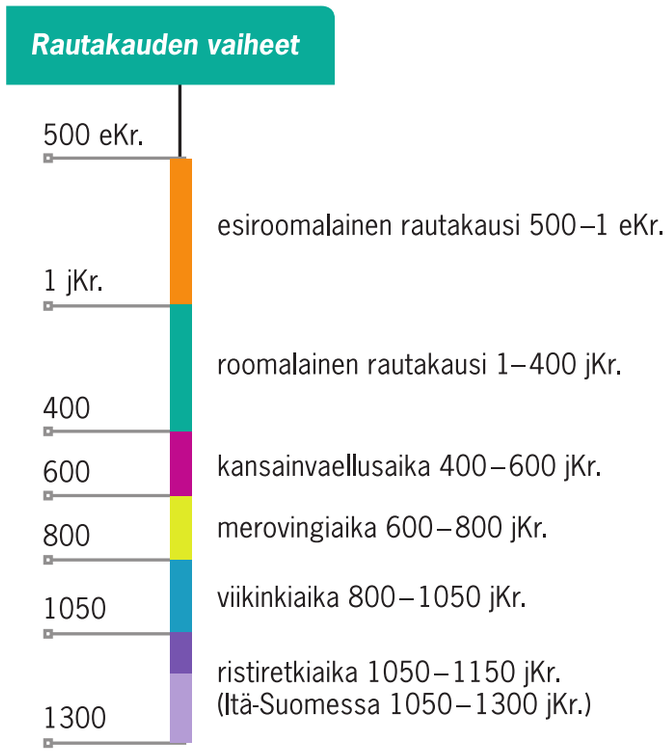

Miekka oli paitsi ase myös arvovallan merkki. Koristeellinen merovingiaikainen miekka Euran Pappilanmäen haudasta.

Kiinteät asutusalueet esihistoriallisen ajan lopulla

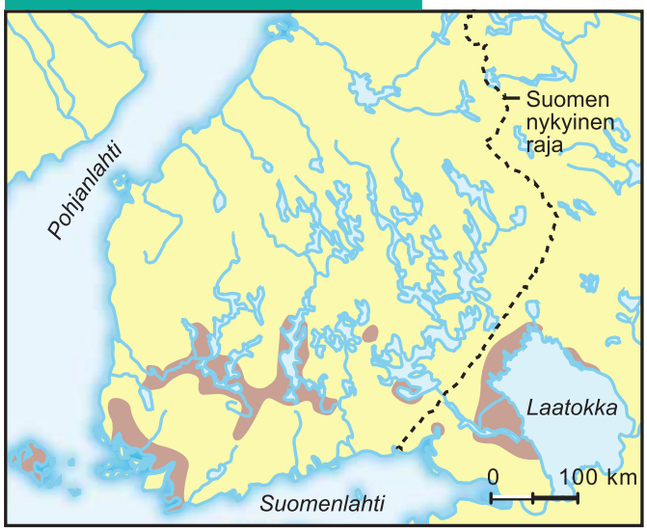

Pysyvää ja suhteellisen tiivistä asutusta syntyi rautakaudella Etelä- ja Länsi-Suomeen maatalouden tultua siellä pääelinkeinoksi. Tiheimmin asuttuja olivat Varsinais-Suomi, Häme ja Karjala, mutta pysyvää asutusta oli myös Satakunnassa, Etelä-Pohjanmaalla ja rautakauden lopulla myös Etelä-Savossa. Pysyvistä asutusalueista puhuminen johtaa helposti harhaluuloon, että muu Suomi olisi ollut autiota erämaata. Näin ei ollut, vaan erämaat olivat maanviljelysväestölle tärkeitä metsästysmaita ja niihin tehtiin säännöllisiä pyyntimatkoja. Eräretket saattoivat kestää viikkoja tai kuukausia, mikä tarkoitti käytännössä osavuotista asumista erämaissa. Metsäseuduilla harjoitettiin myös kaskiviljelyä ja sinne perustettiin uudistiloja maatalouden vallatessa alaa.

Sisämaassa oli myös yhä liikkuvan elämäntavan omaavia metsästäjä-keräilijöitä, joita on kutsuttu **lappalaisiksi**. Heitä liikkui kaikilla harvaanasutuilla alueilla eteläistä Suomea myöten. Pohjoisen Suomen lappalaiset olivat selvästi nykyisten saamelaisten esi-isiä. Kaikki Etelä-Suomen lappalaiset eivät kuitenkaan välttämättä olleet saamelaisia. Eräiden tutkijoiden mukaan nimitystä saatettiin käyttää myös pyyntielinkeinon säilyttäneistä suomalaisista.

Suomen asukasmäärä rautakauden lopulla oli arviolta 50 000 henkeä, josta ylivoimainen enemmistö asui verraten pienellä alueella Varsinais-Suomen, Hämeen ja Karjalan rintamailla. Paljon laajemmalla alueella liikkuneiden lappalaisten määrästä ei voida esittää kuin arvailuja, mutta kovin montaa tuhatta heitäkään ei voinut olla.

Elinkeinot ja asuminen

Maatalous tuotti suuren osan ravinnosta Etelä- ja Länsi-Suomessa. Pronssikauden viljakasvien lisäksi viljeltiin jo kauraa ja ruistakin. Lisäksi kasvatettiin kaskinaurista ja palkokasveja. Kaskeaminen oli edelleen tavallinen viljelymenetelmä, mutta jatkuvassa viljelyssä olevien peltojen käyttö lisääntyi Lounais-Suomesta alkaen. Peltoviljelyn leviämiseen liittyi myös karjanhoidon lisääntyminen. Kotieläimistä koira oli ollut ihmisen seuralainen jo kivikaudella. Varhaisimpia karjaeläimiä olivat lehmät, siat, vuohet ja lampaat. Rautakaudella yleistyneitä uusia kotieläimiä olivat hevoset ja kanat.

Maataloustuotteiden lisäksi ruokapöytää täydennettiin metsän ja vesien antimilla. Sisämaassa pyyntielinkeinot olivat pitkään hallitsevia ja rintamaiden talonpojankin talous-

Lapissa 1930-luvulla kuvattu perinteinen silmukka-ansa on viritetty kaatuneen puun juurakkoon havukatoksen alle. Ansoja ja loukkuja käytettiin sekä suurten että pienten riistaeläinten saalistuksessa.

Helsingin Pukkisaaressa on pyritty rekonstruoimaan rautakautinen kylä. Rakennuksissa on käytetty eri puolilla maata tunnettuja hirsirakennusmenetelmiä.

alueeseen kuuluivat peltojen, kaskien ja niittyjen ohella kalavedet ja eränkäyntialueet. Riistaa pyydettiin asein, ansoin ja kuopin, ja pyyntimatkat saattoivat suuntautua kauas erämaihin. Tärkeimpiä saaliseläimiä olivat rannikolla hylkeet ja sisämaassa hirvet, peurat ja turkiseläimet. Turkikset ja hylkeenrasva olivat myös tärkeitä kauppatavaroita. Kaukokaupan lisääntyminen Itämeren piirissä nosti niiden kysyntää, mikä selittää osaltaan eränkäynnin suosiota rautakauden lopulla.

Maatalousalueella asuttiin pääosin puurakenteisissa taloissa, joiden jäänteitä on säilynyt vain vähän. Ahvenanmaalla ja Varsinais-Suomessa rakennettiin skandinaavisen mallin mukaan ns. pitkiä taloja, jotka olivat paalurakenteisia ja kiviperustaisia. Pienten hirsirakenteisten savupirttien rakentamisen on arveltu yleistyneen sisämaassa, ja ne muodostivat ilmeisesti päärakennustyypin suurimmassa osassa maata rautakauden lopulla. Pyyntielinkeinoja harjoittavat lappalaiset asuivat edelleen kodissa ja majoissa, jollaisia suomalaisetkin suosivat eräretkillään.

Asumukset rakennettiin edelleen veden läheisyyteen, sillä juomaveden saanti, kalavedet ja vesistöjen tarjoamat helpot kulkuyhteydet säilyttivät merkityksensä. Varsinkin peltoviljely asetti kuitenkin vaatimuksia maanlaadulle ja paikallisilmasto piti myös ottaa huomioon – alavalla ja näin ollen hallaisella paikalla viljely oli riskialtista. Asutus tihenikin nopeimmin Etelä-Suomen jokivarsien viljavilla ja helposti kynnettävillä mailla. Myöhäisrautakaudella alkoi syntyä maalaiskyliä, joiden taloilla oli yhteiset erämetsät ja kalavedet.

Elinkeinojen kehitys selittää myös materiaalisen kulttuurin muuttumista. Viljelyssä ja karjanhoidossa tarvittiin uudenlaisia työkaluja ja laitteita, kuten vetoeläinten länkiä ja rehun niittämiseen käytettyjä viikatteita. Kivisten sirppien tilalle tulivat viljan leikkuuta helpottamaan metallisirpit. Muidenkin metalliesineiden, kuten kirveiden, solkien ja saranoiden tarve kasvoi. Yksinkertainen metallintaonta saattoi olla jokamiehen taito, mutta vaativampiin töihin, kuten aseiden valmistukseen, eivät kyenneet kuin ammatillisesti erikoistuneet sepät.

Aseiden yleistymisen lisäksi varallisuuden kasvusta kertovat myöhäisrautakauden hautojen runsaat korulöydöt. Osa koruista on tuontitavaraa, mutta moni on kotimaista tuotantoa, jossa ulkomaiset vaikutteet yhdistyvät omaperäiseen muotoiluun.

Pelto ja kaski

Suomalaiset käyttivät esihistorialliselta ajalta alkaen kahta erilaista viljelymenetelmää, kaski- ja peltoviljelyä. Kaskeaminen on ollut muillakin maailman metsäisillä seuduilla varhaisin viljelymenetelmä. Kaskiviljelyssä metsään hakataan aukio ja puut poltetaan, jonka jälkeen tuhkan rikastamaan maahan kylvetään siemenet. Tavallisesti kaskeen kylvettiin ohraa, ruista tai naurista. Kaskeaminen vaati paljon metsäalaa, joten asutus ei kaskialueilla muodostunut kovin tiheäksi. Esihistoriallisella ajalla kasket kaadettiin lehti- ja sekametsiin, ja ne tuottivat polttamisen jälkeen satoa 2–4 vuoden ajan. Tämän jälkeen metsän piti antaa kasvaa takaisin eikä uutta kaskeamista voitu tehdä ainakaan pariinkymmeneen vuoteen.

Kaskien lisäksi alettiin varhain raivata myös pysyviä peltoja, joista saatiin satoa vuodesta toiseen. Peltoviljely oli pitkään pienimuotoista, mutta rautakauden loppua kohden se yleistyi ensin Lounais-Suomessa ja sittemmin muuallakin. Peltoviljelyyn liittyy karjanhoidon lisääntyminen, sillä pitkään samalla paikalla viljellyt pellot vaativat lannoitusta. Härät antoivat lannan lisäksi panoksensa peltoviljelyyn myös vetojuhtina.

Vaikka kaskeaminen on ikivanha viljelymenetelmä, siinäkin tapahtui kehitystä. Historiallisella ajalla Itä-Suomessa harjoitettu huuhtakaskeaminen oli työläämpää mutta tuottoisampaa kuin esihistoriallisen ajan pienimuotoisempi kaskiviljely.

Kauppa tuo vaurautta

Suomi sijaitsi kaukana kulttuurin ja talouden keskuksista, muttei missään nimessä ollut eristyksissä. Kaupankäynti sitoi Suomen Itämeren piiriin, ja kauppiaiden mukana levisivät myös kulttuurivaikutteet Itämeren pohjoisrannoille.

Viikinkiajalla meriliikenne vilkastui, uusia kauppakeskuksia syntyi ja kaupankäynnistä tuli suorempaa ja ammattimaisempaa. Kauppiaat toivat Suomeen tavaroita niin Venäjältä, Ruotsista kuin Länsi-Euroopastakin. Suomalaiset talonpojat purjehtivat tarvittaessa kaupantekoon Mälar-järven kauppakeskuksiin Ruotsiin, mahdollisesti myös Pohjois-Venäjälle Novgorodiin asti.

Kauppiaat toivat Suomeen niin käyttöesineitä kuin ylellisyystuotteitakin. Varhaisella rautakaudella metalliesineet olivat yleensä tuontitavaraa, mutta kotimaisen raudantuotannon myötä niiden osuus tuonnista supistui. Roomalaisajalta on löytynyt upeita lasisia juomasarvia ja hopeisia viinikauhoja. Myöhempien aikojen ylellisyystuotteita olivat esimerkiksi hienot **friisiläiset** verkakankaat, **frankkilaiset** miekat ja venäläiset hopeakorut. Elintarvikkeista suola ja viini olivat luultavasti Suomessa haluttuja, vaikkei niistä ole säilynyt samanlaisia jälkiä kuin muista kauppatavaroista.

Tuonnin vastineeksi Suomesta vietiin turkiksia, mahdollisesti myös hylkeenrasvaa eli traania. Kaupankäynti oli vaihtokauppaa, rahaa ei vaihdon välineenä tunnettu. Suomesta on tosin löydetty koko joukko erimaalaisia kolikoita, mutta niiden arvo perustui painoon kuten hopearenkaiden ja -korujenkin. Rahoja käytettiin usein myös kaulariipuksina ja muina koruina.

Viikinkien idäntiet

Roomalaisajalla Suomeen kulkeutuneita ylellisyystuotteita. Laitilasta ja Vähästäkyröstä löydettyjä viinikauhoja ja Laitilan lasinen juomasarvi.

Rautakauden yhteisöissä oli selvästi sosiaalista eriarvoisuutta. Poikkeuksellisen runsain uhrilahjoin, miekoin ja ylellisyystarvikkein varustetut haudat kertovat mahtisuvuista ja päälliköistä. Maanviljelys ja vakituinen asutus mahdollistivat maaomaisuuksien synnyn ja vaurauden kertymisen tiettyjen sukujen käsiin.

Kaupankäynnin lisääntyessä tarvittiin Suomessakin pysyviä kauppapaikkoja. Näille markkinapaikoille kokoonnuttiin tiettyinä aikoina tavaranvaihtoon koti- ja ulkomaisten kauppamiesten kanssa. Joillakin näistä paikoista on voinut olla vakituista asutusta, mutta kaupungeiksi niitä ei voi vielä kutsua. Markkinapaikat sijaitsivat yleensä suurten vesistöjen varrella, esimerkiksi jokien suissa, joista oli helppo kulkea sisämaahan. Keskiajalle tultaessa nämä paikat menettivät merkityksensä, ainakin osittain siksi, että maan kohoaminen madalsi vesireittejä ja johti uusien keskusten syntyyn lähemmäs merta.

Muinaissuomalainen uskonto ja kristinusko

Vanhin kuvaus muinaissuomalaisesta uskonnosta on Mikael Agricolan Psalttarin esipuheesta 1550-luvulta. Siinä Agricola kuvaa värikkäästi erilaisia jumaluuksia ja niihin liittyviä uskomuksia. Monijumalaisessa luonnonuskonnossa eri elämänaloilla oli omat suojelijansa, joista tunnetuimpia lienevät hämäläisten metsänjumalaksi mainittu Tapio ja vedenjumala Ahti. Karjalaisilla oli eri jumalat, kuten eri viljalajien suojelijat Rongoteus, Pellonpekko ja Virankannos. Agricola mainitsee myös Ukon, joka usein kuvataan yli- ja ukkosen jumalaksi. Vainajat ja erilaiset luonnonhaltijat, kuten tontut ja menninkäiset, olivat Agricolan mukaan myös palvonnan kohteena.

Agricolan kuvaus on kirjoitettu vuosisatoja maan kristillistymisen jälkeen, mutta tämä ei sinänsä tee siitä epäluotettavaa. Kristillinen vaikutus oli kuitenkin 1500-luvulle tultaessa muokannut käsitystä vanhasta uskonnosta, eikä Agricola kristittynä piispana ehkä tulkinnut sitä kaikilta osin oikein. Kalevala tai muut vasta 1800-luvulla kerätyt kansantarinat ja loitsut eivät myöskään sellaisenaan kelpaa muinaissuomalaisen uskonnon kuvauksiksi. Ne kertovat kuitenkin muinaissuomalaisen ja kristillisen perinteen sekoittumisesta.

Tärkeimpiä uskonnosta kertovia arkeologisia lähteitä ovat haudat ja uhripaikat. Uhraukset tehtiin usein kallioon tai kiveen kaiverrettuihin mataliin syvennyksiin. Tällaisiin vain muutaman sentin syvyisiin kuppikiviin uhrattiin kansanperinteen mukaan ainakin viljaa hyvän sadon varmistamiseksi. Kuppikiviä on runsaasti vanhojen asutuspaikkojen lähellä, peltojen laidoilla tai kalmistojen yhteydessä. Kalmistojen uhrikivet viittaavat Agricolankin mainitsemaan

Muinaispuvut

Euran muinaispuku, joka perustuu viikinkiaikaiseen hautalöytöön. Puvun lukuisat kuparisoljet ja ketjut, korut ja arabialaiset rahat todistavat vainajan vauraudesta.

Kivi- ja pronssikaudella pukeuduttiin enimmäkseen nahkaan ja turkiksiin, sillä kutomataito levisi Suomeen vasta kivikauden lopulla tai pronssikauden alussa. Kankaat maatuvat nopeasti, ja lähes kaikki säilyneet pukulöydöt ovatkin aivan rautakauden lopulta. Tuon ajan kankaiden säilymistä edistivät toisaalta polttohautauksesta luopuminen, toisaalta hautauhreiksi laitetut runsaat pronssikorut. Pronssin hapettuessa siitä irtoaa suoloja, jotka estävät kankaan maatumisen. Kankaita tehtiin villasta ja vähäisemmässä määrin pellavasta. Jäkälistä saatiin kankaiden värjäykseen ruskeita ja vihreitä sävyjä ja mataran juuresta punaista. Kotimaisten materiaalien käytön lisäksi Suomeen tuotiin arvokasta silkkikangasta ja sinistä väriainetta.

Naisten pukuihin kuului yleensä pitkä hame, jonka päälle puettiin lyhyempi vaippahame tai esiliina. Useimpiin pukuihin kuului viitta tai huivi ja jonkinlainen päähine. Vaatekappaleet kiinnitettiin toisiinsa koristeellisilla soljilla ja vöillä. Veitsi koristeltuine tuppineen kuului koruna myös naisten pukuun.

Hautalöydöt edustavat vauraan väestön juhlavaatteita eivätkä kerro paljoakaan ihmisten arkisesta pukeutumisesta. Miesten puvuista on säilynyt vain osia, viittoja ja paitoja. Myöskään jalkineista ja käsineistä ei ole kuin vähäisiä jäänteitä. Niissä on epäilemättä käytetty nahkaa. Naisten muinaispukuja on alettu uudelleen valmistaa ja käyttää juhlapukuina. Niitä ei pidä sotkea kansallispukuihin, jotka ovat mukaelmia 1700- ja 1800-lukujen kansan juhlapuvuista.

vainajien palvontaan, samoin kalmistoista löydetyt merkit muistoaterioiden eli peijaisten järjestämisestä. Vainajien siis uskottiin asuvan kalmistoissa ja vaikuttavan elävien maailman tapahtumiin.

Haudat ja hautaustavat muuttuivat rautakauden kuluessa moneen otteeseen. Kiviröykkiöiden sijaan ruumiit alettiin sijoittaa kalmistoihin, aluksi hautausmenetelmänä oli polttohautaus, myöhemmin ruumishautaus. Kalmistot sijaitsivat melko lähellä asutuksia ja hautoihin laitettiin hautauhreja. Hautaesineet kertovat paitsi kuolemanjälkeiseen elämään liittyvistä uskomuksista, myös ihmisten arkielämästä ja sukupuolirooleista. Miesten hautoihin pantiin aseita ja juoma-astioita, naiset puolestaan saivat mukaansa sirppejä ja värttinöitä. Varhaisrautakauden miesten uskottiin ilmeisesti pitävän huolta ulkonäöstään myös tuonpuoleisessa, sillä hautoihin laitettiin partaveitsiä ja muita siistiytymistarvikkeita. Vauraudesta ja korkeasta asemasta kertovia koruja ja arvoesineitä on löytynyt sekä miesten että naisten haudoista.

Ristiriipukset ja muu kristillinen esineistö alkoivat yleistyä 1000-luvulta alkaen. Kristilliset korut eivät sinällään todista kantajansa uskonnosta, mutta ne kertovat yhteyksien kristilliseen maailmaan tiivistyneen. Varmana merkkinä uudesta uskonnosta voidaan kuitenkin pitää esineettömän ruumishautauksen yleistymistä.

Rautakaudella miesten hautoihin laitettiin aseiden ohella partaveitsiä, saksia ja muita siistiytymisvälineitä.

Rautakautisista haudoista on löytynyt yli 30 ristiriipusta, jotka todistavat yhteyksistä sekä itäiseen että läntiseen kristikuntaan. Lappeenrannan Kauskilasta löydetty itäistä tyyppiä oleva risti on menettänyt yhden sakaroistaan.

Se perustui suoraan kristillisiin käsityksiin ja erosi selvästi aiemmasta pakanallisesta käytännöstä. Sekä esineistö että hautaustavat näyttävät levinneen Suomeen samoihin aikoihin niin idän ortodoksisen kuin lännen katolisenkin kirkon piiristä.

Ahvenanmaalla ja Vakka-Suomessa kristinusko näyttää saaneen jalansijaa jo 1000-luvulla, Varsinais-Suomessa uusi uskonto pääsi vallalle vasta seuraavalla vuosisadalla. Maan sisäosat saatettiin kristinuskon piiriin vasta historiallisella ajalla. Kristinusko ja pakanalliset perinteet elivät pitkään rinnakkain ja sekoittuivat osin keskenään. Uusi uskonto näyttää siis alun perin tulleen maahan vähittäin ja rauhanomaisesti, vaikka myöhemmin 1100- ja 1200-luvuilla tehdyt ristiretket näyttelivätkin merkittävää osaa kirkon vallan vakiinnuttamisessa.

Suomi esihistorian päättyessä

Varhaisimmat Suomesta kertovat kirjalliset kuvaukset ovat antiikin ajalta ja ne perustuvat monen välittäjän kautta kuultuihin tarinoihin. Suunnilleen nykyisen Suomen alueelle sijoitettiin kansa, jota kutsuttiin fenneiksi ja joka kuvattiin äärimmäisen köyhäksi ja takapajuiseksi. Suomalaisten sijasta kuvausten on arveltu viittaavan pyyntikulttuurissa eläneisiin lappalaisiin. Joka tapauksessa ne kertovat enemmän antiikin ihmisten barbaareja koskevista mielikuvista kuin Suomen todellisista oloista.

Viikinkiajalta alkaen ulkomaisten lähteiden tiedot suomalaisista lisääntyvät ja tarkentuvat. Venäjän varhaishistoriasta kertovat **kronikat** mainitsevat jäämejä eli hämäläisiä vastaan käydyistä sodista. Monissa viikinkien saagoissa ja riimukivissä sivutaan Suomea ryöstöretkien kohdemaana. Maailmankartalle Suomen nosti arabimaantieteilijä Idrisi vuonna 1154. Hänen kartoissaan ja kuvauksissaan on ensi kertaa mukana tunnistettavia varsinaissuomalaisia ja hämäläisiä paikannimiä. Kirjalliset tiedot ovat kuitenkin vielä niukkoja ja tulkinnanvaraisia.

Rautakauden lopulla Etelä-Suomessa oli tiheää maatalousasutusta kylineen. Väestö oli keskittynyt kolmelle alueelle, Varsinais-Suomeen, Hämeen-Satakunnan alueelle ja Karjalaan, johon myös Savon alueen tuore asutus voitiin kat-

soa kuuluvaksi. Muualla asutus oli hajanaista, suurinta osaa Suomesta asuttivat pyyntikulttuurissa elävät harvalukuiset lappalaiset, joista ainakin pohjoisimmat olivat kieleltään ja kulttuuriltaan saamelaisia.

Eri alueiden asukkailla oli omat murteensa ja tapansa, joiden muotoutumiseen vaikuttivat yhteydet lähialueille. Karjalan asukkaat pitivät yllä kaupallisia ja kulttuurisia yhteyksiä Venäjälle, varsinkin Pohjois-Venäjän johtavaan kauppakaupunkiin **Novgorodiin**. Varsinais-Suomi puolestaan oli tiiviissä yhteydessä Ruotsiin. Ruotsalaisten muuttoliike maahan oli kuitenkin vasta alkamassa. Ahvenanmaa on ainoa alue, joka ruotsalaistui jo ennen historiallista aikaa.

Yhteisiä puolustusjärjestelyjä on joskus pidetty merkkinä yhteiskunnan kehityksestä. Linnavuoret olivat tärkeä yhteistoiminnan muoto myös muinaissuomalaisille, ja niitä löytyykin useimmilta kiinteästi asutuilta seuduilta. Yksinkertaisimmillaan linnavuori oli korkea ja jyrkkärinteinen kallio, jolle asukkaat saattoivat paeta vihollisen uhatessa. Tällaisia pakolinnoja oli jo pronssikaudella, mutta runsainta niiden käyttö oli esihistoriallisen ja historiallisen ajan taitteessa. Tällöin osaan linnoista rakennettiin luonnonolosuhteita täydentäviä muureja ja vallituksia, mahdollisesti pysyviä rakennuksiakin. On myös esitetty, että Suomessa olisi jo esihistoriallisella ajalla ollut merkkitulien ketjuja varoittamassa lähestyvistä vihollisista.

Muinaissuomalaiset heimot ja linnavuoret

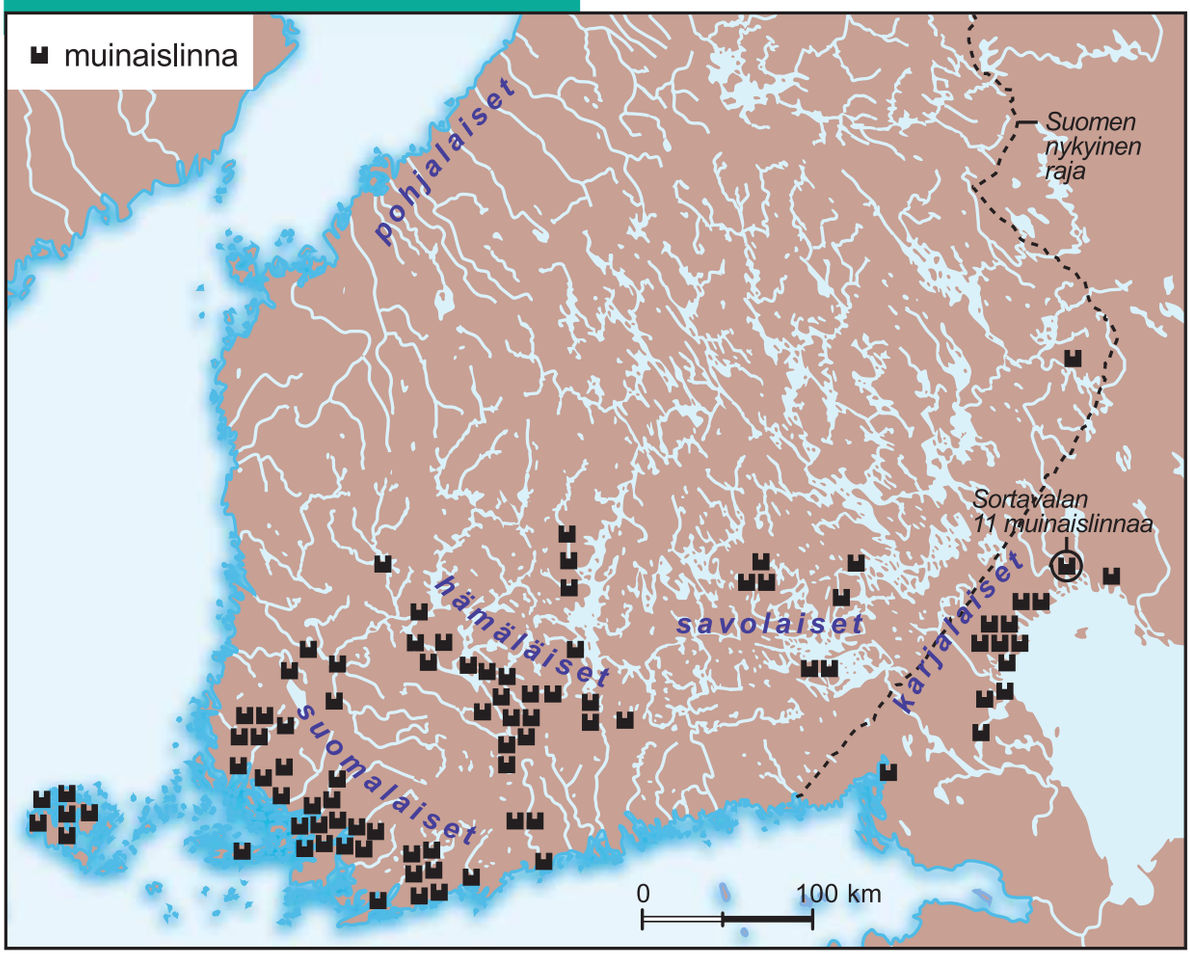

Sulkavan linnavuori Saimaan rannalla. Jyrkät kalliot riittivät suojaksi kolmessa suunnassa, loivimpaan rinteeseen oli rakennettu kivinen muuri.

Linnavuoren varustaminen ja ylläpito vaati paikallisyhteisöltä järjestäytymistä ja voimavaroja, mutta pysyviä varuskuntia ja hallintokeskuksia ne eivät olleet. Suomalaisten laajin pysyvä yhteisökokonaisuus oli mahdollisesti muinaispitäjä, joka yhdisti joukon saman seudun kyliä. Pitäjän asukkaat saattoivat kokoontua määräajoin käräjille sopimaan yhteisistä asioista ja käymään oikeutta.

Puolustusjärjestelyjen ja sotaretkien perusteella rautakauden loppuvaihe oli levotonta aikaa. Samanlaisia johtopäätöksiä on tehty miekkojen ja rahakätköjen lisääntymisestä. Sekä lännestä että idästä tehtiin Suomeen satunnaisia ryöstö- ja pakkoverotusretkiä. Suomalaisheimot vastasivat kostoretkillä, mutta kahinoivat kyllä keskenäänkin, osin venäläisten ja ruotsalaisten tuella. Toisaalta runsaat raha- ja aselöydöt kertovat vilkkaasta ulkomaankaupasta, joka kukoisti viikinkien idäntien varrella. Muinaissuomalaisten arjessa kauppa ja levottomuudet olivat kuitenkin sivuseikkoja. Elämää sääteli ruuanhankinta eli maatalouden, metsästyksen ja kalastuksen vuotuinen kiertokulku.

Esihistorian aseet

Suuri osa arkeologisista löydöistä on aseita. Metsästäjille välttämättöminä ja arvokkaina esineinä ne päätyivät usein hautalahjoiksi. Valmistusmateriaaliensa ansiosta aseet kuuluvat parhaiten säilyneeseen esineistöön.

Kivestä valmistettiin vain suhteellisen yksinkertaisia esineitä: nuolen- ja keihäänkärkiä, tikareita, nuijia ja kirveenteriä. Metsästyksessä lienevät jousi ja keihäs olleet tärkeimpiä aseita. Nuijia voitiin käyttää talvisessa hylkeenpyynnissä ja kirves oli tärkeä työkalu. Joidenkin nuijien ja kirveenterien huolellinen hionta ja hienostunut koristelu osoittavat kirveitä käytetyn myös arvomerkkeinä tai rituaaliesineinä.

Pronssinvalanta mahdollisti uudenlaisen asetyypin, miekan. Pronssimiekat olivat harvinaisia ja arvokkaita päälliköiden aseita. Pronssista valettiin myös kapeita ja siroja kirveenteriä, jotka kiinnitettiin käyrään varteen pitkittäin kiilaamalla tai putkimaisen aukon avulla. Osa pronssikirveistä on työkaluja, mutta usein niitä pidettiin arvomerkkeinä ja aseina. Herkästi rikkoutuvat tai katoavat metsästys- ja työvälineet tehtiin mielellään yhä kivestä.

Useimmat pronssikautiset kirveet olivat tämän Lohjalta löydetyn putkikirveen tapaan kevytrakenteisia. Rautakauden kirveet saattoivat olla paljon jykevämpiä ja leveäteräisempiä, kuten oheiset hopeakoristeiset tapparat.

Rautakaudella metallia riitti kaikenlaisten aseiden valmistukseen. Kirveenterät levenivät ja muuttuivat raskaammiksi ja ne alettiin varttaa nykyiseen tapaan. Rautamiekat yleistyivät varsinkin viikinkiajalla ja ne olivat pronssikautisia pidempiä. Miekkoja osattiin valmistaa kotimaassakin, mutta yleensä ne olivat tuontitavaraa. Arvokkaimmat aseet olivat 800-luvulta alkaen frankkilaisten seppien tekoa ja niihin oli usein kaiverrettu kristillisiä rukouksia, jotka tuskin merkitsivät mitään miekkojen pakanallisille käyttäjille. Muinaissuomalaisten tyypillisimpänä aseena on pidetty angoa, pitkäkärkistä keihästä, jota voitiin käyttää sekä isku- että heittoaseena.

Tehtävät

1. **Määrittele termit:**
   a) fennit
   b) lappalaiset
   c) saamelaiset
   d) muinaispitäjä.
2. **Mitä kauppatavaroita Suomeen tuotiin ja mitä täältä vietiin rautakaudella?**
3. **”Esihistoriallisella ajalla ei vielä ollut suomalaisia.” Etsi perusteita väitteen puolesta ja sitä vastaan.**
4. **Mitä voidaan tietää perheen sisäisestä työnjaosta esihistoriallisella ajalla? Mihin nämä tiedot perustuvat?**
5. **Miten metallien käyttöönotto vaikutti elinkeinon harjoittamiseen Suomessa esihistoriallisella ajalla? Anna esimerkkejä luvuista 1 ja 2.**

Aineistotehtävät

1. Oheiset tekstit ovat antiikista ja keskiajalta peräisin olevia kuvauksia suomalaisista. Vertaa näiden lähteiden antamaa kuvaa suomalaisista oppikirjan tekstin antamaan kuvaan rautakauden Suomesta ja suomalaisista.

Fennit ovat ihmeen villejä, viheliäisen köyhiä. Ei heillä ole aseita, ei hevosia, ei asuntoja. Ravintona ovat kasvit, vaatteina nahat, makuusijana maa. Ainoa varallisuus on nuolissa, joita he raudan puutteessa terästävät luilla. Metsästys elättää yhtäläisesti sekä miehiä, että naisia. Nämä näet seuraavat miehiä kaikkialle ja pyytävät osan saaliista. Lapsillakaan ei ole muuta suojaa villieläimiltä ja rajuilmoilta kuin jonkinlainen oksista punottu katos. Sinne palaavat nuoret, se on vanhojen turvapaikka. Mutta tämä on heistä onnellisempaa elämää kuin pelloilla huokaileminen, vaivalloinen talojen rakentaminen sekä milloin toiveikas, milloin pelokas huolenpito omasta ja vieraasta omaisuudesta. Rauhassa jumalilta ja rauhassa ihmisiltä he ovat saavuttaneet sen vaikeimman päämäärän, ettei heidän tarvitse edes mitään toivoa.

Lähde: Tacitus (55–120 jKr.), Germania.

Mitä tulee Varsinaissuomeen (Finmark), niin siellä kyllä on runsaasti kyliä, viljelyksiä ja karjaa; mutta (varsinaisia?) viljelysseutuja ovat ainoastaan Turun ja Kalannin kaupungit. Molemmat ovat suuria kaupunkeja, mutta ympäristö on korpea; ja asukkaat elävät puutteessa, sillä kummassakin kaupungissa on ihmisille tarpeellisia ravintoaineita riittämättömästi. Sateet ovat siellä rankat ja ainaiset.

Lähde: Tallgren-Tuulio, Suomi ja Idrisin maantiede v:lta 1154.

Thulen raakalaisista asukkaista elää yksi ainoa heimo, skrithifinnit, villipetojen tavalla. Sillä he eivät käytä vaatteita eivätkä kenkiä eivätkä juo viiniä eivätkä korjaa maan hedelmää. He eivät näet viljele maata eivätkä vaimot tee mitään käsitöitä, vaan miehet ja vaimot alinomaa vain harjoittavat metsänkäyntiä avarissa metsissä ja niitten läheisillä runsaslukuisilla vuorilla. He elävät yksinomaan tapettujen eläinten lihasta ja pukeutuvat niitten nahkoihin. Heillä ei ole pellavakankaita eikä neulomakeinoja, minkä vuoksi he sitovat petojen jänteillä nahkoja yhteen ja verhoavat siten koko ruumiinsa. – – – Sellaista on näitten raakalaisten elämä.

Lähde: Prokopios (n. 500 – 565 jKr.), De bello Gothico.

2. Katso kirjan kuvaa Astuvansalmen kalliomaalauksista s. 14 sekä alla olevaa kalliomaalauspiirrosta.

a) Millaisia kuvia ja symboleita kalliomaalauksissa esiintyy?
b) Mitä ne kertovat aikakauden ihmisen elinkeinoista?
c) Millaisia merkityksiä niillä on kivikauden ihmisille saattanut olla?

3. Lue oheinen Mikael Agricolan laatima luettelo suomalaisista muinaisjumalista, joka julkaistiin vuonna 1551 Psalttarin eli Psalmien kirjan esipuheessa.

a) Millainen oli suomalainen muinaisuskonto Agricolan mukaan?
b) Miten arvioisit lähteen luotettavuutta historiantutkimuksen kannalta?

Epäjumalat monet tässä, muinen palveltin cauan ia lässä [lähellä]. Näitä cumarsit Hämäläiset, sekä Miehet että Naiset. Tapio, Metzäst pyydyxet soi, ia Ahti, wedest Caloia toi. Äinämöinen, wirdet tacoi. Rahkoi, Cuun mustaxi iacoi. Lieckiö, Ruohot, iuuret ia puud hallitzi, ia sencaltaiset muud. Ilmarinen, Rauhan ia ilman tei, ia Matkamiehet edeswei. Turisas, annoi Woiton Sodast, Cratti, murhen piti Tavarast.--- Waan Carialaisten Nämät olit Epäiumalat, quin he rucolit. Rongoteus, Ruista annoi, Pellonpecko, Ohran casvon soi. Wirancannos, Cauran caitzi, muutoin oltin Caurast paitzi. Ägräs, hernet, Pawud, Naurit loi, Caalit, Lijnat ia Hamput edestoi. Köndös, Huhtat ia Pellot teki, quin heidän Epäuskons näki. Ia quin Keväkylvö kylvettiin, silloin ukon Malia iuotijn [juotiin]. Sijhen haetin ukon wacka, nijn iuopui Pijca ette Acka. --- Se sijs annoi Ilman ja uuden [vuoden-] Tulon, kekri, se lisäis Carian casvon. Hijsi, Metzäläiset soi woiton, Weden Emä, wei Calat wercon. Nyrckäs, Oravat annoi Metzäst, Hittavanin, toi Jänexet Pensast. Eikö se Cansa wimmattu ole, ioca näitä usko ia rucole. Sijhen Piru ia Syndi weti heitä, Että he cumarsit ia uskoit näitä. Cuolluden hautijn Ruoca wietin, ioissa walitin, pargutin ja itketin. Menningäiset myös heidän Uhrins sait, coska Lesket huolit ia nait. Palveltin myös palio muuta, Kivet, Cannot, Tähdet ja Cuuta.

Lähde: Suomen historian dokumentteja 1: 54. Otava 1968.

Kertaus

- Ensimmäiset asukkaat muuttivat Suomeen n. 8800–8500 eKr. ja harjoittivat pyyntielinkeinoja.
- Esihistoriallisen ajan kuluessa maahan tuli väestöä ja kulttuurivaikutteita eri suunnista.
- Merkittäviä kivikauden kulttuurivaiheita ovat Suomusjärven, kampakeraaminen, vasarakirves- ja Kiukaisten kulttuuri.
- Uudet keksinnöt levisivät Suomeen hitaasti, maatalous n. 3000 eKr. ja raudanvalmistus n. 500 eKr.
- Maatalouden myötä syntyi kiinteitä asutusalueita Etelä-Suomeen vesireittien läheisyyteen (Varsinais-Suomi, Häme, Karjala).
- Esihistorian ajalta saadaan tietoja vain esinelöytöjen kautta, joten kulttuuri ja uskonto tunnetaan puutteellisesti.
- Itä-Suomesta oli tiiviit kauppa- ja kulttuuriyhteydet Venäjälle, Länsi-Suomesta Ruotsiin ja Itämeren alueelle.
- Esihistoriallisen ajan lopulla Suomeen alkoi levitä kristillisiä vaikutteita sekä idästä että lännestä.

Läntinen ja eteläinen Suomi päätyivät 1100–1300-lukujen kuluessa osaksi Ruotsin ja katolisen kirkon valtapiiriä. Maan itä- ja pohjoisosissa ortodoksinen kirkko ja Novgorodin ruhtinaskunta pyrkivät vakiinnuttamaan valtansa. Kristinuskon myötä Suomi siirtyi esihistoriasta kirjoitettujen lähteiden aikaan ja omaksui monia eurooppalaisia kulttuurivaikutteita. Keskiajan tärkeitä piirteitä olivat katolisen kirkon vahva asema sekä sääty-yhteiskunnan vähittäinen synty. Kauppaa hallitsi saksalaisten kauppiaiden hansaliitto. Keskiajan lopulla kuningasvalta vahvistui, ja kaikki Pohjoismaiden asukkaat, suomalaiset mukaan lukien, elivät yhteisen Kalmarin unionin alaisuudessa.

3. Suomi idän ja lännen välissä

Suomalaiset kulttuuripiirien rajalla

Vuoden 1000 tienoilla Suomen lähialueilla tapahtui suuria muutoksia. Idässä Novgorodin ruhtinaskunta laajensi vaikutusvaltaansa, ja sen asukkaat omaksuivat ortodoksisen kirkon opit. Lännessä Skandinavian hajanaiset heimovaltiot alkoivat yhdistyä entistä voimakkaampien kuninkaiden alaisuuteen. Nämä viikinkihallitsijoiden jälkeläiset antoivat kastaa itsensä katoliseen uskoon.

Kulttuuripiirien väliin jäivät Suomen ja Baltian alueet, jotka saivat vaikutteita sekä idästä että lännestä. Länsi-Suomella oli kiinteät kauppa- ja kulttuuriyhteydet Skandinaviaan, esimerkiksi ruotsalaisten on arveltu verottaneen Satakuntaa 1000-luvulla. Novgorodin vaikutus taas ulottui Karjalaan ja Pohjois-Pohjanmaalle. Vaikutteita tuli myös kauempaa Euroopasta, missä talous kukoisti ja kysyntää riitti myös pohjoisen vientituotteille, kaloille ja turkiksille. Kun Itämeren kaupankäynti vilkastui, naapuriseutujen kirkonmiehet ja vallanpitäjät kiinnostuivat mahdollisuuksista toisaalta käännyttää ja toisaalta verottaa Suomen alueen asukkaita.

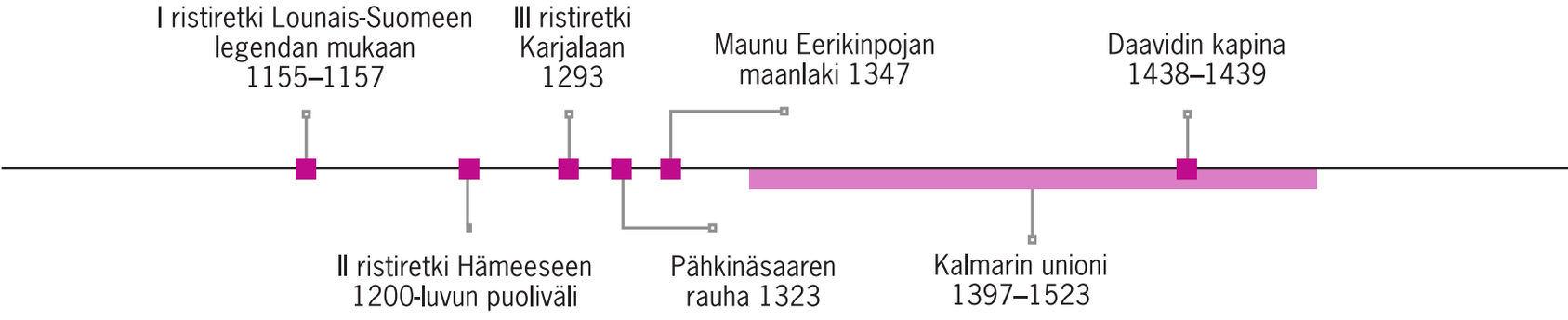

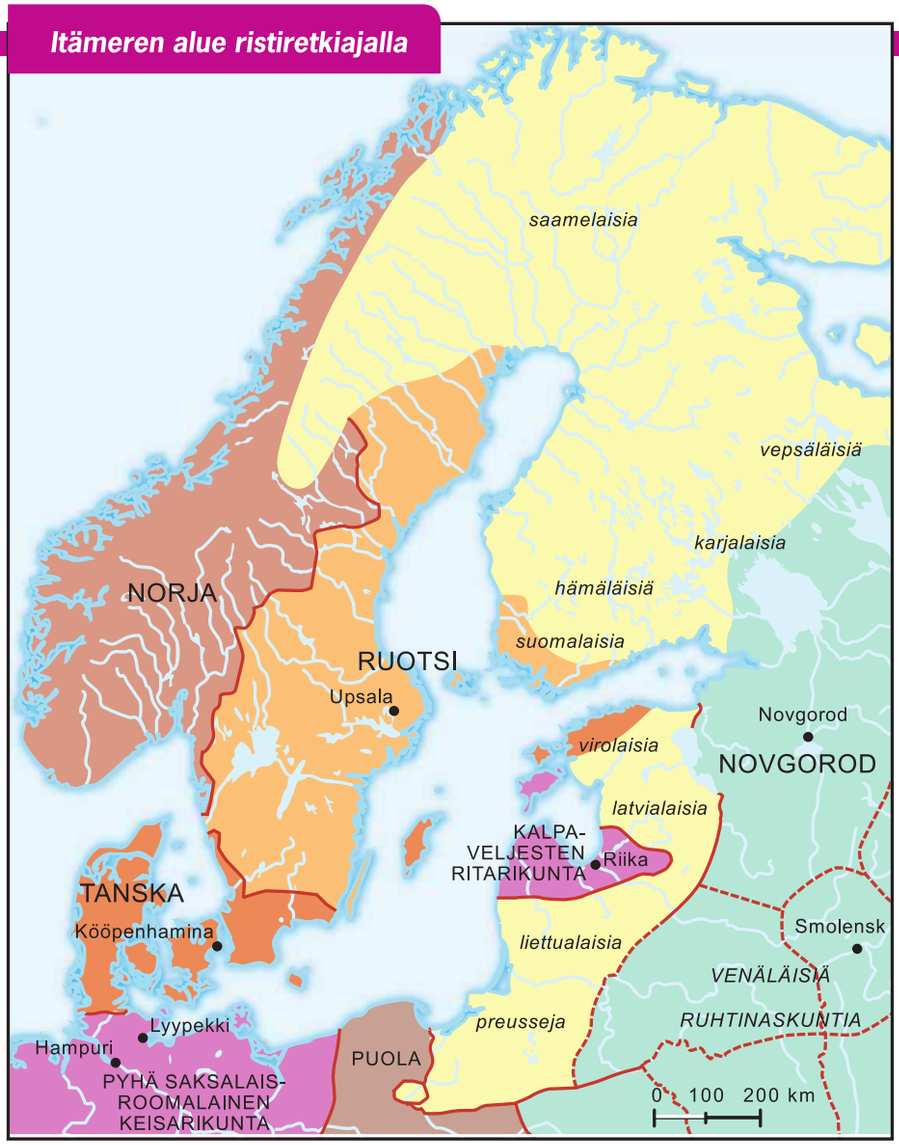

Alkuvaiheessa käännytystyötä tekivät yksittäiset saarnaajat, ja kristinuskon ajatuksia kulkeutui myös ulkomaisten kauppakumppanien mukana sekä lännestä että idästä. Länsi- ja idän valtakunnat tukivat käännytystyötä tavoitteenaan kasvattaa valtaansa Suomen ja Baltian alueilla. Kristinuskoon kääntyneet hallitsijat saivat tukea kirkoilta, joiden kehittynyt hallinto ja oppineet papit edistivät kuninkaiden valtapyrkimyksiä. Kirkon mukaan kristitty hallitsija edusti taivaallista järjestystä Jumalan armosta. Hänen tuli suojella kansaa, lakia ja kristinuskoa omassa valtakunnassaan. Vastineeksi kuninkaalla oli oikeus kerätä veroja ja koota sotajoukkoja oman valtansa suojelemiseksi.

Pyhä Olavi oli keskiajalla suosittu pyhimys Suomessakin. Aikanaan viikinkinä ryöstöretkiä harjoittaneesta, mutta myöhemmin kasteen ottaneesta Norjan kuninkaasta tehtiin esimerkki kristitystä lakia suojelevasta kuninkaasta.

Ensimmäinen ristiretki – totta vai tarua?

Vastakkainasettelu Itämeren alueella voimistui vuonna 1054, kun itäinen ja läntinen kirkko erosivat lopullisesti toisistaan. Samaan aikaan katolisen Euroopan valtasi ristiretki-innostus, kun paavi ja maalliset hallitsijat julistivat sodan Jerusalemin valloittaneita muslimeja vastaan. Innostus levisi myös Itämeren alueelle, missä vastaavia uskonnollisia sotaretkiä suunnattiin Suomeen ja Baltiaan. Baltiassa vallan sai Lähi-idän ristiretkiä varten perustettu saksalainen kalpaveljesten ritarikunta, joka suuntasi nyt mielenkiintonsa pohjoiseen. Sekä ruotsalaiset että tanskalaiset tekivät ristiretkiä Itämeren itäosiin, minkä perusteella Suomen keskiajan ensimmäistä vaihetta (n. 1150–1300) on kutsuttu ristiretkikaudeksi.

Suomen alueesta kiistelivät ennen kaikkea Novgorod ja Ruotsi, jotka pyrkivät laajentamaan valtapiiriään myös kaupan ja rauhanomaisen hallinnon keinoin. Sodankäyntiinkin turvauduttiin, ja esimerkiksi hämäläiset ja novgorodilaiset tekivät hyökkäyksiä toistensa alueille. Käänteentekevänä ajankohtana pidetään 1100-lukua, jolloin ruotsalaisten kerrotaan tehneen **ensimmäisen ristiretken** Suomeen.

Piispa Henrik kastaa suomalaisia ensimmäisen ristiretken yhteydessä. R.W. Ekmanin Turun tuomiokirkkoon 1850-luvulla tekemässä maalauksessa kuvastuu kansallisromanttinen käsitys ristiretkistä.

Suomen historiassa puhutaan kolmesta ristiretkestä, joiden kautta ensin Varsinais-Suomi, sitten Häme ja lopulta Karjala liitettiin osaksi läntistä kristikuntaa ja Ruotsin kuningaskuntaa. Ristiretkistä kertovat lähteet ovat vähäisiä, ja ne on kirjoitettu kauan itse tapahtumien jälkeen. Sotaretkien luonnetta tai merkitystä on ehkä liioiteltu. Jotkut tutkijat ovat sitä mieltä, ettei ensimmäistä ristiretkeä koskaan tehtykään. Ristiretkistä säilyneet kertomukset vastaavat silti pääpiirteissään yleistä kuvaa Suomen alueen kehityksestä 1100–1300-luvuilla.

Ensimmäinen ristiretki ajoitetaan tavallisesti vuoden 1155 paikkeille. Keskiaikaisten pyhimyslegendojen mukaan retkeä johtivat ruotsalainen vallantavoittelija Eerik sekä englantilaissyntyinen piispa Henrik. He nousivat sotajoukkoineen maihin Lounais-Suomessa ja kastoivat pakanoita, jotka suostuivat kasteelle vasta taistelun jälkeen. Henrik jäi Suomeen kehittämään kirkon hallintoa Satakunnassa ja Varsinais-Suomessa. Kansanperinteen mukaan hän kuoli kuitenkin pian, kun Lalli-niminen talonpoika surmasi hänet Köyliönjärven jäällä.

Sekä Henrikin että Lallin olemassaoloa on epäilty, vaikka Turun tuomiokirkossa yhä säilytetään piispa Henrikin pyhäinjäännöksiksi väitettyjä luita. Kuvaus sankarillisesta ristiretkestä on liioiteltu ja kaunisteltu, ja se on voitu kirjoittaa sittemmin kuninkaaksi nousseen Eerikin pyhimyskruunun kirkastamiseksi. Täysin pakanallisen maakunnan valloittamisesta ja pakkokäännyttämisestä ei varmasti ollut kyse. On kuitenkin totta, että sekä kirkolliset että maalliset yhteydet Varsinais-Suomen ja Ruotsin välillä voimistuivat 1100-luvun kuluessa. Näistä ajoista alkaen voidaan katsoa Ruotsin vallan vakiintuneen läntisimmässä Suomessa.

Kulttuuri- ja kauppayhteydet länteen voimistuivat, kun ruotsalaisia asukkaita alkoi muuttaa Varsinais-Suomen, Uudenmaan ja Pohjanmaan rannikoille. Nämä tulokkaat olivat nykyisten suomenruotsalaisten esivanhempia. Katolinen kirkko alkoi myös vakiinnuttaa asemaansa, vaikka paaville valitettiin vielä pitkään, että suomalaiset tilaisuuden tullen palasivat vanhaan uskoonsa ja vainosivat kristittyjä. Piispa Henrikin jälkeen Suomelle nimitettiin oma piispa, jonka hallintokeskuksena oli ensin Nousiainen, Henrikin hautapaikka. Sittemmin kirkon hallinnollinen keskus siirtyi Koroisiin ja sieltä Turkuun.

Pyhimyslegendan mukaan Lalli-niminen talonpoika tappoi piispa Henrikin Köyliönjärven jäällä. Ensimmäisessä Suomea varten painetussa kirjassa Missale Aboensessa Lalli on kuvattu Henrikin jalkoihin tallattuna. Marttyyripiispan vierelle on kuvattu Konrad Bitz, Turun piispa ja yksi Henrikin seuraajista 1400-luvulta.

Suomalaiset paavien murheena

Ristiretkikaudella paavi lähetti pohjoiseen kirjeitä, joissa hän antoi kristityille ohjeita siitä, miten näiden tuli puolustaa kristinuskoa. Paavin tiedot pohjoisen asukkaista olivat hataria, mutta hän oli selvillä siitä, että erästä vastakääntynyttä kansaa kutsuttiin suomalaisiksi.

Paavi Aleksanteri III:n kirje 1172

”Ylen raskas ja haikea valitus on esitetty apostoliselle istuimelle siitä, että suomalaiset aina, kun heitä uhkaa vihollisten sotajoukko, lupaavat säilyttää kristillisen uskon ja pyytävät hartaasti kristillisen lain saarnaajia ja selittäjiä, mutta sotajoukon vetäydyttyä kieltävät uskon sekä halveksivat ja ankarasti vainoavat saarnaajia.”

Paavi Innocentius III:n kirje 30.10.1209

”– – – muuan maa, jonka nimi on Suomi, on äskettäin muutamien ylhäisten huolenpidon avulla valkeuden Isän toimesta, jolta kaikkinainen hyvä anti ja täydellinen lahja tulee, kääntynyt kristinuskoon, jossa se kuten Jeesus-poikanen varttuu viisaudessa ja iässä, – – – seudun ihmisten uppiniskaisuuden ja myös epäsuotuisan ilmaston takia sinne valitun ei katsota olevan kunniapaikalla vaan marttyyriudelle alttiina, tuskin kukaan haluaa piispanistuimen haltijaksi, paitsi sellainen, joka jumalansanan sytyttämänä tahtoo Kristuksen nimen tähden kestää kidutuksia.”

Lähde: Suomen varhaiskeskiajan lähteitä.
Toim. Martti Linna. Historian ystäväin liitto 1989.

Taistelu Hämeestä ja Karjalasta

1200-luvulla katolinen kirkko ja Ruotsin valta olivat vähitellen vakiintuneet Länsi-Suomeen, mutta Hämeen ja Karjalan asemasta taisteltiin vielä vuosisadan ajan. Osa hämäläisistä liittoutui ruotsalaisten ja varsinaissuomalaisten kanssa. Heitä yhdistivät kulkureitit länteen: Kokemäenjoki ja varhaiskeskiaikainen Hämeen härkätie nykyisen Hämeenlinnan seudulta Turkuun. Itä-Hämeestä oli tosin rauhanomaisia yhteyksiä myös Novgorodiin. Karjalassa ortodoksinen uskonto ja idän kauppasuhteet olivat tärkeämpiä kuin läntiset vaikutteet, ja suhteet itään olivat usein rauhanomaisia.

Ruotsalaisten ja novgorodilaisten yritykset vahvistaa valtaansa Hämeessä ja Karjalassa johtivat toistuviin sotatoimiin 1200-luvulla. Kyse oli paitsi uskonnosta ja politiikasta, myös kauppareittien hallinnasta. Novgorodista tehtiin Karjalaan ja Hämeeseen käännytys- ja sotaretkiä. Ruotsalaiset ja hämäläiset puolestaan yhdistivät voimansa vuonna 1240 Nevalle tehdyllä retkellä, jonka Novgorodin ruhtinas Aleksanteri Nevski kuitenkin löi takaisin.

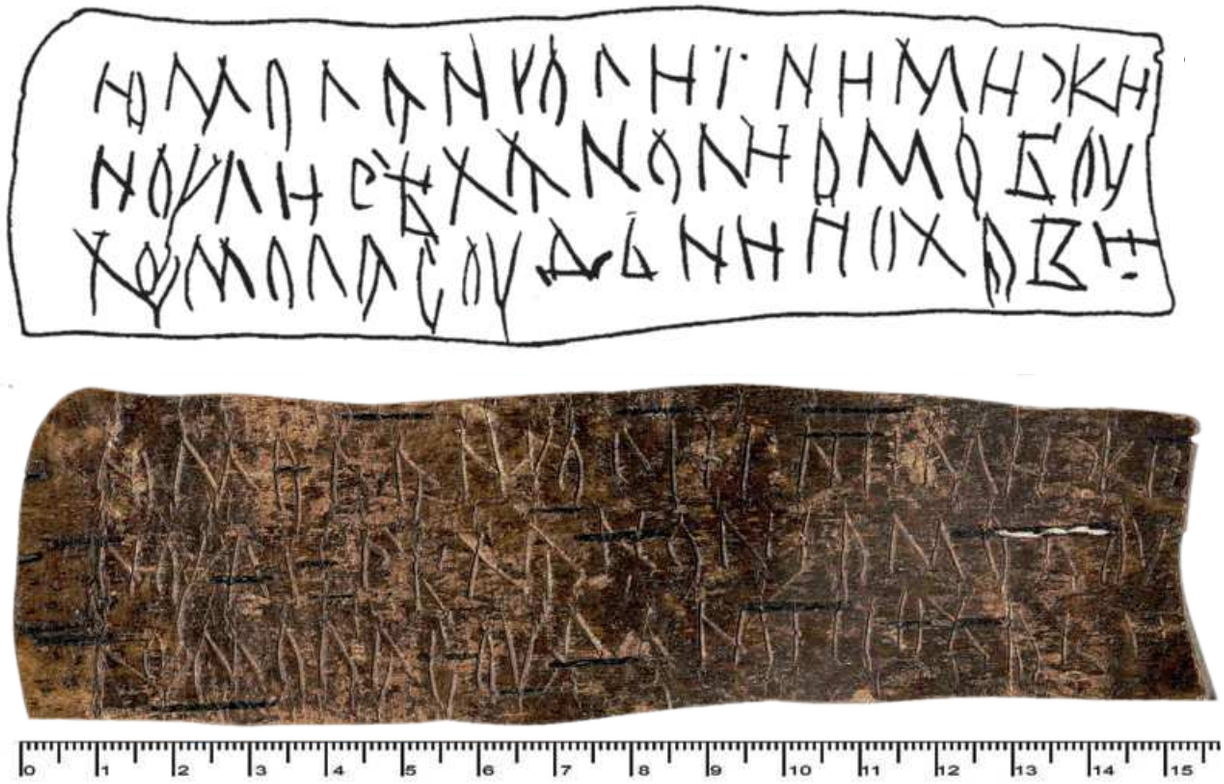

Vanhin tunnettu itämerensuomalaisella kielellä kirjoitettu teksti on 1200-luvulta Novgorodista. Se on karjalankielinen tuohelle kirjoitettu parannus- tai kostoloitsu, joka alkaa sanoilla ”Jumalan nuoli, ihmisen nuoli. Sillä nuoli ammu...”

Ajoittaisesta yhteistyöstä huolimatta ruotsalaiset tekivät 1200-luvun puolimaissa Hämeeseen suuntautuneen sotaretken, jota kutsutaan **toiseksi ristiretkeksi**. Paavi oli antanut julistuksen ristiretkestä jo 1237, sillä hämäläisten väitettiin surmanneen kristittyjä ja uhranneen omille jumalilleen. Keskiaikaiset kronikat ylistivät ristiretken johtajaa, Birger-jaarlia, jonka sanottiin ”alistaneen Suomen Ruotsin alaisuuteen”. Retken todellisista tapahtumista tiedetään vähän, eikä sen tarkkaa ajoitustakaan tunneta. Noihin aikoihin ruotsalaisten asema kuitenkin vahvistui rannikon lisäksi sisämaassa, ja Hämettä linnoitettiin Novgorodia vastaan. Hämeen linnan rakentamisen arvellaan alkaneen vuosisadan loppupuolella.

Vuosisadan lopulla Ruotsin valtapiiri oli jo laajenemassa Karjalaan. Vuonna 1293 marski Tyrgils Knutinpoika järjesti sotaretken, jota on kutsuttu **kolmanneksi ristiretkeksi**, vaikka kyse oli ennemminkin sota- ja linnoitustoimista Karjalassa. Tavoitteena oli oikean uskon levittämisen ohella valtakunnan rajojen rauhoittaminen ja kauppareittien suojeleminen. Retken tuloksena ruotsalaiset rakennuttivat Viipurin linnan ”siihen maanääreen, missä kristitty maa päättyy ja pakanamaa alkaa”. Linnan tuntumaan alkoi kasvaa Viipurin kaupunki. Seuraavina vuosina ruotsalaiset yrittivät vallata ja linnoittaa Nevan suiston, nykyisen Pietarin seudun. Sinne rakennettu ruotsalaisten linnoi-

Viipurin linna perustettiin ristiretkikauden lopulla turvaamaan Ruotsin valtaa Karjalassa. Se sijaitsi puolustuksellisesti hyvällä paikalla, kapeassa salmessa olevalla saarella. Viipuri oli sotilaallisesti tärkeä koko keskiajan, ja sen linnanherralla oli ajoittain varsin itsenäinen asema itärajan puolustajana.

tus kuitenkin tuhoutui novgorodilaisten hyökkäyksessä.

Vaikka osa Karjalaa jäi Novgorodin vaikutuspiiriin, vuoteen 1300 mennessä Varsinais-Suomi, Häme ja läntinen Karjala olivat vakiintuneet osaksi Ruotsin katolista valtakuntaa. Kaikkiin Suomen alueen varhaisiin maakuntiin, Varsinais-Suomeen, Hämeeseen ja Karjalaan oli rakennettu oma linnansa, joka edusti Ruotsin poliittista, sotilaallista ja taloudellista valtaa. Ruotsin hallitsija tuki myös ensimmäisten kaupunkien kehitystä. Turku ja Viipuri saivat alkunsa vuoden 1300 paikkeilla, ja tärkeissä liikenteen ja hallinnon solmukohdissa, kuten Hämeen linnan lähellä, oli pienempiä kauppapaikkoja.

Karjalan naisten suojelukirje

Keskiajan levottomissa oloissa ei aina ollut helppoa jakaa oikeutta ja torjua väkivaltaa. Järjestystä ylläpitääkseen kuningas julisti, että tietyt henkilöt, paikat ja ajankohdat nauttivat ”rauhaa” hänen suojeluksessaan. Erityistä rauhaa nauttivat kotipiiri, kirkko, käräjät ja juhlapyhät. Nykyäänkin käytetyt ilmaisut joulurauha ja kotirauha juontavat juurensa keskiajalta. Jos joku rikkoi esimerkiksi kotirauhaa hyökkäämällä toisen pihapiiriin tai taloon, häntä rangaistiin erityisen ankarasti.

Vuonna 1316 Ruotsin kuningas antoi julistuksen Karjalan naisrauhasta. Kyseessä on suojelukirje, joka kielsi ketään kajoamasta Karjalan alueella eläviin naisiin, heidän ruumiiseensa, oikeuksiinsa tai omaisuuteensa.

Suojelukirjeellään kuningas Birger korosti, että nimenomaan Ruotsin laki oli voimassa Karjalan kaukaisessa maakunnassa, jonne tuohon aikaan muutti uudisasukkaita eri puolilta Ruotsin valtakuntaa. Naisten koskemattomuuden lisäksi sen tarkoitus oli vahvistaa Ruotsin kruunun valtaa rajaseudulla.

> Kaikille niille, jotka tulevat näkemään tämän kirjeen, me Birger, Jumalan armosta svealaisten ja göötalaisten kuningas, – – – olemme lujasti säätäneet lakina noudatettavaksi, että kaikkien meidän alueellemme kuuluvien vaimojen ja naisten, jotka asuvat meidän linnamme Viipurin alaisuudessa eli Karjalan maassa, olkoot aviossa eläviä, leskiä, nunnia tai neitseitä, tulee saada nauttia rauhaa ja turvallisuutta niin kuin itse valtakunnassamme Ruotsissa, yhtä hyvin omaisuuden kuin hengen puolesta, niin että rikkojia kohtaa meidän kuninkaallinen rangaistuksemme mitä ankarimpana. – – – älköön kukaan rohjetko edellä mainittuja vaimoja ja naisia millään vääryyksillä rasittaa ja vaivata tai heille tehdä ruumiillista väkivaltaa, mikäli tahtoo välttää meidän kuninkaallisen rangaistuksemme, nimittäin sen, jota meidän edellä mainitussa valtakunnassamme Ruotsissa lakina noudatetaan.

Lähde: Suomen historian dokumentteja 1:95. Otava 1968

Kirkko uuden kulttuurin tuojana

Kristinuskon mukana suomalaiset omaksuivat eurooppalaisen kulttuurin, jonka yhdistävänä tekijänä oli yhteinen usko. Maalliset hallitsijat olivat varsinkin varhaiskeskiajalla etäisiä hahmoja, joiden vaikutusmahdollisuudet olivat Suomessa rajalliset. Katolinen kirkko sen sijaan oli kehittänyt tehokkaan koulutus- ja hallintoorganisaation sekä oman lainsäädäntönsä, joka nyt omaksuttiin myös Pohjolassa. Kirkon oppien mukana omaksuttiin kirjallinen kulttuuri, latinalaiset aakkoset ja kristityt etunimet. Latinan kieli yhdisti Länsi-Euroopan kristittyjä oppineita yli valtakuntien rajojen. Kirkko huolehti myös siitä, että papeilla oli tarpeeksi paikallisen kielen ja kulttuurin tuntemusta.

Kristinuskon sanoma lähimmäisenrakkaudesta ja armosta on varmasti vedonnut moniin köyhiin ja vähäosaisiin. Uskonto vaikutti lisäksi orjuuden häviämiseen Pohjoismaista. Sekä Skandinaviassa että Suomessa oli aiemmin pidetty orjia, jotka saattoivat olla sotavankeja tai perheessä aiemmin eläneiden orjien jälkeläisiä. Kristinuskon vaikutuksesta orjia alettiin kuitenkin vapauttaa. 1300-luvulla Ruotsin kuningas julisti, että kristityn ihmisen ei tullut pitää toista kristittyä omaisuutenaan. Vaatimus ei kuitenkaan koskenut saamelaisia, jotka harjoittivat omaa uskontoaan. He joutuivat kärsimään pakkoverotusta ja heitä saatettiin kohdella kuin omaisuutta.

Lukutaito tuli Suomeen katolisuuden myötä, mutta kirjat säilyivät pitkään arvokkaina harvinaisuuksina. Ensimmäinen suomalaiseen käyttöön painettu kirja, Missale Aboense on vuodelta 1488.

Katolisen kirkon Länsi-Eurooppaa yhdistävä vaikutus näkyy muun muassa kirkkotaiteessa. Kirkkojen koristukset tilattiin usein saksalaisilta käsityöläisiltä, kuten tämä Mynämäen kirkon alttarikaappi.

Kirkko rakennutti omia pyhättöjään vanhojen uhripaikkojen tuntumaan. Osittain tällä haluttiin osoittaa uuden uskon valta-asemaa. Samalla uskonnollisen elämän jatkuvuus taattiin, kun pyhä paikka säilyi pyhänä, vaikka uskonto vaihtui. Uusi uskonto ei juurtunut nopeasti eikä täydellisesti. Pakanalliset tavat säilyivät pitkään kristillisten rinnalla tai sekoittuivat niihin.

Ortodoksinen usko levisi Karjalan itäosiin paljolti samalla tavoin ja samoihin aikoihin kuin katolisuus Länsi-Suomeen. Uusi uskonto oli saanut kannattajia jo esihistoriallisella ajalla. Myöhemmin Karjalaan suunnattiin määrätietoisia käännytysretkiä, vaikka varsinaisista ristiretkistä ei itäisen kirkon tapauksessa voi puhua. Ortodoksisen kirkon seurakuntahallinto ulotettiin Karjalaan viimeistään 1200-luvulla. Lähetystyön erityispiirre olivat luostarit, joita perustettiin hengellisiksi keskuksiksi syrjäseuduille. Laatokan saarelle syntyi ehkä jo 1100-luvulla munkkiyhteisö, joka kehittyi myöhemmin merkittäväksi Valamon luostariksi. Ortodoksinen usko sitoi karjalaisia itäiseen kulttuuripiiriin ja vaikutti voimakkaasti karjalaisten kulttuuriin ja identiteettiin.

Valtapiirit vakiintuvat

Ruotsi ja Novgorod olivat 1300-luvun alkupuolella valmiita solmimaan rauhan. Ruotsi tarvitsi aikaa toipuakseen pitkistä sisäisistä valtataisteluista. Novgorodia puolestaan uhkasivat mongolit, joiden hyökkäykset olivat 1200-luvulta lähtien ajaneet Itä-Euroopan sekasortoon. Rauhanneuvotteluja välittivät saksalaiset kauppiaat, jotka toivoivat, että Itämeren olot rauhoittuisivat ja kaupankäynti helpottuisi.

Vuonna 1323 solmittiin **Pähkinäsaaren rauha**, jossa sovittiin valtapiirien jaosta. Eteläinen Suomi vahvistettiin osaksi Ruotsin valtakuntaa, ja Novgorodin oikeus Nevan seutuun

Ristiretkiajalla perustetut keskuslinnat olivat sekä hallinnon että puolustuksen keskuksia. Turun linnan historia alkaa 1280-luvulta, jolloin se oli vaatimaton varustus Aurajoen suulla. Linnan nykyinen asu on lukuisten eri rakennusvaiheiden tulos.

vahvistettiin. Rauhassa sovittiin rajalinja, jonka kulusta ei nykyään olla varmoja. Raja oli ehkä alun perinkin jätetty epätarkaksi, koska sisämaa oli harvaan asuttu ja tuntematon neuvottelijoillekin. Myöhemmin rajalinjan epäselvyydet antoivat molemmille osapuolille mahdollisuuden laajentaa alueitaan omavaltaisesti.

Suomen kehityksen kannalta oli keskeistä, että maan tiheimmin asutut alueet Karjalasta Pohjanlahteen vahvistettiin osaksi Ruotsin valtakuntaa. Suomesta eli **Itämaasta** oli pitkän liittämisvaiheen kuluessa tullut kiinteä osa Ruotsia, eikä sitä kohdeltu valloitettuna alusmaana. Suomalaiset, niin ruotsin- kuin suomenkieliset, saivat vähitellen samat oikeudet kuin ruotsalaiset. Viimeistään vuodesta 1362 suomalaisten edustajat saivat osallistua Ruotsin kuninkaanvaaliin siinä missä muidenkin maakuntien edustajat.

Suomen asema Ruotsin osana erosi jyrkästi Viron ja muun Baltian kohtalosta. 1200-luvulta lähtien saksalainen ritarikunta valloitti nopeasti nämä alueet. Ritarikunnan mukana Baltiassa omaksuttiin saksalainen keskiaikainen yhteiskuntajärjestelmä. Siihen kuuluivat feodalismi ja maaorjuus, jotka eivät Ruotsin valtakunnassa saaneet jalansijaa.

Suurin osa nykyisen Suomen alueesta jäi Novgorodin puolelle. Valtaosa Novgorodin etupiiristä oli harvaan asuttua erämaata, jossa valtasuhteet olivat epävarmoja. Esimerkiksi Pohjanlahden rannikolla Novgorod ei saanut pysyvää jalansijaa, vaikka aluetta vielä 1300-luvulla verotettiinkin. Tiheämmin asutussa Karjalan itäosassa Novgorodin valta sen sijaan vakiintui. Venäläinen pogosta- eli veropitäjäjärjestelmä ulotettiin Karjalaan ja alue läänitettiin ajoittain venäläisille aatelismiehille. Aivan rauhanomaisesti valta ei vakiintunut, sillä karjalaiset nousivat 1200- ja 1300-luvuilla useasti kapinaan epäoikeudenmukaisiksi kokemiaan veroja vastaan.

Pähkinäsaaren rauhan raja

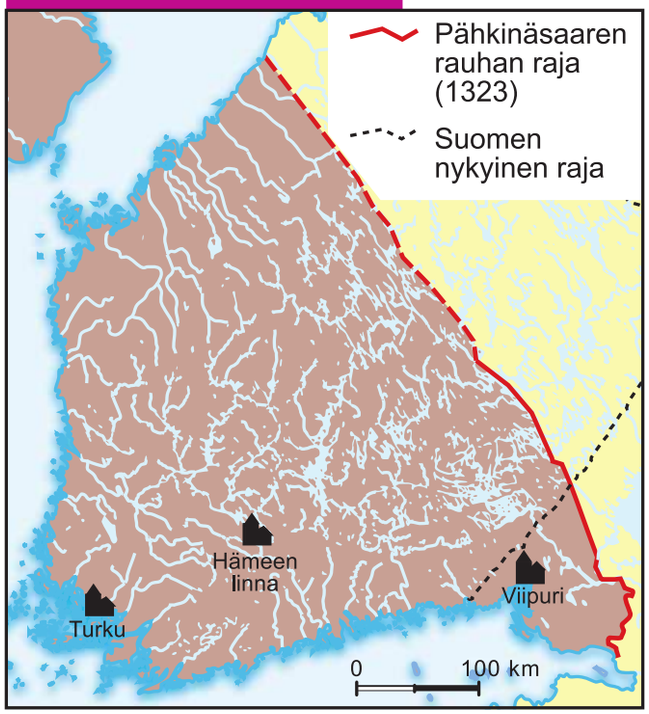

Tehtävät

1. **Määrittele käsitteet:**
   a) Itämaa
   b) Novgorod
   c) toinen ristiretki
   d) Pähkinäsaaren rauha.

2. **Miksi Suomeen tehtiin ristiretkiä?**

3. **”Ruotsi valloitti Suomen ristiretkikaudella.” Keksi perusteluja väitteen puolesta ja sitä vastaan.**

4. **Mitä**
   a) paavin kirjeet
   b) Karjalan naisten suojelukirje
   kertovat niistä vaikeuksista, joita kirkko ja kruunu kohtasivat yrittäessään vakiinnuttaa valtaansa Suomen alueella?

5. **Mikä oli Pähkinäsaaren rauhan merkitys Suomen poliittiselle ja kulttuuriselle kehitykselle?**

4. Keskiajan yhteiskunta

Kuningas ja alamaiset

Keskiajalla valtakunnat olivat hajanaisia kaikkialla Euroopassa. Monissa maissa oli vallalla feodaalinen järjestelmä, jossa paikallisilla mahtimiehillä oli enemmän valtaa kuin kuninkaalla. Keskiajan Ruotsissa ei kehittynyt varsinaista feodalismia, mutta eri maakunnilla oli omaleimaiset tapansa, elinkeinonsa ja lakinsa. Vaikka valtakunnalla oli yhteinen hallitsija, hän jäi usein alamaisille etäiseksi. Vähitellen sekä kruunu että kirkko kuitenkin voimistivat otettaan alamaisista lainsäädännön ja hallinnon avulla.

Ruotsissa kuningas valittiin vaalilla, tosin yleensä hallitsijaperheen jäsenistä ja eliniäksi. Tukholman lähellä Moran kivillä järjestettyyn vaaliin saivat Suomenkin papiston ja talonpoikien edustajat osallistua vuodesta 1362 alkaen. Todellista vaikutusvaltaa kuninkaan valinnassa oli muutamilla mahtisuvuilla, jotka pääsivät myös vaikuttamaan valtakunnan politiikkaan. Kuninkaan ympärille alkoi 1200-luvulla kehittyä neuvonantajien ryhmä, **valtaneuvosto**. Valtaneuvoksiin kuuluivat maan johtavat ylimykset ja piispat eri puolilta valtakuntaa. He tukivat kuningasta, mutta saattoivat myös liittoutua hallitsijaa vastaan ja estää häntä toimimasta liian omavaltaisesti.

Jos hallitsija tarvitsi tukea veronkorotukselle tai sotaretkelle, hän saattoi kutsua koolle suuremman joukon valtakunnan ylimyksiä ja pappeja. Näihin valtakunnankokouksiin alettiin 1400-luvulla kutsua myös talonpoikia. Tältä pohjalta syntyi sittemmin Ruotsin kansanedustuslaitos, **valtiopäivät**. Talonpoikien osallistuminen päätöksentekoon oli poikkeuksellista keskiajan Euroopassa. Kuningas oli siis monella tapaa riippuvainen alamaisten ja varsinkin ylimysten suosiosta.

Ruotsin kuningas kuvattuna Olaus Magnuksen Carta Marinassa vuonna 1539. Kolmen kruunun vaakunaa oli alettu pitää Ruotsin tunnuksena 1300-luvulla.

Keskiajan hallitsija vietti liikkuvaa elämää ja vieraili seurueineen valtakunnan eri osissa. Hovin ylläpitoon tarvittiin kruunun linnojen ja kartanoiden tuottamia elintarvikkeita, mutta niiden kuljettaminen oli työlästä. Siksi oli helpompaa, että hallitsija matkusti linnasta toiseen ja oleskeli siellä seurueineen niin pitkään kuin linnan varastoissa riitti ruokaa. Samalla hän saattoi valvoa paikallisia oloja, joista tieto olisi muuten kulkeutunut hänelle kovin hitaasti.

Linnat vallan perustana

Kuningas rakennutti valtansa tueksi keskuslinnoja, joista käsin hallittiin linnaa ympäröivää laajaa lääniä. Linnasta huolehti joko kuninkaan edustajakseen palkkaama **vouti** tai aatelinen linnanpäällikkö, jolle kuningas antoi val-

tuudet huolehtia linnaläänin verotuksesta, hallinnosta ja puolustuksesta. **Linnaläänit** jaettiin kihlakuntiin, jotka taas jaettiin hallintopitäjiin. Hallintopitäjien rajat noudattivat seurakuntien rajoja.

Linnanpäällikkö käytti paikalliset verotulot harkintansa mukaan linnan kunnossapitoon, alaistensa palkkaukseen sekä läänin puolustustarpeisiin. Verot kerättiin monenlaisina tuotteina kuten viljana, voina, kalana, turkiksina ja myös päivätöinä. Tilanteen vaatiessa verotulot käytettiin kokonaan läänin omaan hallintoon, mutta myös kuninkaan kassaan kertyi yleensä jonkin verran tuloja. Erityisesti Viipurin läänin kaltaisella rajaseudulla linnanpäällikkö sai paljon valtaa, jotta hän saattoi tarvittaessa ripeästi järjestää alueen puolustuksen.

Hajanaisessa valtakunnassa hallitsija oli riippuvainen siitä, että linnanpäälliköt pysyivät hänelle uskollisina. Siksi hän antoi lääniensä hallinnon ylimyksille, joihin luotti. Ruotsin linnaläänit erosivat Länsi-Euroopan feodaalisista läänityksistä. Niitä ei annettu perinnöksi, vaan linnanpäällikön elinajaksi tai niin pitkäksi aikaa, kun kuningas luotti päällikkönsä uskollisuuteen. Jos kuninkaalla oli luotettavia miehiä kaikissa valtakunnan linnoissa, hän hallitsi käytännössä koko maata. Vastaavasti se, joka halusi syöstä hallitsijan vallasta, pyrki saamaan eri läänien linnat puolelleen.

Linnat rakennettiin eurooppalaisen mallin mukaisesti sekä asumista että puolustautumista varten. Muurien oli torjuttava hyökkäykset ja kestettävä piiritykset. Ennen tuliaseiden käyttöönottoa linnojen muurit rakennettiin mahdollisimman umpinaisiksi. Turun ja Hämeen linnat ovat hyviä esimerkkejä tällaisesta neliskulmaisesta linna-arkkitehtuurista. Hyökkääjien oli päästävä muurin harjalle, jos he halusivat valloittaa linnan.

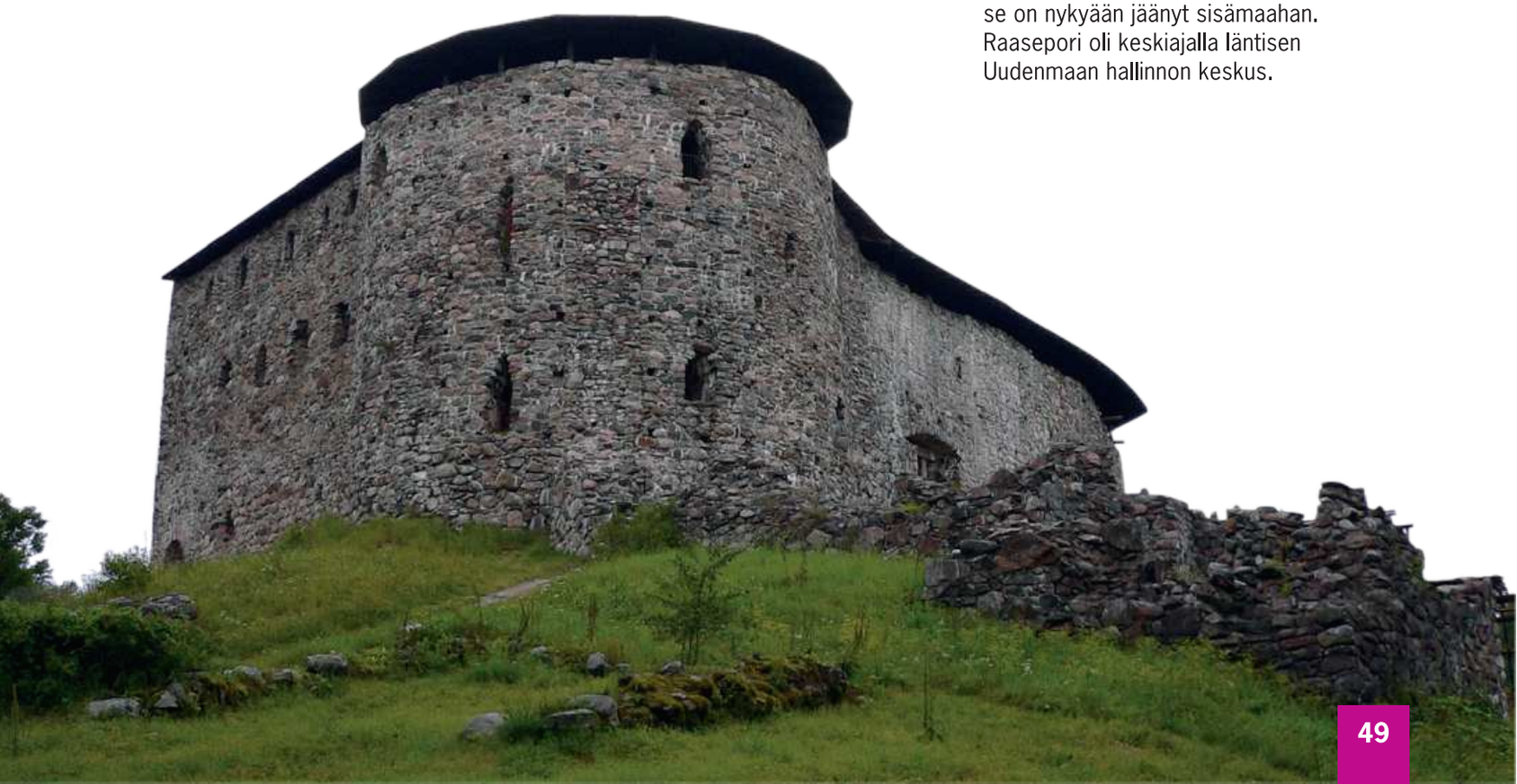

Raaseporin linna rakennettiin 1300-luvulla saarelle, mutta maankohoamisen myötä se on nykyään jäänyt sisämaahan. Raasepori oli keskiajalla läntisen Uudenmaan hallinnon keskus.

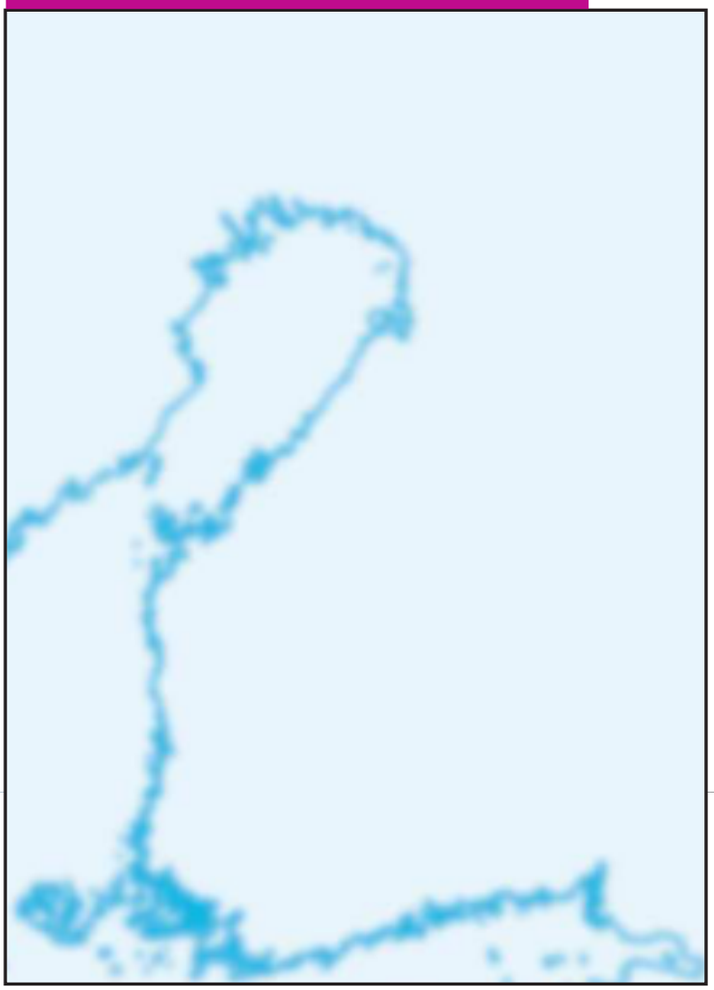

1300-luvulla Euroopassa otettiin käyttöön musta ruuti, ja tuliaseet muuttivat vähitellen sodankäyntiä. Kun tykit yleistyivät, linnoihin alettiin rakentaa pyöreitä torneja, joista ammukset kimposivat paremmin ja joista myös puolustajien tulitus ulottui laajemmalle säteelle. 1470-luvulla rakennettu pyöreätorninen Olavinlinna edusti uudenaikaista linnoitusarkkitehtuuria. Savon uudisasukkaiden suojaksi rakennettu linna edusti aikanaan Itämeren alueen linnasuunnittelun huippua. Rakennustöihin palkattiin ulkomaisia asiantuntijoita, ja lukemattomat talonpojat suorittivat verojaan päivätöinä linnan rakennustyömailla.

Linnojen tilajaossa näkyi keskiajalle tyypillinen ihmisryhmien eriarvoisuus. Linnanpäällikkö asui linnassa etäällä alempiarvoisista, esimerkiksi linnan ylimmissä kerroksissa. Palvelusväki asui alemmissa kerroksissa tai päälinnan ulkopuolella. Koska kivilinnojen lämmittäminen oli työlästä, erillisissä puurakennuksissa asuminen saattoi olla mukavampaa. Suurten keskus-

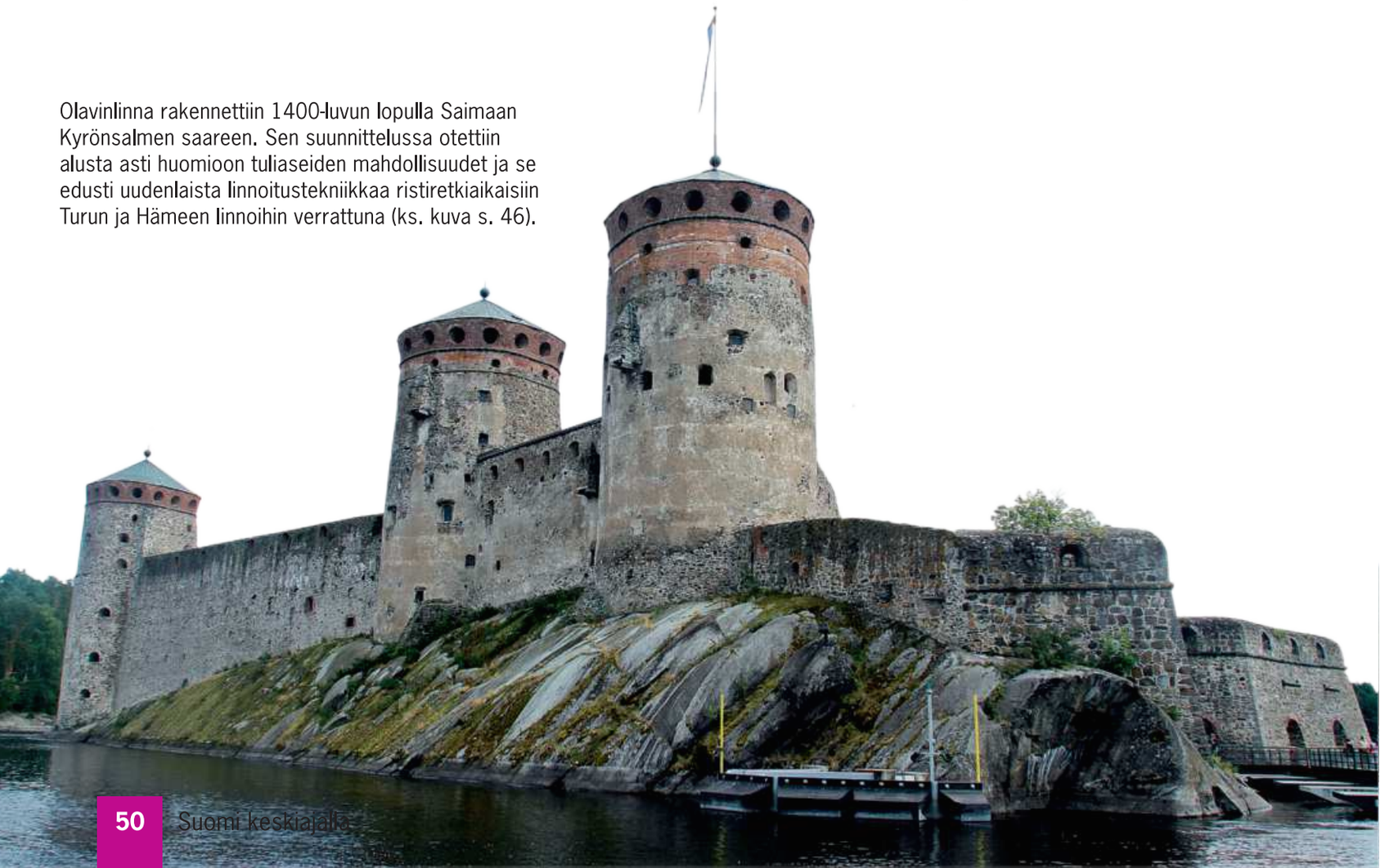

Olavinlinna rakennettiin 1400-luvun lopulla Saimaan Kyrönsalmen saareen. Sen suunnittelussa otettiin alusta asti huomioon tuliaseiden mahdollisuudet ja se edusti uudenlaista linnoitustekniikkaa ristiretkiaikaisiin Turun ja Hämeen linnoihin verrattuna (ks. kuva s. 46).

linnojen lisäksi Suomeen rakennettiin joitakin aatelisten kartanolinnoja, jotka olivat kooltaan vaatimattomampia.

Laki yhdistää valtakuntaa

Jo viikinkiajalla Pohjolassa noudatettiin perinnäistapoja ja lakeja, jotka vaihtelivat maakunnittain. Maakuntalait siirtyivät suullisessa muodossa sukupolvelta toiselle, joskin niitä alettiin 1200-luvulla kirjata muistiin. Kuningas Maunu Eerikinpojan aikana 1300-luvun puolivälissä koottiin ensi kertaa koko valtakuntaa koskeva maanlaki ja kaupunginlaki. Lakikirjaan oli koottu oikeuden peruslinjat, joita havainnollistettiin ennakkotapauksilla. Tärkeintä oli noudattaa lain henkeä ja tavoitella oikeudenmukaista ratkaisua. Tätä kuvasti tuomarinohjeiden lausahdus ”mikä ei ole oikeus ja kohtuus, ei voi olla lakikaan”.

Laeilla oli Ruotsin valtakunnassa enemmän painoarvoa kuin Länsi-Euroopassa. Tämä näkyi esimerkiksi siinä, että täällä perinnön suuruus määrättiin laissa. Monissa Euroopan maissa vanhemmat saattoivat testamentissaan vapaasti päättää, miten suuren osuuden omaisuudestaan he halusivat antaa kullekin lapselleen. Usein suosittiin vanhinta poikaa. Ruotsissa jokaiselle lapselle kuului lakisääteinen osuus vanhempien perinnöstä.

Riita- ja rikosasioita selviteltiin käräjillä, jotka kokoontuivat pitäjittäin muutaman kerran vuodessa. Oikeuden päätöksiä antoivat tuomari sekä kaksitoista paikallista lautamiestä, jotka olivat yleensä paikallisia maanomistajia. Paikallisilla asukkailla oli siis tärkeä rooli, kun oikeutta jaettiin. Tarvittaessa kuultiin todistajia tai nimitettiin puolueettomia tarkistusmiehiä selvittämään esimerkiksi tonttien välisiä rajoja.

Varsinainen tuomari oli yleensä aatelismies, jonka kuningas nimitti käräjäkansan ehdotuksesta. Tuomarin virka oli tuottoisa, sillä tuomari sai palkkionaan kolmanneksen sakkomaksuista. Tuomarit eivät yleensä olleet opiskelleet lakia ja oikeutta, kaikki eivät edes olleet lukutaitoisia. Heillä oli tukenaan kirjureita ja lainlukijoita, jotka tarvittaessa kertoivat, mitä lakikirjassa sanottiin.

Joistakin rikosepäilyistä saattoi puhdistautua myötävannojien avulla. Syytetyn oli hankittava tuekseen kaksitoista henkilöä, jotka vannoivat valallaan, että rikoksesta epäilty oli kunnialliseksi tunnettu henkilö. Yleensä todistajat ja vannojat olivat miehiä, mutta jos oikeudessa käsiteltiin karjanhoitoon tai synnytykseen liittyviä oikeusjuttuja, naisten todistajanlausunnot olivat tärkeitä, koska heitä pidettiin näiden elämänpiirien asiantuntijoina.

Keskiaikaiseen oikeusajatteluun kuului, että jokainen valtakunnan asukas oli suoraan kuninkaan alamainen ja kaikilla oli siksi oikeus vedota suoraan kuninkaaseen. Tavalliset miehet tai naisetkin saattoivat lähteä ”kuninkaissa käymään”, jos he kokivat, että tuomari tai paikallinen aateli kohteli heitä kaltoin tai että vouti keräsi heiltä liikaa veroja. Kuningas kutsui tarvittaessa koolle tutkintakäräjät, joissa valituksen aiheet selvitettiin.

Lakia jakava kuningas. Maunu Eerikinpojan maanlain kuvitusta.

Rikos ja rangaistus

Keskiajalla rikolliset tuomittiin yleensä sakkoihin tai ruumiilliseen rangaistukseen, esimerkiksi piiskattaviksi tai hirtettäviksi. Kunniattomasta tai epäsiveellisestä elämästä voitiin antaa myös häpeärangaistuksia, joissa syyllinen joutui esimerkiksi jalkapuuhun tai häpeäpaaluun julkiselle paikalle. Vankeusrangaistuksia ei tunnettu, vaikka rikoksesta epäiltyä voitiin jonkin aikaa pitää tutkintavankeudessa.

Miehille ja naisille langetettiin yleensä sama tuomio, mutta kuolemantuomioiden toimeenpanotavoissa oli eroja: mies oli teloittava tai hirtettävä, nainen poltettava tai haudattava elävältä. Käytännössä rangaistukset olivat usein lievempiä kuin laissa, ja monista rikoksista selvisi sakoilla. Sakkomaksu oli mieluisa tuomarille, joka sai sakosta oman osuutensa. Rikoksia hyvitettiin ja soviteltiin myös epävirallisesti, loukattujen perheiden ja sukujen kesken.

Törkeitä rikoksia ei voinut sovittaa sakoilla, vaan niihin syyllistynyt menetti sekä henkensä että omaisuutensa. Tällaisia rikoksia olivat esimerkiksi murha, kaksinnaiminen, noitakeinoilla surmaaminen ja maanpetos. Keskiajalla käräjöitiin paitsi rikoksista, myös perintöriidoista, omaisuuskiistoista ja kunnianloukkauksista. Loukkaavaa nimittelyä pidettiin erittäin vakavana, koska nimitellyn maine ja kunnia joutuivat vaakalaudalle.

Esimerkkejä erilaisista rikoksista ja rangaistuksista Kuningas Kristoferin vuoden 1442 maanlain mukaan:

> Törkeitten asiain kaari, 6. luku. Jos mies noituu miehen tai naisen, tai nainen naisen tai miehen, niin että nainen tai mies siitä kuolee, menettäköön sellaisesta teosta henkensä. Mies on teilattava ja nainen poltettava.

Lapsenmurha kuvattuna Maunu Eerikinpojan maanlaissa.

> Rauhanvalan kaari, 12. luku. Jos joku makaa naisen väkisin ja nainen hänet siinä tappaa, ja kaksitoista miestä sen todistaa, jääköön silleen.

> Tahallisen haavoittamisen kaari, 15. luku. Jos naiselle tehdään täydet haavat tai vähäisemmät haavat tai häntä lyödään, maksettakoon hänestä haavasakot samoin kuin miehestä, paitsi jos häntä lyödään tai hakataan niin, että hän synnyttää kuolleen lapsen. Silloin lisätään sakkoihin yhdeksän markkaa – – – Jos nainen haavoittaa miestä, vastatkoon hän täysistä sakoista samoin kuin mies.

> Tahallisen tapon kaari, 15. luku. Nämä ovat konnantyöt (jotka osoittavat erityistä julmuutta): jos joku tappaa isänsä tai äitinsä, poikansa tai tyttärensä, veljensä tai sisarensa tai seitsemää vuotta nuoremman lapsi-ikäisen, paitsi jos se tapahtuu tapaturmasta, tai tappaa nukkuvan tai salmella uimassa olevan miehen tai pahoinpitelee miestä niin kuin orjaa, niin että tämä siitä kuolee – – – kärsiköön saman rangaistuksen kuin rauhanvalan kaaressa ja törkeitten asiain kaaressa säädetään, jos hänet saadaan kiinni. Ellei häntä saada kiinni, paetkoon maasta, – – – .

Lähde: Kuningas Kristoferin maanlaki 1442, suom. Martti Ulkuniemi. SKS, Helsinki, 1978.

Mahtava kirkko

Tavalliselle ihmiselle kuningas merkitsi lähinnä vuotuista veronmaksua sekä mahdollisuutta valittaa paikallisten päälliköiden mielivallasta. Kirkko ja oma seurakunta olivat useimmille paljon läheisempiä. Lounais-Suomessa, jonne kirkollinen elämä juurtui varhain, seurakunnat olivat pieniä ja kirkolle oli lyhyt matka. Toisin oli sisämaassa. Esimerkiksi Hollolan suuri keskiaikainen harmaakivikirkko, joka sijoittui maanteiden risteyskohtaan, tarjosi sielunhoitoa satojen kilometrien säteellä asuville ihmisille.

Keskenään kirkonpalvelijat käyttivät latinaa, ja tämän yleiskielen ansiosta melkein kaikki paavista tavalliseen seurakuntapappiin kykenivät ymmärtämään toisiaan yli valtakuntien rajojen. Katolinen kirkko pyrki kouluttamaan paikallista väkeä papeiksi, jotta nämä pystyivät opettamaan seurakuntalaisia näiden omalla kielellä, esimerkiksi suomeksi ja ruotsiksi. Vaikka kirkonmenoissa käytettiin latinaa, pappien oli osattava tärkeät uskonkappaleet ja saarnaselitykset myös kansankielellä.

Monen seurakuntapapin koulutus rajoittui perustaitoihin, joita olivat lukeminen, kirjoittaminen, laskento, laulutaito ja latinan alkeet. Seurakuntalaisille oli tärkeintä, että pappi osasi toimittaa messun ja huolehtia pyhistä toimituksista kuten kasteesta, vihkimisestä, peltojen siunaamisesta ja viimeisestä voitelusta. Pappi saattoi myös pitää paikallista seurakuntakoulua ja opettaa muutamille lahjakkaille nuorille kirjoitus- ja laulutaidon alkeita.

Seurakuntien yläpuolella oli hiippakunnan keskushallinto, eli piispa ja tämän tukena tuomiokapituli. Keskiajalla koko silloinen Itämaa kuului Turun hiippakuntaan, joka oli Upsalan arkkipiispan alainen. Valtakunnan papit kokoontuivat tarvittaessa kirkollisiin kokouksiin, joissa päätettiin erilaisista hengellisen elämän

Suomen keskiaikaiset kirkot ja luostarit

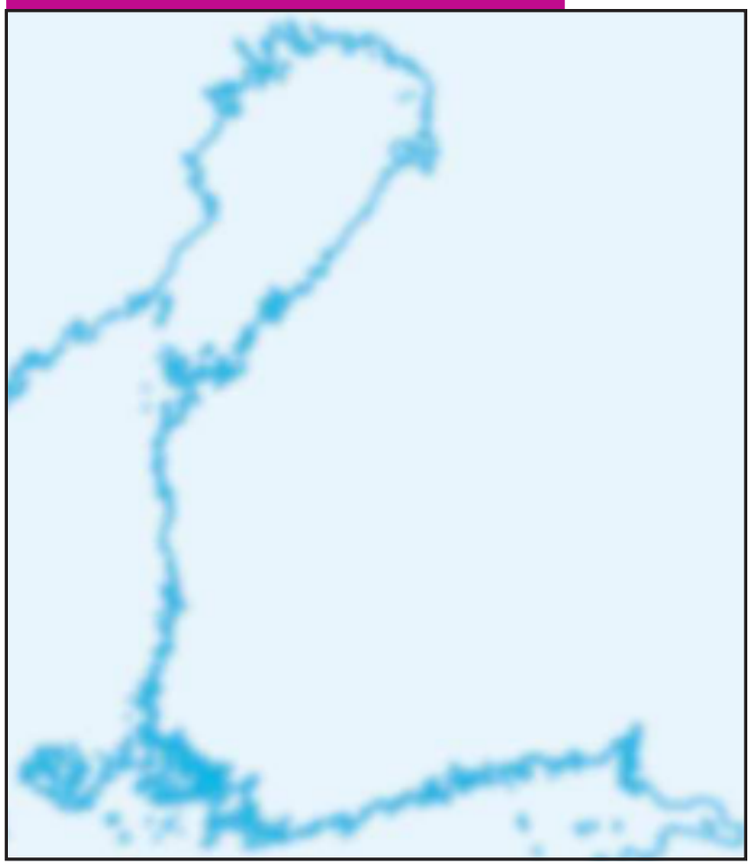

säännöistä. Lisäksi Euroopassa järjestettiin koko katolista kirkkoa koskevia kirkolliskokouksia, joissa sovittiin kirkon opin ja **kanonisen oikeuden** suuntaviivoista.

Turun piispa oli Suomen alueen vaikutusvaltaisin henkilö. Ristiretkikauden jälkeen useimmat Turun piispat olivat suomalaista ja aatelista syntyperää. Koska kuninkaan ote Itämaahan jäi usein heikoksi ja linnanpäälliköt hallitsivat vain yksittäisiä läänejä, piispa johti usein hiippakunnan maallistakin politiikkaa ja osallistui tarvittaessa rauhanneuvotteluihin ja muihin diplomaattisiin tehtäviin. Hänellä oli oikeus osallistua kuninkaan valtaneuvoston päätöksentekoon, ja usein hän edusti yksin Suomen aluetta. Piispalla oli oma linnansa Kuusiston saarella, Turun eteläpuolella, ja hänellä oli oikeus pitää omia aseistettuja joukkoja.

Piispalla oli oma linnansa ja asemiesjoukkonsa Turun lähistöllä Kuusistossa. Piispanlinnasta on jäljellä vain rauniot, se tuhottiin lopullisesti reformaation aikana 1500-luvun alkupuolella.

Kirkko keräsi varoja muun muassa **kymmenyksinä** eli kirkollisverona, joka oli kymmenesosa sadosta. Kymmenykset jaettiin piispan, seurakuntapapin ja seurakunnan kesken. Lisäksi kirkko kokosi monenlaisia muita maksuja ja vastaanotti lahjoituksia. Varsinkin varakkaat olivat valmiita lahjoittamaan kirkolle maaomaisuutta, rahaa ja ehtoollisastioita syntiensä sovitukseksi ja lyhentääkseen kärsimyksiään kiirastulessa. Keskiajan lopulla varsinkin Lounais-Suomen kirkot ja seurakunnat olivat sangen vauraita.

Kirkon edustama kanoninen oikeus sääteli monin tavoin ihmisten elämää. Kanonisessa oikeudessa annettiin säädöksiä kirkon hallinnosta, pappisvihkimyksistä ja pyhistä toimituksista. Kirkon kiellot ja rajoitukset vaikuttivat myös tavallisten ihmisten elämään. Kirkko kielsi esimerkiksi lähisukulaisia menemästä toistensa kanssa naimisiin. Lähisukulaisiksi laskettiin kaukaisetkin serkut, joiden oli pyydettävä avioliittoa varten erityislupaa paavilta asti. Suomalaistenkin tiedetään matkustaneen Roomaan anomaan näitä lupia.

Kirkko puuttui ihmisten yksityiselämään tuomitsemalla moniavioisuuden ja esiaviolliset suhteet ja korosti, että seksi ja suvunjatkaminen olivat sallittuja vain eliniäksi solmitussa avioliitossa. Lisäksi kirkko vaati, että avioliiton laillisuus edellytti morsiamen ja sulhasen omaa suostumusta. Sekä yksiavioisuuden vaatimus että vihittävien oman tahdon korostaminen kyseenalaistivat vanhojen mahtisukujen aseman, sillä jalkavaimojen kautta päällikkö oli voinut luoda tärkeitä liittolaisuuksia ja mahtisuvut olivat tottuneet päättämään lastensa avioliitot näiden puolesta. Jotkut kirkon sakramentit, esimerkiksi kirkollinen vihkiminen, vakiintuivat vasta keskiajan jälkeen.

Talonpojat vastahangassa

Yhteiskuntaryhmien välillä syntyi ajoittain kahnauksia, kun talonpoikien perinteiset oikeuskäsitykset törmäsivät uusiin lakeihin ja yläluokan tavoittelemiin etuoikeuksiin. Vuonna 1348 joukko paikallisia talonpoikia tuomittiin koviin sakkoihin, koska he olivat tuhonneet piispa Hemmingin lohipyydykset Lammaistenkoskessa, Kokemäenjoessa. Piispa ja muut kirkon edustajat olivat vähitellen ottaneet haltuunsa monia tärkeitä koskipaikkoja ja rakennuttaneet kalastamoilleen tai vesimyllyilleen suuria pyydyspatoja. Tämä suututti talonpoikia, jotka pelkäsivät oman kalansaaliinsa heikkenevän.

Talonpojat olivat tottuneet pitämään koskia yhteisomistuksina, joissa kaikki saivat kalastaa. Uusi valtakunnanlaki sääti kuitenkin, että koko saalis kuului sille, joka omisti kosken rannan – siis piispalle. Talonpoikien tekemä ilkivalta kertoo tyytymättömyydestä uusien vallankäyttäjien vallatessa tuttuja apajia. Kalalla oli talonpojille merkitystä sekä ravintona että myyntituotteena, eikä saalista haluttu noin vain luovuttaa piispalle.

Myöhäiskeskiaikaista kalastusta Olaus Magnuksen kuvaamana.

Sääty-yhteiskunta syntyy

Keskiajan kuluessa Ruotsin valtakunnan asukkaat alkoivat jakautua neljään **säätyyn** – **aatelistoon**, **papistoon**, **porvaristoon** ja **talonpoikiin**. Säätyjako perustui yleiseurooppalaisiin esikuviin, joita sovellettiin Ruotsin ja Suomen olosuhteisiin. Kullakin säädyllä oli omat velvollisuutensa, minkä lisäksi aatelistolla, papistolla ja porvaristolla oli säädynmukaisia erityisoikeuksia, **privilegioita**. Lapset perivät vanhempiensa aseman, etuoikeudet ja velvollisuudet. Kirkko ja maallinen valta kehottivat jokaista tyytymään säädynmukaiseen asemaansa ja täyttämään siihen liittyvät velvollisuudet.

Maallinen ylimystö syntyi kuninkaan lähipiiriin kuuluneista varakkaista miehistä, jotka toimivat neuvonantajina ja johtivat sotaretkiä. Valtakunnan laajetessa kuningas tarvitsi entistä enemmän ratsumiehiä valtansa tueksi. 1200-luvulta lähtien myönnettiin verovapaus (ruots. frälse, suomeksi **rälssi**) miehille, jotka ryhtyivät ratsumiehiksi tai kustansivat ratsumiehen ja hevosen kuninkaan armeijaan. Ratsupalvelus periytyi usein isältä pojalle, ja niin verovapaus muuttui vähitellen perinnölliseksi. Alun perin verovapaus koski vain yhtä tilaa, mutta vähitellen se laajeni kattamaan kaikki rälssimiehen omistamat maat. Keskiajalla kuka tahansa

saattoi periaatteessa nousta **maalliseen rälssiin**, josta kehittyi vähitellen suljettu aatelissääty.

Myös **hengellinen rälssi** eli papisto nautti verovapauksia. Lisäksi sillä oli oikeus kantaa veroja ja maksuja kirkollisista palveluksista. Kirkonpalvelijoita ei saanut tuomita maallisessa oikeudessa. Heitä koskevat rikosasiat oli alistettava kirkollisen lain ja piispan tai tarvittaessa paavin harkintaan. Papeilta vaadittiin selibaattia, joten asema hengellisessä rälssissä ei yleensä periytynyt vanhemmilta lapsille. Selibaattivaatimus ei tosin koskaan toteutunut kokonaan, vaan jotkut papit elivät vihkimättömissä suhteissa ja saivat myös lapsia, joista osa sai oikeuden seurata isää papin tehtäviin. Useimmat hengellisen rälssin jäsenet kuitenkin tulivat muista säädyistä. Pappissäätyyn siirtyminen saattoi merkitä maanviljelijän pojalle merkittävää yhteiskunnallista nousua.

Porvarissääty syntyi ensimmäisten kaupunkien myötä. Siihen kuuluivat kauppiaat ja käsityöläiset. Kuningas tuki kaupunkeja privilegiokirjein, koska hän halusi keskittää käsityön ja kaupan kaupunkeihin, joissa sitä oli helpompi valvoa ja verottaa. Kaupunkilaisten etuoikeuksiin kuuluivat kaupankäyntioikeudet sekä oma hallinto ja oma lainsäädäntö. Säädyn sisällä oli huomattavaa eriarvoisuutta. Rikkaimmilla kauppiailla oli poliittista vaikutusvaltaa ja yhteyksiä aatelistoon ja papistoon. Käsityöläiset olivat yleensä arvossa kauppiaita alempana, mutta heistäkin jotkut, ennen kaikkea kultasepät, olivat muita arvostetummassa asemassa.

Vain muutama prosentti valtakunnan asukkaista kuului etuoikeutettuihin säätyihin. Esimerkiksi aatelisia sukuja tunnetaan keskiajan Suomesta noin 250. Myös porvariston määrä säilyi pienenä, sillä kaupunkeja oli vähän. Säätyä-

Keskiaikaistapahtumat ja -seurat ovat viime vuosina saaneet liikkeelle paljon historian harrastajia. Tanssijoita Turun keskiaikamarkkinoilla.

Säätyjen oikeudet ja velvollisuudet keskiajan lopulla

	Oikeudet (privilegiot)	Velvollisuudet
Maallinen rälssi (Aatelisto)	– verovapaus – oikeus korkeimpiin virkoihin	– ratsupalvelus (v:een 1569)
Hengellinen rälssi (Papisto)	– kirkon verovapaus – kirkon oikeus kerätä veroja – kanoninen oikeus	– sielunhoito – sakramenttien jakaminen
Porvaristo	– yksinoikeus kauppaan ja käsityöhön – kaupunkien itsehallinto	– verojen maksu
Talonpojat	– ei erillisiä oikeuksia	– verojen maksu

jako merkitsi eriarvoisuuden virallista vahvistamista yhteiskunnassa, mutta keskiajan Suomessa jako ei vielä kehittynyt kovin jyrkäksi. Säädystä toiseen siirtyminen oli mahdollista, vaikka säätyasema yleensä periytyikin.

Itsenäiset talonpojat

Suurin osa ihmisistä kuului talonpoikaissäätyyn. Sen jäsenillä ei ollut privilegioita, ainoastaan velvollisuuksia. Heidän tuli maksaa veroja niin kuninkaalle kuin kirkollekin. Periaatteessa veronmaksu vapautti talonpojat sotapalveluksesta, mutta käytännössä he joutuivat kuitenkin osallistumaan sodankäyntiin.

Vaikka Ruotsin valtakunnan talonpojilla oli paljon velvollisuuksia, he eivät olleet maaorjia kuten monet Länsi-Euroopan talonpojat. He omistivat itse maatilansa, ja kuningas tarvitsi heidän suostumuksensa esimerkiksi verojen korottamiseen. Paikalliset oikeuden edustajat, nimismies ja lautamiehet, valittiin maata omistavien talonpoikien joukosta. Vauraimmat talonpoikaistilat eivät välttämättä eronneet paljoakaan maalaisaatelin kartanoista. Talonpoika saattoi myös nousta aatelissäätyyn ratsupalveluksen tai avioliiton avulla.

Kaikki tavalliseen kansaan kuuluvat ihmiset eivät olleet maanomistajia. Aatelisilla ja kirkolla oli tiloillaan vuokraviljelijöitä eli **lampuoteja**, jotka viljelivät peltoja vuokraa vastaan. Valtakunnan Suomen puoleisessa osassa 90 % tiloista kuului itsenäisille talonpojille, mutta Ruotsin puolella osuus oli alle 50 %. Osa maaseutuväestöstä elätti itsensä piikoina tai renkeinä.

Maaomaisuuden jakautuminen Suomessa keskiajan lopulla

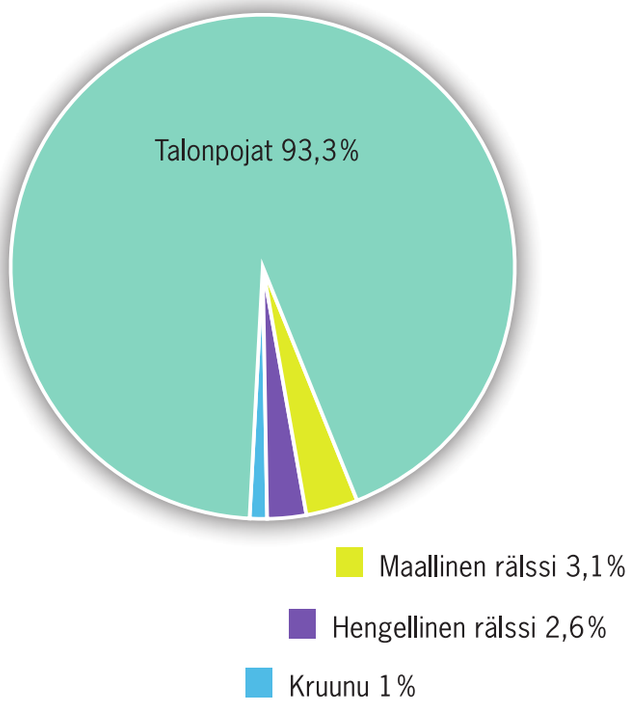

Lähde: Suomen maatalouden historia 1, SKS 2003.

Kaupungeissakin asui paljon ihmisiä, jotka eivät olleet käsityöläisiä tai kauppiaita, vaan tienasivat elantonsa muiden palveluksessa.

Jos kirkon ja kruunun kiristyvät vaatimukset herättivät tyytymättömyyttä, talonpojilla oli mahdollisuus vastatoimiin. Yksi vaihtoehto oli lähteä uudisraivaajaksi erämaihin, jonne voudin tai papin ote ei ulottunut. Myös niskoittelua ja suoranaista kapinointia esiintyi ajoittain, kun talonpojat kokivat, että veroruuvia oli kiristetty liikaa. Vuonna 1438 tyytymättömyys purkautui kapinaksi, jota johti vesilahtelainen talonpoika Daavid. Levottomuuksia oli samaan aikaan Hämeessä ja Karjalassa, ja kapina kohdistui paikallisiin kruunun edustajiin. Kapina kukistettiin ja Daavid pakeni maasta. Tavalliset kapinalliset sen sijaan armahdettiin, kunhan he vannoivat uskollisuutta esivallalle. Verotuksen on arveltu keventyneen jonkin verran kapinan jälkeen. Vallanpitäjät joutuivat siis tarvittaessa myös joustamaan, sillä paikallishallinnon toimivuus ja verotulot olivat riippuvaisia talonpojista.

Pohjoisen ritari-ihanteita

Ruotsin valtakuntaan ei koskaan ehtinyt muodostua samanlaista paikallisten linnanherrojen ja ritarien järjestelmää kuin Etelä- ja Keski-Eurooppaan. Kun Ruotsissa alettiin antaa ritariarvoja, kyse oli nimenomaan kuninkaan ylhäisistä suosikeista, jotka kuuluivat valtaneuvostoon. Ruotsissakin ritarit antoivat joka tapauksessa valan, joka osoitti, että eurooppalaiset ritari-ihanteet olivat saavuttaneet Pohjolan:

Pyrin kaikin voimin, sekä elämälläni että omaisuudellani, suojelemaan pyhää kristinuskoa ja evankeliumia, tukemaan ja puolustamaan kirkkoa ja sen palvelijoita, näiden vapauksia ja oikeuksia, vastustamaan vääryyttä ja edistämään rauhaa ja oikeutta, sekä suojelemaan isättömiä ja äidittömiä lapsia, neitoja, leskiä ja köyhää väkeä, olemaan tuki ja turva kuninkaalleni ja valtakunnalleni sekä oikeamielisesti hoitamaan ja harjoit-

Veroviljat ja muut maksettavat tuotteet laskettiin mitoilla, joiden tilavuus oli tarkkaan määrätty. Joskus vouti kuitenkin lankesi kiusaukseen ja keräsi viljaa ja voita liian suurella mitalla. 1500-luvulla Porvoon vouti jäi kiinni tällaisesta veropetoksesta. Tapaus antoi aiheen sanontaan "Porvoon mitalla", jolla tarkoitetaan nykyään runsautta.

tamaan ritarin tehtäviäni, Jumalalle kunniaksi, parhaan kykyni mukaan, Jumala minua auttakoon.

Eurooppalaisten mallien mukaisesti valtakunnan linnoihin ja kartanoihin palkattiin soittajia, ja juhlia varten harjoiteltiin uusia tansseja. Kuuluisia ritaritarinoita käännettiin ruotsin kielelle, ja kotimaisiakin ritarirunoja sepitettiin. Keskiaikaiset ritaritarinat ovat vaikuttaneet myös suomalaiseen kansanrunouteen, jossa vilahtelevat joskus soturit, lohikäärmeet ja pulaan joutuneet neidot.

Kun ritarikulttuuri alkoi 1100-luvulta lähtien saada jalansijaa, Pohjolaankin saapui ritaripyhimys Yrjön eli Yrjänän palvonta. Pyhää Yrjänää kuvaavissa patsaissa esiintyy myös legendaan liittyvä prinsessa, joka oli joutua lohikäärmeen kynsiin, mutta jonka Yrjänä ihmeellisesti pelasti. Veistos Turun linnassa.

Tehtävät

1. **Määrittele käsitteet:**
   a) linnaläänі
   b) kanoninen oikeus
   c) kymmenykset
   d) privilegio.

2. **Maallisella ja hengellisellä rälssillä oli suuri merkitys keskiajan yhteiskunnassa. Mitä nämä ryhmät olivat ja miten ne erosivat toisistaan?**

3. **”Suomessa oli keskiajalla samanlainen sääty-yhteiskunta kuin muuallakin Euroopassa.” Perustele puolesta ja vastaan.**

4. **Miten keskiaikaisissa oikeudenkäynneissä pyrittiin varmistamaan tuomioiden oikeudenmukaisuus ja syytettyjen oikeusturva?**

5. **Miten kirkon vaikutusvalta näkyi tavallisen kansan elämässä keskiajan Suomessa?**

5. Keskiajan ihmisen elämänpiiri

Maatalous tarjoaa elannon

Koska suurin osa väestöstä asui maaseudulla, talonpoikaiset elinkeinot muodostivat keskiaikaisen talouden perustan. Myös pappien ja seppien tapaiset erikoistuneet ammattiryhmät olivat sidoksissa talonpoikaisyhteisöön. Kaupunkilaisten osuus oli keskiajan lopullakin vain pari prosenttia väestöstä.

Maaseudun elinkeinot vaihtelivat alueelta toiselle. Länsi-Suomessa peltoviljely oli vakiintunut jo esihistoriallisella ajalla. Pohjanmaa kuului peltoviljelyalueeseen, mutta siellä peltotilkut olivat eteläistä Suomea pienempiä ja karjanhoidolla oli suurempi merkitys kuin muualla maassa. Keskiajan kuluessa otettiin käyttöön uusia peltoviljelymenetelmiä kuten tehokkaammat aurat ja **kaksivuoroviljely**. Uudet auratyypit mahdollistivat sen, että talonpojat saattoivat ottaa käyttöön vaikeammin muokattavia savimaita. Samalla kylämäinen asutus levisi uusille alueille.

Kaskiviljelyä harjoitettiin jonkin verran Länsi-Suomessakin, mutta Itä-Suomessa se oli tärkein viljelymenetelmä. Kaskeamisen merkitys perustui keskiajalla idästä omaksuttuun uudenlaiseen menetelmään, huuhtakaskeen. Huuhtakaski tehtiin kaatamalla ja polttamalla järeitä havumetsiä, joista ei Itä-Suomessa ollut puutetta. Vaikka menetelmä oli suuritöinen, se antoi hyvän sadon. Kaskeaminen oli varsinkin uudisraivaukseen soveltuva viljelytapa, jonka avulla savolaiset ja karjalaiset ottivat erämaita viljelykäyttöön.

Rannikolla kalastus oli vielä paikoin tärkeämpää kuin maanviljely ja karjanhoito. Kaikkialla maassa pyydettiin kalaa kotitarpeiksi. Lihariistan ja turkiseläinten metsästys oli pääelinkeino lähinnä Pohjois-Pohjanmaalla ja Peräpohjolassa. Hämäläisillä ja satakuntalaisilla taloilla oli Keski-Suomessa erämaaomistuksia, joilta pyydettiin turkiseläimiä myyntiä ja verojen maksua varten.

Talonpojat viljaa korjaamassa 1500-luvulla. Kuva Olaus Magnuksen teoksesta Pohjoisten kansojen historia.

Keskiajan vähemmistöt

Suomen alueella eli monia kieli- ja väestöryhmiä suomalaisten rinnalla. Rannikkoseutujen ruotsinkielinen asutus on pääasiassa keskiaikaista perua. Ahvenanmaa oli ruotsinkielinen jo esihistoriallisella ajalla, ja Ruotsin vallan vakiintuessa harvaanasuttuun Suomeen suuntautui voimakas muuttoliike. Suuri osa Turun saaristosta sekä Uudenmaan rannikko saivat ruotsalaisen uudisasutuksen, johon alueen harvalukuiset suomalaiset sulautuivat.

Liikkuvaa elämäntapaa harjoittavia lappalaisia asui vielä keskiajalla Etelä-Suomessa, mutta heidän alueensa rajoittui koko ajan pohjoisemmaksi. He saivat elantonsa lähinnä metsästyksestä ja kalastuksesta, poronhoito alkoi yleistyä Lapissa vasta keskiajan lopulla. Lappalais-nimitystä käytettiin väljästi, mutta suurin osa heistä oli saamelaisia, joilla oli oma kieli ja uskonto. Saamelaiset olivat tärkeitä kauppakumppaneita, sillä heiltä saatiin turkiksia ja nahkoja, kapakalaa, höyheniä sekä arvokasta 'norsun'- eli mursunluuta.Saamelaisten ja valtaväestön suhteet eivät olleet pelkästään rauhanomaiset. Jotkut etelästä tulleet uudisasukkaat pitivät saamelaisia maaomaisuuteensa kuuluvina orjina, ja heitä pakkoverotettiin kovakouraisesti. Lappi oli vielä vuosisatojen ajan jakamatonta yhteismaata, ja saamelaisia verottivat niin Norjan, Ruotsin kuin Novgorodinkin hallitsijat. Ruotsin etuja harvaan asutussa Peräpohjolassa ajaneita kauppiaita ja veronkantajia kutsuttiin pirkkalaisiksi. Nimityksen on arveltu liittyvän vanhaan kauppamiestä tarkoittavaan sanaan birkarl, ei niinkään satakuntalaiseen Pirkkalan pitäjään.

Suomen harvat kaupungit olivat kansainvälisiä ja niiden kaduilla saattoi kuulla paitsi ruotsia ja suomea, myös esimerkiksi saksaa. Keskiajan lopulta on säilynyt mainintoja myös romaneista, jotka olivat paenneet Itä-Euroopan sotaisuuksia ja hakivat suojaa Suomen alueelta.

Maatilat olivat enimmäkseen omavaraisia. Omilta pelloilta saatiin juurekset sekä viljat leipään ja puuroon, metsistä tarvepuut rakentamiseen ja huonekaluihin. Oman karjan maidosta tehtiin juustoa, voita ja piimää. Kankaisiin tarvittavat pellavat ja hamput viljeltiin ja muokattiin itse langoiksi, kankaiksi tai lämpimiksi ryijyiksi. Villat saatiin omista lampaista ja nahat karjasta tai turkiseläimistä. Myös aateliskartanoilla tavoiteltiin omavaraisuutta. Ruoka oli tavallisesti säilöttyä: liha ja kala savustettiin, kuivattiin tai hapatettiin, ja myös eläinten sisäelimet käytettiin makkaroihin ja sylttyihin. Janojuomana nautittiin vedellä jatkettua piimää ja usein olutta, jota voitiin lämmittää tai maustaa.

Vaikka talonpojat pystyivät tuottamaan suurimman osan tarvitsemastaan ruuasta ja tarvikkeista itse, moni talonpoika kävi myös pienimuotoista kauppaa. Paikallisilla markkinoilla ja kaupungeissa talonpojat myivät maataloustuotteita, kalaa ja turkiksia. Myyntituloillaan he ostivat suolaa, työkaluja ja aseita. Kauppiaat maksoivat maalaisille hyvin esimerkiksi voista ja kallisarvoisista turkiksista. Maaseudulla tehtiin myös käsitöitä myyntiin. Vakka-Suomi tuli tunnetuksi taidokkaista puukäsitöistä, joita myytiin ulkomaille asti.

Suku ja kylä antavat turvaa

Kyläyhteisö tarjosi ihmisille turvaa elämän epävarmuutta vastaan. Suurimmiksi uhkiksi koettiin katovuodet, kulkutaudit ja sota-ajat. Jos halla vei viljan, vauraskin maanviljelijäperhe saattoi joutua vaikeuksiin ja velkaantua. Köyhemmät saattoivat joutua kerjuulle ja jopa nääntyä nälkään. Vaikka keskiajan alku oli ilmastollisesti suotuisaa, 1300-luvulta lähtien koko Euroopan ilmasto alkoi viiletä, ja katovuosia esiintyi yhä useammin. Suomestakin löytyy 1400-luvun lopulta lähtien yhä enemmän mainintoja ”kovista vuosista”, jolloin sato menetettiin.

Ei ole varmaa, milloin keskiajan pelätyin kulkutauti, paiserutto eli musta surma saapui Suomeen. Ainakin 1400-luvulta lähtien ruttoepidemiat koettelivat maata säännöllisesti, eivätkä maaseudunkaan asukkaat säästyneet niiltä. Tiheään asutut, liikenteen ja kaupan solmukohdissa sijaitsevat kaupungit olivat vielä alttiimpia kulkutaudeille. Rannikko- ja rajaseudut sekä kaupungit kärsivät myös sodista ja levottomuuksista. Ruotsi kävi keskiajalla useita sotia Novgorodia, myöhemmin Venäjää vastaan. Itärajalla syntyi jännitteitä ja yhteenottoja, kun maanviljelysasutus laajeni Savoon ja Pähkinäsaaren rauhan rajan tuolle puolen.

Läntisellä peltoviljelyalueella kyläyhteisö tarjosi ihmisille tärkeän tukiverkoston. Asutus oli keskittynyt ryhmäkyliin, joissa talot rakennettiin tiiviisti toistensa läheisyyteen kylän peltojen keskelle. Kylän ulkopuoliset metsät ja vesistöt olivat kaikkien talojen yhteisessä käytössä. Kyläläisten keskinäistä sitoutumista ja riippuvuutta vahvisti keskiajan kuluessa yleistynyt **sarkajako**. Sarkajakoisen kylän maat jaettiin talojen kesken niin, että kukin talo sai pellosta

Kylän peltovainioiden käyttö keskiaikaisessa sarkajaossa ja kaksivuoroviljelyssä

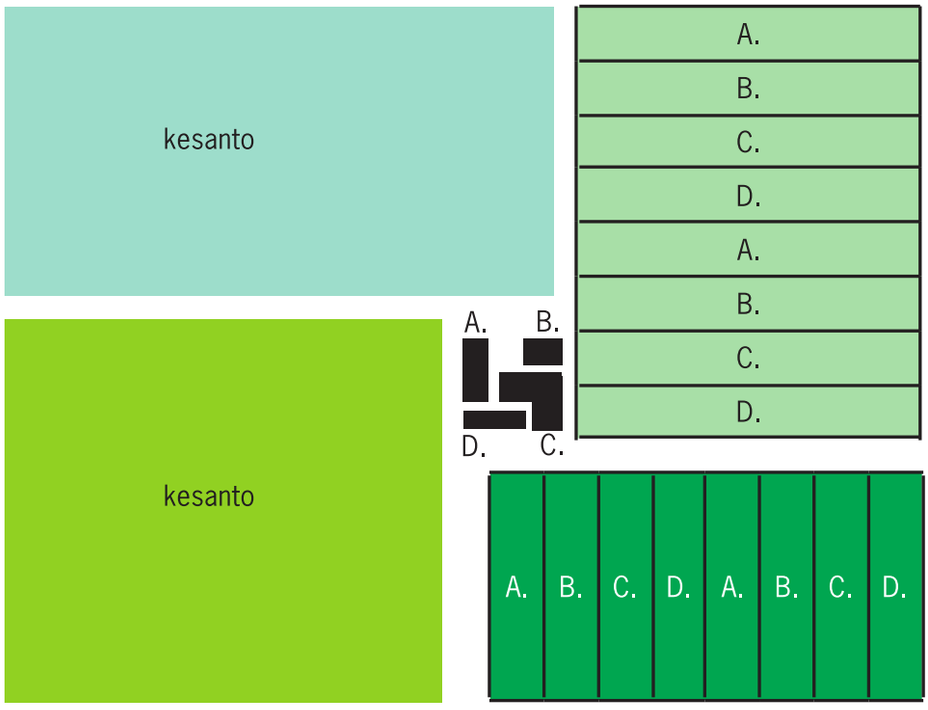

Länsisuomalaisen kylän pellot jaettiin tavallisesti kahteen vainioon. Vainioita viljeltiin vuorovuosina; toinen lepäsi kesantona ja toiselle kylvettiin ohraa ja ruista. Pellot oli jaettu talojen kesken kapeisiin sarkoihin, joiden leveys vastasi tilojen kokoa. Kylän maihin kuului peltojen lisäksi myös yhteiskäytössä olleita niittyjä ja laitumia.

omat sarkansa. Uudistus liittyi kaksivuoroviljelyn yleistymiseen ja kruunun verotustarpeeseen, mutta samalla se tarjosi kullekin talolle osuuden paremmista ja huonommista peltomaista.

Itä-Suomessa kaskiviljely vaati paljon tilaa ja liikkuvuutta. Ryhmäkylien sijaan idässä asuttiin seutukylissä, joiden talot sijaitsivat laajalla alueella erillään toisistaan. Kyläyhteisöt eivät muodostuneet yhtä kiinteiksi, mutta sukusiteet olivat vahvempia kuin lännessä. Esimerkiksi sukunimien käyttö ihmisen tunnusmerkkinä oli Itä-Suomessa yleistä jo keskiajalla. Länsi-Suomessa ihmiset taas erottautuivat kotitilojensa nimien perusteella.

Sodista, katovuosista ja kulkutaudeista huolimatta keskiajan talonpoikien elämää ei voi pitää kurjana ja onnettomana. Talonpoikien asema oli suhteellisen vapaa, uudet viljelymenetelmät tarjosivat hyvinä vuosina riittävästi ravintoa, ja tilaa uudisraivaukselle oli yllin kyllin. Suomen väkiluku kasvoi keskiajan kuluessa voimakkaasti nousten arviolta yli 250 000 henkeen. Pysyvä asutus levisi lähes kaikkialle maan etelä- ja keskiosiin.

Niin aatelisten kuin talonpoikienkin kesteissä saatettiin juoda komeista kousista. Vakka-Suomi oli erityisen tunnettu puuastioistaan, joita myytiin myös Ruotsiin. Punamullalla maalattu Ruskon kousa 1500-luvulta.

Tiiviit perhesuhteet

Jo keskiajalla perhe muodosti yhteiskunnan perusyksikön. Perhe tarkoitti yleensä niin maaseudulla kuin kaupungissakin avioparia lapsineen. Tarvittaessa talouteen otettiin palkollisiksi renkejä ja piikoja. Hämeessä ja Itä-Suomessa tunnetaan myös suurperheitä, joissa saman katon alla eli useita sisaruksia puolisoineen ja lapsineen. Arkisen työn katkaisivat elämän kiertokulkuun kuuluvat juhlat, kuten häät, lasten syntymäjuhlat ja hautajaiset, joihin kokoontui väkeä ja sukua läheltä ja kaukaa.

Avioliittoa ei solmittu pelkästään tunnepohjalta, vaan siihen vaikuttivat myös puolisoiden varallisuus ja yhteiskunnallinen asema sekä sukulaisten tahto. Avioliitto yhdisti kaksi sukua ja niiden omaisuudet, koska sekä miehen että vaimon kautta periytyi valtaa ja omaisuutta. Sukulaisuutta ei siis laskettu vain mieslinjassa, kuten myöhemmin. Vaikka puoliso löydettiin yleensä samasta säädystä, ylempään säätyyn avioituva talonpoika saattoi saada porvaris- tai aatelisoikeudet puolisonsa kautta.

Naisen laillinen avioitumisikä oli kaksitoista vuotta, jolloin hänen ajateltiin selviytyvän itsenäisesti taloudenhoidosta. Miehen avioitumisikä oli neljätoista vuotta, jolloin häntä pidettiin kyllin vanhana metsästämään ja sotimaan. Usein avioliitto solmittiin silti vasta varttuneemmalla iällä. Kirkko korosti puolisoiden vapaata tahtoa ja opetti, että jopa salassa solmittu avioliitto oli pätevä. Vanhat tavat ja maallinen laki sen sijaan edellyttivät, että liitolla oli vanhempien suostumus. Vaikka avioliitto olisikin ollut sukulaisten sopima, miehen ja vaimon tuli rakastaa toisiaan. Rakkaudella tarkoitettiin ennen kaikkea sitä, että puolisot kunnioittivat toisiaan ja tekivät parhaansa yhteisen perheen ja talouden hyväksi.

Sekä maallisen että kirkollisen lain mukaan mies oli perheen pää, jonka tuli puolustaa vaimon ja lasten oikeuksia sekä omaisuutta. Muiden perheenjäsenten tuli totella ja kunnioittaa häntä. Aviomies edusti perhettä käräjillä ja suurissa taloudellisissa päätöksissä. Aviovaimolle kuului lain mukaan ”puoli vuodetta, lukot ja avaimet”, toisin sanoen mies ei saanut ottaa rakastajattaria ja hänen oli annettava vaimon hallita aittoja ja varastoja emäntänä. Emäntää arvostettiin, ja palvelijoiden ja lasten tuli totella häntä kaikessa, mikä ei ollut isännän tahdon vastaista. Miehen kuoltua leski johti perhettä ja tilaa, kunnes solmi uuden avioliiton.

Keskiaikainen nuoripari kuvattuna Codex Aboensis -kirjassa. Miehellä on muodikas kaksihaarainen parta ja hänen suuhunsa on laitettu sanat ”tulehan tänne rouvaseni”.

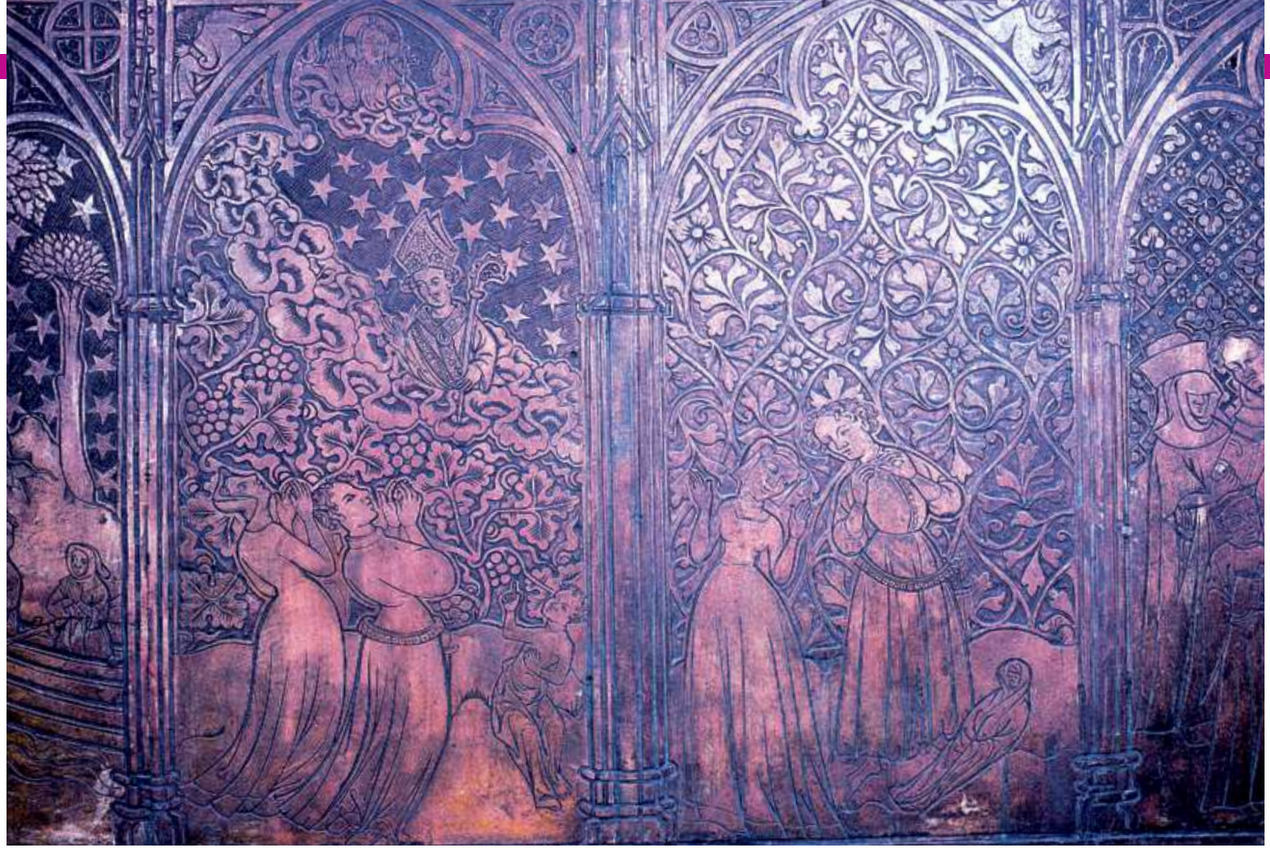

Surevien vanhempien rukouksiin on vastattu. Kuoleva lapsi herää henkiin piispa Henrikin ihmeitä tekevästä vaikutuksesta. Pyhän Henrikin sarkofagin kuvitusta.

Lasten odotettiin osoittavan vanhemmilleen rakkautta ja kuuliaisuutta läpi elämän. Lasten omien tarpeiden tai toiveiden täyttäminen ei ollut etusijalla, vaikka heistä välitettiin ja huolehdittiin. Kuuliaisuutta ja kuria vaadittiin myös siksi, että vanhemmilla oli huoli lapsen sielusta. Kurittoman ja kunniattoman pelättiin joutuvan kadotukseen. Varsinkin sylilasten kuolleisuus oli korkea, mutta varhaislapsuudesta selviytyneellä oli melko hyvät mahdollisuudet elää aikuiseksi ja saavuttaa ainakin kolmen–neljänkymmenen vuoden ikä.

Arkeologisissa kaivauksissa on löydetty leluja, kuten nukkeja, leikkikoiria, kaarnalaivoja, miekkoja ja pieniä astioita.

Lumilinna ja lumisotaa 1500-luvulla. Leikki kuului keskiajalla niin lasten kuin aikuistenkin elämään.

Kirkollinen kulttuuri ja maailmankuva

Keskiajan Suomi oli osa Länsi-Euroopan katolista yhtenäiskulttuuria. Kristityn Euroopan pyhimykset, kirkolliset juhlat ja sakramentit vakiintuivat osaksi suomalaistenkin elämää. Oma seurakuntakirkko ja sen papit tukivat tiedoillaan ja hengellisellä opastuksellaan tavallisen ihmisen elämää. Kerran juurruttuaan katoliset tavat osoittautuivat hyvin kestäviksi. Monet pyhimysten kunniaksi järjestetyt juhlat ja markkinat säilyttivät asemansa vuosisatojen ajan.

Pyhimykset olivat kirkolle ja kristityille tärkeitä, sillä heitä pidettiin uskovien esikuvina ja suojelijoina. Heidän elämäntarinoidensa kautta kansalle opetettiin kristillisiä ihanteita. Pyhimyksillä oli erilaisia tehtäviä ja rooleja. Alkukirkon aikaiset marttyyripyhimykset olivat Suomessa suosittuja. Katariina, Laurentius ja Stefanus antoivat nimensä monille ihmisille, seurakunnille ja sitä kautta myös pitäjille. Saksalaisten kauppiaiden suosima Pyhä Gertrud tunnettiin laupeudentöistään köyhiä ja sairaita kohtaan. Tärkeiksi kävivät myös neitsyt Maria sekä paikalliset pohjoismaiset pyhimykset kuten piispa Henrik ja Pyhä Birgitta, joiden kerrottiin aikaansaaneen ihmepelastumisia ja parantumisia.

Kirkon opetusten mukaisesti ihmiset pyrkivät sovittamaan rikkomuksiaan hyvillä teoilla ja lahjoituksilla. Syntejään saattoi sovittaa esimerkiksi tekemällä pyhiinvaelluksen. Pyhiinvaeltaja saattoi lähteä matkaan myös kiittääkseen pyhimyksiä pelastuttuaan vaarasta tai parannuttuaan vaikeasta sairaudesta. Suomalaistenkin vaelluskohteina saattoivat olla Jerusalem, Rooma sekä Espanjan Santiago de Compostela, missä oli Pyhän Jaakobin hauta. Tärkeä pohjoismainen pyhiinvaellusreitti oli Pyhälle Olaville nimettyjen kirkkojen ketju, jota saattoi seurata

Kalannin kirkossa sijainneen alttarikaapin kuvitus kertoo Pyhän Barbaran kärsimystarinan. Taiteellisesti korkeatasoinen gotiikkaa edustava teos on tuontitavaraa Saksasta.

Autuaan Hemmingin pyhäinjäännösarkku Turun tuomiokirkossa. Turun piispa Hemminki ehdittiin julistaa autuaaksi vuonna 1514, mutta Pohjolassa alkanut reformaatio pysäytti pyhimykseksijulistamisprosessin.

Suomesta Ruotsin halki Norjan Trondheimiin, Pyhän Olavin haudalle. Köyhätkin saattoivat lähteä vaellukselle, sillä heillä oli oikeus ravintoon luostareissa ja tietyissä majataloissa. Tavallisten ihmisten pyhiinvaellukset eivät välttämättä suuntautuneet kaukomaille vaan johonkin lähiseudun kirkkoon.

Vaikka suomalaiset omaksuivat katolisen uskon, he turvautuivat vanhempiinkin uskomuksiin. Ehtoollisleipää voitiin käyttää taikoihin, ja Isä meidän -rukous sekoittui kansanomaisiin loitsuihin. Suomessa säilyi esimerkiksi tapa juhlia Ukon maljaa, minkä avulla pyrittiin turvaamaan riittävä sade viljelyksille. Vanhat pakanalliset juhlapäivät säilyivät, vaikka ne saivat uusia piirteitä. Esimerkiksi kekriin, syksyiseen satovuoden päättymisjuhlaan, liittyneitä uskomuksia ja tapoja siirtyi marraskuiseen pyhäinmiestenpäivään. Myös kansan suussa kiertäneissä runoissa ja balladeissa kristilliset teemat yhdistyivät suomalaiseen kansankulttuuriin.

Kirkkorakentaminen korosti kirkon mahtia. Monet vanhimmista kirkoista olivat puisia, mutta tilaisuuden tullen vauras seurakunta pyrki rakentamaan kivikirkon. Kirkot koristettiin ulkoa päin arvokkailla tiilillä ja kirkkojen sisäseinille maalattiin raamatullisia aiheita. Alttarikaapit ja pyhimyksenkuvat tilattiin usein ulkomaisilta taiteilijoilta, mutta jo keskiajalla Suomessakin oli joitain tunnustettuja kirkkotaiteen mestareita. Lähes kaikki keskiaikainen kirjallisuus liittyi kirkon tarpeisiin ja sisälsi kirkkolauluja, rukouksia ja pyhimystarinoita. Kirkon käyttämä latinankielinen kirjallisuus oli usein saksalaista alkuperää.

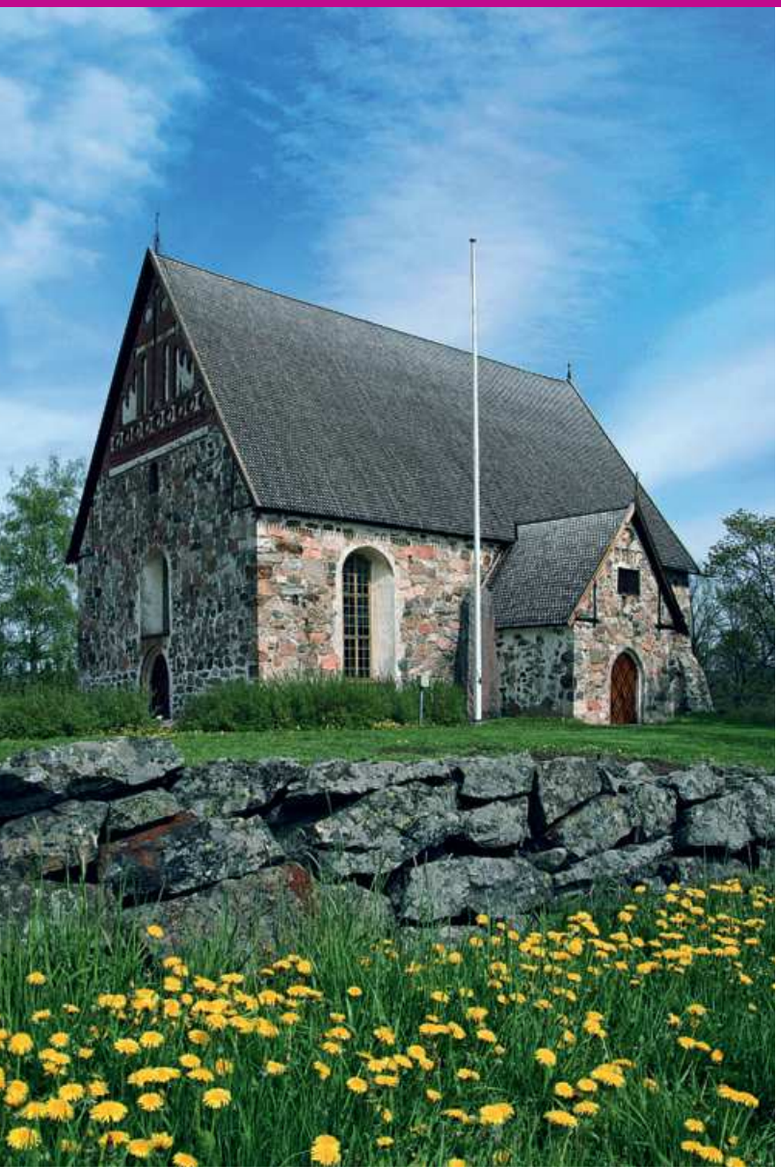

Pyhän Sigfridin kirkko Sipoossa. Se, että aikakauden väestöllä oli varaa rakentaa komeita harmaakivikirkkoja niin maaseudulle kuin kaupunkeihinkin kertoo olojen suhteellisesta vakaudesta ja vauraudesta.

Oppiminen ja koulunkäynti

Valtaosa keskiajan ihmisistä ei saanut tai tarvinnut varsinaista koulutusta. Alkeiskasvatus annettiin omassa perhepiirissä. Tavoitteena oli lähinnä, että lapset oppivat kristinopin peruskappaleet ja hyviä tapoja. Kirkko edellytti, että konfirmaatiossa nuorten oli osattava Isä meidän - ja Ave Maria -rukoukset sekä uskontunnustus. Lukutaitoa ei pidetty tavallisille ihmisille tarpeellisena. Vaikka ihmisiltä puuttui nykyinen koulutuspohja, he eivät olleet yksinkertaisen tietämättömiä. Aikakauden ihmiset kasvoivat taitaviksi niissä tehtävissä, jotka olivat heidän toimeentulonsa kannalta tärkeitä.

Monet ammatilliset erityistaidot opeteltiin käytännön harjoittelussa. Oppipoikana tai palveluksessa oleminen oli tärkeä tapa kasvaa ammattiin ja tulevaan elämäntehtävään. Maaseudun lapsia lähetettiin piioiksi ja rengeiksi maatiloille ja kaupunkeihin, käsityöläisten tai kauppiaiden pojat taas laitettiin ammattioppiin. Kauppiaalle ja käsityöläiselle välttämätön lasku- tai kirjoitustaito voitiin opetella kotona. Aatelisten lapset saattoivat lähteä hoviin tai toiseen aatelisperheeseen oppimaan tarvittavia tapoja ja taitoja. Oppivuodet olivat usein raskaita, mutta niiden aikana nuoret pääsivät vapaiksi kodin valvonnasta ja saattoivat välillä viettää aikaa ikäistensä kanssa.

Varsinaista kouluopetusta annettiin lähinnä niille pojille, joiden oli tarkoitus lähteä pappisuralle. Kirkko tarvitsi koulutettuja miehiä, jotka olivat perehtyneet teologiaan ja kirkko-oikeuteen, lakiin ja kirkon hallintoon. Suomessa oli vain muutamia kouluja, jotka kaikki toimivat kaupungeissa. Tärkein oli Turun tuomiokirkon katedraalikoulu, joka aloitti toimintansa 1200–1300-lukujen vaihteessa. Sinne koottiin lahjakkaiksi todettuja poikia, joita koulutettiin korkeampiin pappisvirkoihin ja valmistettiin mahdollisia ulkomaanopintoja varten. Viipurissa ja Porvoossa oli kaupungin ylläpitämä koulu, ja tämän lisäksi luostarien yhteydessä annettiin kouluopetusta.

Perusopetuksessa keskityttiin luku- ja kirjoitustaitoon, kristinuskon perusteisiin ja lati-

Kirkkojen seinämaalaukset olivat taidetta Jumalan ylistykseksi, mutta ne sopivat myös opetusten antamiseen. Lohjan kirkon maalaus syntisten pitopöydästä.

nan kieleen. Tärkeitä opetettavia aineita olivat myös laulutaito ja matematiikka, joita tarvittiin kirkollisissa seremonioissa tai kirkon hallinnossa. Turun katedraalikoulussa opetettiin pyhiä kirjoituksia sekä eurooppalaisen mallin mukaisesti niin sanottuja trivium-aineita eli grammatiikkaa (latinan kieltä ja kielioppia), retoriikkaa (puhe- ja saarnataitoa) sekä dialektiikkaa (taitoa väitellä kristinopin kysymyksistä).

Opiskelu tuli kalliiksi, sillä opiskelijoiden oli maksettava itse asuntonsa, elämisensä ja opiskelutarvikkeensa. Katedraalikoulun opiskelijat eli **teinit** keräsivät varoja opintoihinsa muun muassa vaeltamalla paikkakunnalta toiselle pyytäen almuja ja esittäen kiitokseksi lauluja. Joskus kerätyt varat kuitenkin kuluivat iloiseen juhlintaan, ja rahojen loputtua opiskelija joutui keskeyttämään opintonsa.

Turun tuomiokirkon ympäristön kaivauksissa on löydetty vahatauluja ja kirjoituspuikkoja, jotka on ajoitettu 1400-luvulle. Vahatauluihin kirjoitettiin puikoilla, ja taulun täytyttyä vahapinta tasoitettiin uutta käyttöä varten.

Lahjakkaimmat katedraalikoululaiset lähetettiin ulkomaisiin yliopistoihin. Keskiajalla Ruotsin valtakunnassa toimi vain Upsalan yliopisto, jonka merkitys oli vaatimaton. Kirkon korkeimpiin virkoihin haluavien oli käytännössä opiskeltava Keski-Euroopassa. Jotkut lukivat lakia tai lääketiedettä Italiassa. Useimmat suomalaiset opiskelijat suuntasivat kuitenkin Pariisiin tai 1300-luvulta lähtien saksalaisen kielialueen yliopistoihin, erityisesti Prahaan, Leipzigiin, Rostockiin ja Greifswaldiin. Koska opetuskielenä käytettiin latinaa, eri maista tulleet opiskelijat saattoivat seurata opetusta riippumatta siitä, mikä oli heidän oma äidinkielensä.

Suomalaisten opiskelijoiden määrä Euroopan yliopistoissa 1300–1520

Luostarit – ikkuna Eurooppaan

Luostarit olivat tärkeä osa keskiajan uskonnollista elämää. Etelä-Euroopassa oli jo varhain keskiajalla syntynyt luostariyhteisöjä, joihin ihmiset vetäytyivät viettämään hurskasta elämää. Suomen alueella erityisen vaikutusvaltaisia olivat dominikaanien ja fransiskaanien kerjäläisveljestöt, jotka oli perustettu Italiassa samoihin aikoihin kuin suomalaiset omaksuivat kristinuskon. **Kerjäläisveljestöillä** oli luostarirakennuksensa, mutta veljien tuli myös liikkua ja saarnata kansan parissa.

Dominikaanimunkit perustivat luostarin Turkuun jo vuonna 1249 ja myöhemmin toisen Viipuriin. Fransiskaaneilla oli luostari Viipurissa, Raumalla sekä Kökarissa, joka oli tärkeä meriliikenteen solmukohta. Luostareilla oli huomattava merkitys sekä kirkon että kaupunkien kehityksessä. Ne tarjosivat paitsi herran sanaa, myös sairaanhoitoa ja koulutusta. Kerjäläisveljestöjen verkosto kattoi koko katolisen Euroopan, ja heillä oli yliopistokaupungeissa omat koulunsa, joihin suomalaisetkin veljet pääsivät opiskelemaan.

Lahjoitusten myötä luostareille kertyi myös huomattavia omaisuuksia. Seurakuntapapit eivät aina katsoneet suopeasti kerjäläisveljiä, joita he pitivät kilpailijoinaan. Vuonna 1340 Sääksmäen kirkkoherra valitti paaville, että Turun dominikaanit kulkivat hänen seurakuntansa alueella mukanaan kannettava alttari, jonka äärellä he saattoivat saarnata.

Pyhä Birgitta kuvattuna nunnan asussa Turun piispa Hemminki vierellään. Urjalan kirkon alttarikaapin kuvitusta.

Ruotsiin syntyi 1300-luvulla uudenlainen luostarijärjestö, jota kutsutaan birgittalaisiksi. Järjestön perustaja oli ruotsalainen aatelisnainen, myöhemmin pyhimykseksi julistettu Birgitta. Hän halusi luoda luostarijärjestön, jossa naiset voisivat keskittyä uskonnolliseen elämään, käsitöihin ja puutarhanhoitoon. Birgittalaisluostariin kuului myös munkkiveljiä, jotka elivät erillisissä tiloissa ja huolehtivat nunnien sielunhoidosta. 1440-luvulla Suomen alueelle perustettiin Naantalin birgittalaisluostari, jossa annettiin myös jonkin verran opetusta nuorille naisille.

Naantalilainen munkki Jöns Budde kuvattuna öylättilautasessa. Buddea on pidetty ensimmäisenä suomalaisena kirjailijana, ja hän käänsi latinankielisiä pyhimyskertomuksia ruotsiksi.

Tehtävät

1. **Määrittele käsitteet:**
   a) sarkajako
   b) pirkkalainen
   c) kaksivuoroviljely
   d) teini.

2. **Miten Itä- ja Länsi-Suomen maaseutuyhteisöt ja elinkeinot erosivat toisistaan keskiajalla?**

3. **”Kirkko piti yllä suomalaisten yhteyksiä muuhun Eurooppaan.” Esitä perusteluja väitteen puolesta.**

4. **Miten saamelaisen ja ruotsinkielisen väestön asema muuttui Suomessa keskiajalla?**

5. **Millä tavalla seuraavat yhteisöt tarjosivat turvaa keskiajan ihmiselle?**
   a) perhe ja suku
   b) kylä
   c) kirkko

6. Itämeren piiri keskiajan lopulla

Kaupungit kehittyvät

Keskiajan kuluessa Suomi liittyi yhä tiiviimmin osaksi Itämeren alueen taloudellisia ja poliittisia verkostoja. Kirkko toimi kulttuurisesti yhdistävänä tekijänä, ja yhteys Ruotsiin veti suomalaisetkin mukaan pohjoismaiseen valtapolitiikkaan. Kaupankäynnin vilkastuminen Itämerellä johti paitsi vaurastumiseen myös kaupunkilaitoksen kehittymiseen. Suomessa oli ollut vakiintuneita kauppapaikkoja jo esihistoriallisella ajalla. Ensimmäiset varsinaiset kaupungit, joissa oli eurooppalaiseen tapaan vakituista asutusta, oma hallinto ja selvästi maaseudusta eroava elämäntapa, syntyivät vasta ristiretkikauden lopulla 1200–1300-lukujen vaihteessa. Keskiajan lopulla Suomessa oli vain kuusi kaupunkia: Turku, Viipuri, Ulvila, Porvoo, Rauma ja Naantali.

Suurin osa keskiajan kaupungeista perustettiin hallitsijan toimesta. Perustamisen tavoitteena oli keskittää kaupankäynti ja käsityöammatit kaupunkeihin, missä niitä voitiin helpommin valvoa ja verottaa. Hallitsija suosi kaupunkeja myöntämällä niille etuoikeuksia (privilegioita), kuten itsehallinnon sekä yksinoikeuden kaupankäyntiin. Maaseudulla oli lupa järjestää vain lyhytaikaisia markkinoita, muu kaupankäynti oli laissa kielletty. Maaseudun kauppakieltoa oli kuitenkin vaikea valvoa ja talonpojat purjehtivat tarvittaessa kaupankäyntiin ulkomaillekin. Kruunu joutui hyväksymään esimerkiksi Tallinnaan suuntautuneen **talonpoikaispurjehduksen**.

Suuri osa kauppatavaroista kulki vesireittejä pitkin, joten kaupungit syntyivät luonnollisesti niiden äärelle. Kaikki Suomen keskiaikaiset kaupungit syntyivät rannikolle, ja monet niistä jokien suulle, mistä oli helppo kulkea vesitse sisämaan markkinapaikoille. Usein kyseessä oli vakiintunut kauppapaikka, jonka aseman kruunu ainoastaan vahvisti. Kaupungin kasvua tai perustamista saattoi suosia myös hyvä puolustuksellinen asema linnan läheisyydessä. Lisäksi merkittävä kirkollinen keskus saattoi kohota kaupungiksi, sillä papisto ja luostarit tarvitsivat kauppiaiden ja käsityöläisten palveluja ja pyhiinvaeltajat majoitusta.

Suomen kaupungit keskiajalla

Suomen vanhin kaupunki on Turku, jonka tarkkaa perustamisajankohtaa ei tunneta. Se syntyi 1200-luvun lopulla vanhalle kauppapaikalle, johon sijoitettiin myös kirkollisen ja maallisen hallinnon keskukset. Viipuri sai kaupunkioikeudet 1403, mutta linnan oheen syntyneestä kaupungista on mainintoja jo vuodelta 1336. Ulvila oli vanha kauppapaikka, jolle myönnettiin kaupunkioikeudet vuonna 1365. Porvoonjoen suulle syntyneen linnavuoren mukaan nimensä saanut Porvoo (ruots. Borgå, ”linnajoki”) kohotettiin kaupungiksi vuonna 1380. Seuraavalla vuosisadalla perustettiin kaksi kaupunkia, molemmat luostarien läheisyyteen – vanhalla kauppapaikalla sijainnut Rauma vuonna 1442 ja Naantali vuonna 1443.

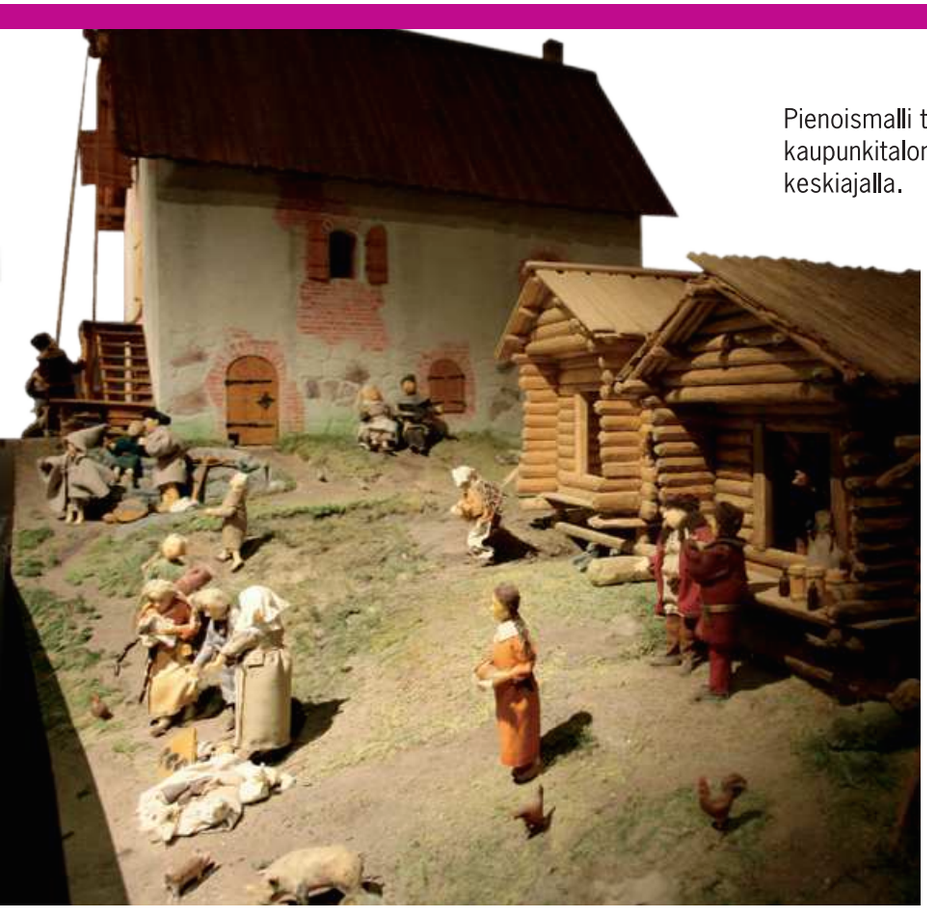

Pienoismalli turkulaisen kaupunkitalon pihapiiristä keskiajalla.

Kaupungeista tuli paitsi kaupan, myös kirkollisen elämän, hallinnon ja kansainvälisten yhteyksien kannalta tärkeitä keskuksia. Kooltaan ne eivät vastanneet Keski-Euroopan kaupunkeja. Esimerkiksi kaupunkiporvariston itsenäisyyden ja turvallisuuden taanneita muureja ei Suomen kaupungeista ollut kuin Viipurilla. Useimmat suomalaiskaupungit olivat vain muutaman sadan asukkaan pieniä yhteisöjä, jotka eivät ulkoisesti paljoakaan eronneet ympäröivästä maaseudusta. Muutaman tuhannen asukkaan Turku tosin kuului Ruotsin valtakunnan suurimpiin kaupunkeihin.

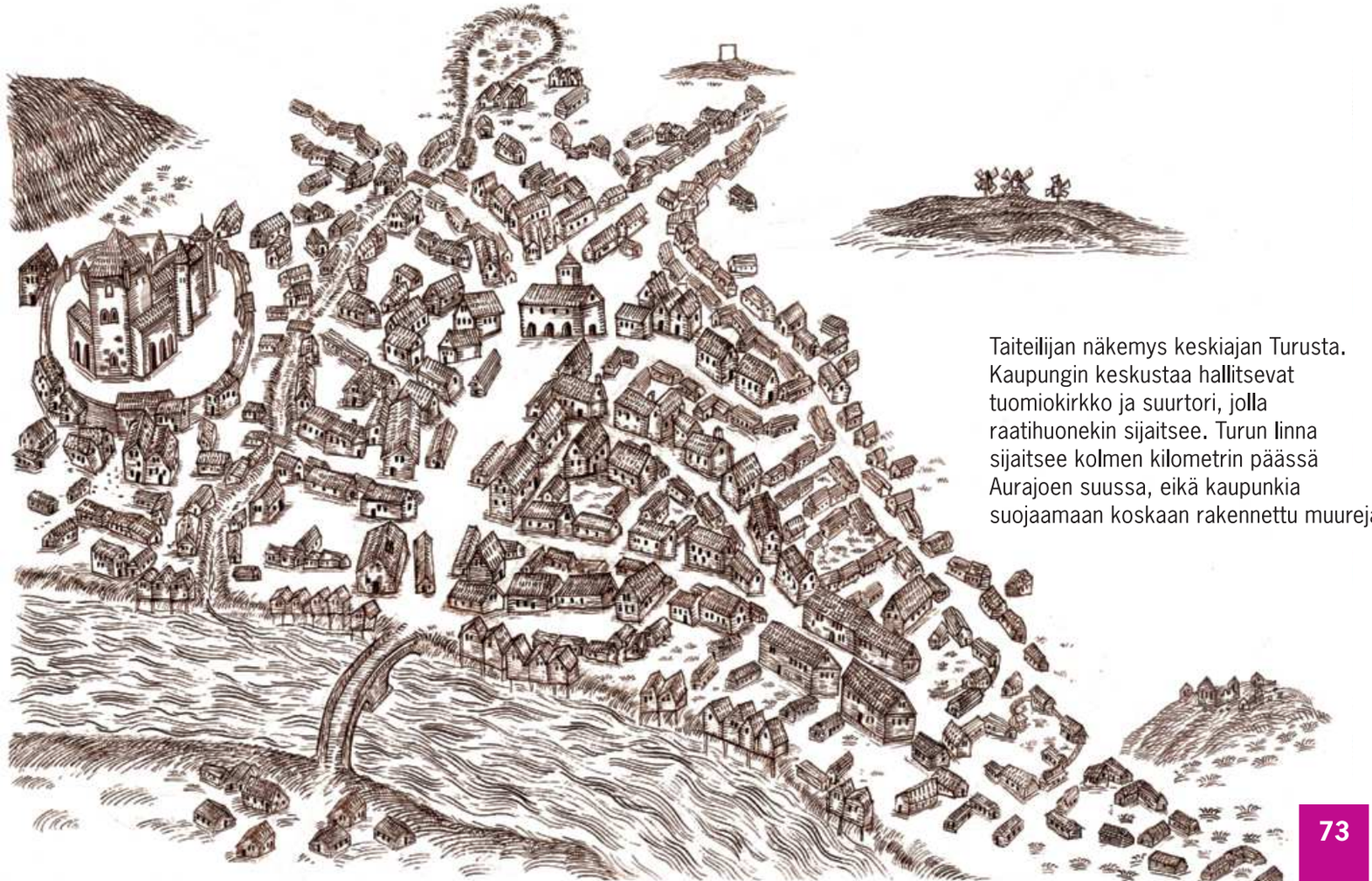

Taiteilijan näkemys keskiajan Turusta. Kaupungin keskustaa hallitsevat tuomiokirkko ja suurtori, jolla raatihuonekin sijaitsee. Turun linna sijaitsee kolmen kilometrin päässä Aurajoen suussa, eikä kaupunkia suojaamaan koskaan rakennettu muureja.

Tallinna eli Rääveli oli Hansan pohjoisin jäsenkaupunki. Se oli suomalaisille tärkeä kauppakumppani ja kilpailija. Asukkaita keskiajan Tallinnassa oli enemmän kuin Suomen kaupungeissa yhteensä. Vahvat muurit ja kivitalot olivat näkyvä todiste vauraudesta.

Elämää kaupungeissa

Vaikka Suomen kaupungit olivat ulkoisesti vaatimattomia, niiden tarkoitus ja toiminta erottivat ne selvästi maaseudusta. Maaseudulla elämää sääteli maatalous ja vaurauden perustana oli maaomaisuus, kaupungit sen sijaan rakentuivat vaihdannan varaan. Maalla ihmisten tärkeimpänä tukena oli oma suku, kaupunkiyhteisössä naapurusto ja ammattiryhmä loivat tukiverkostoa perheen ohella. Kaupungeilla oli myös oma lakinsa, joka erosi maaseutua koskevasta laista.

Kaupungissa asukkaat olivat erikoistuneet eri ammatteihin, joten laissa tarvittiin monenlaisia säädöksiä ammattien harjoittamisesta. Kauppiaiden lisäksi porvaristoon kuuluivat itsenäiset käsityöläiset. Arvostetuimmat ammatit, kuten sepän ammatti, olivat tarkkaan valvottuja: oman alan mestariksi pääsi vasta harjoiteltuaan oppipoikana ja palveltuaan kisällinä. Kaupungissa oli sellaisiakin ammatteja, joissa naiset saattoivat toimia. Heidät mainitaan esimerkiksi leipojina, majatalonpitäjinä, torimyyjinä ja panttilainaajina.

Kaupunkien porvaristo oli säätynä kansainvälinen. Vauraista kauppaporvareista monet olivat syntyjään saksalaisia. He pitivät yhteyttä muihin Itämeren alueen kaupunkeihin niin kauppa- kuin perhesuhteidenkin takia. Monet kauppiaat lähettivät poikiaan oppiin tai tyttäriään avioon toisten kaupunkien porvareille. Porvariston alemmissa ryhmissä, pikkukauppiaiden ja käsityöläisten joukossa oli enemmän suomalaisia. Ainakin Turussa suomalaiset kuuluivat kaupungin vaatimattomampaan ryhmään ulkomaisten ja ruotsalaisten porvarien jälkeen. Kaupungin asukkaiden enemmistö, työntekijät ja palveluskunta, olivat paljolti kotoisin läheiseltä maaseudulta.

Kaupungilla oli itsehallinto, jonka lähtökohtana oli saksalaiskauppiaiden mukana tullut hallintomalli. Valtaa käyttivät korkea-arvoisimpien porvarien joukosta valittu **raati** ja pormestarit, joita saattoi olla yhtä aikaa useita. Pohjois-Saksan tai Italian kaupunkien tapaisesta itsenäisyydestä ei täkäläinen porvaristo voinut kuin uneksia. Kaupungit pysyivät oikeuksistaan huolimatta hallitsijan kontrollissa. Kuningasta edusti kaupunginvouti, joka valvoi lakien noudattamista ja kaupungin hallintoa.

Myös kaupunkien rakentamisessa otettiin mallia saksalaisista kaupungeista, joiden keskustaa hallitsi raatihuone ja sen viereinen tori kojuineen ja aittoineen. Vauraimpien perheiden kivitalot sijaitsivat torin lähellä. Valtaosa taloista rakennettiin kuitenkin puusta. Eri ammattien edustajat asuivat kaupungin eri osissa. Kaupungit olivat myös tärkeitä uskonnon keskuksia, ja kaupungin tärkein kirkko sijaitsi usein lähellä keskustaa.

Eurooppalaisen mallin mukaan suomalaisiin kaupunkeihin perustettiin myös kiltoja. Ne olivat kaupungin rikkaiden ja vaikutusvaltaisten asukkaiden yhteenliittymiä, joilla oli kullakin oma suojeluspyhimyksensä. Kiltojen keskeisenä tehtävänä oli kunnioittaa nimikkopyhimystään. Ne keräsivät varoja pyhimyksen juhlintaan mutta myös jäseniensä taloudelliseen tukemiseen ja hospitaaleihin, jotka huolehtivat vanhoista ja sairaista kaupunkilaisista. Killoilla oli kaupungeissa paljon poliittista ja taloudellista vaikutusvaltaa.

Monet suomalaiset tutustuivat kaupunkielämään meren toisella puolella kohoavassa Tukholmassa, joka 1200-luvulta lähtien vahvisti asemaansa valtakunnan pääkaupunkina. Kaupunkiin muutti paljon suomalaisia, joilla oli siellä jopa oma seurakuntansa. Jotkut lähtivät oppimaan ammattia, toiset palkattiin palvelijoiksi, muutamat pakenivat lain kouraa suuren kaupungin vilinään. Jotkut suomalaistulokkaat nousivat arvostetuiksi Tukholman porvaris- ja käsityöläisyhteisöjen jäseniksi, mutta myös monet kaupungin alamaailmaan kuuluneet rikolliset olivat syntyjään Suomesta.

Hansaliitto valvoo kauppaa

Saksalaisten kauppiaiden rooli Itämeren alueella oli myöhäiskeskiajalla keskeinen. Heitä muutti runsaasti Puolan, Baltian ja Pohjoismaiden alueelle, missä he organisoivat kansainvälistä kauppaa ja toivat mukanaan omat tapansa ja perinteensä. Kauppiaat olivat jo 1100-luvulla muodostaneet löyhän kauppaliittymän, jonka keskuspaikaksi muodostui Lyypekki. Vähitellen itsehallinnolliset Itämeren kaupungit muodostivat paitsi kauppiaiden, myös kaupunkien välisen liiton, **hansan**.

Hansakauppiaat käyttivät 1200-1300-luvuilla koggeja eli tasapohjaisia, 20–30 metriä pitkiä aluksia, jotka oli suunniteltu Itämeren rahtikuljetuksiin.

Hansakaupungit myönsivät toisilleen tullivapauden ja kokoontuivat säännöllisesti hansapäiville, missä päätettiin kaupunkien yhteisistä asioista, kuten taloudesta, politiikasta ja puolustuksesta. Hansa hallitsi sekä Itämeren että Pohjanmeren kauppaa samalla tavalla kuin Italian kaupunkivaltiot pitivät hallussaan Välimeren kauppaa. Varakas hansaliitto saattoi halutessaan jopa nostaa valtaan tai nujertaa Itämeren valtakuntien hallitsijoita. Tärkeimmät Itämeren kauppakaupungit kuten Lyypekki, Danzig (Gdansk), Riika ja Tallinna kuuluivat hansaliittoon.

Vaikka Suomen kaupungit eivät koskaan olleet hansaliiton jäseniä, hansa oli niille keskeinen kauppakumppani. Suomen viennistä suuri osa kulki suoraan tai Tukholman kautta hansakaupunkeihin. Suomeenkin muutti hansakaupunkien asukkaita, joista monet puhuivat saksaa, Itämeren alueen kansainvälisen kaupan kieltä. Saksalaisilla hansakauppiailla oli myös vahva edustus esimerkiksi Tukholman ja Turun kaupunkien raadeissa.

Keskiajan kuluessa monet alkoivat kokea, että saksalaiskauppiaat olivat saaneet liian paljon vaikutusvaltaa, ja heidät syrjäytettiin esimerkiksi Tukholmassa. Vaikka kotimaiset kauppiaat pitivät saksalaisia kilpailijoinaan, nämä olivat samalla elintärkeitä yhteistyökumppaneita. Monet saksalaiset tulokkaat asettuivat vähitellen uuteen kotimaahansa, solmivat avioliittoja ja rikastuttivat kaupunkeja tärkeillä kauppasuhteillaan. Tukholman, Turun ja Tallinnan rikkaat porvarit solmivat avioliittoja yli valtakuntien rajojen.

Muotia ja maallista mukavuutta

Hansakaupunkien kautta Länsi- ja Keski-Eurooppaan vietiin Itämeren alueen tuotteita kuten turkiksia, nahkoja, kalaa ja rautaa. Pohjoiseen palatessaan laivat toivat muun muassa säilöntään tarvittavaa suolaa ja ylellisyysesineitä, kuten kaukana Venetsiassa valmistettuja lasipikareita sekä ranskalaista ja saksalaista viiniä.

Kankaat olivat tärkeä tuontitavara. Flanderin ja Englannin pehmeä ja taipuisa villakangas oli arvostettua kauppatavaraa, ja kangaspakat kelpasivat myös maksuvälineeksi. Yhteiskunnalliset erot näkyivät vaatetuksessa: aateliset ja rikkaat porvarit pukeutuivat hienoon ulkomaiseen verkaan ja jopa samettiin, kun taas tavallinen väki sai tyytyä karkeampiin villakankaisiin ja kotikutoisiin vaatteisiin. Värejä käytettiin kuitenkin runsaasti, ja esimerkiksi punainen väri oli vaatteissa suosittu. Keskiajan katuvilinässä näki siis monenlaista värikirjoa.

Vaatemuodin uutuudet kulkeutuivat yllättävänkin nopeasti myös Itämeren pohjoiskolkkiin. Muotivaatteisiin kuuluivat muun muassa turkiskoristeet sekä raskaat, kulkusilla koristetut vyöt. Kirkko paheksui liiallista ulkonäöllä koreilua syntisenä, mutta toisaalta kirkkojen pyhimyskuvat esiintyivät usein viimeisen muodin mukaisissa asusteissa. Kaupunkien lokaisilla kaduilla nahkakenkiä suojattiin sujauttamalla ne puisiin pateeneihin, joiden korkeat korot saivat upota mutaan.

Keskiajan housumuotia. Yhteen ommeltuja housuja ei käytetty, vaan kumpaankin jalkaan vedettiin irrallinen lahje, jotka sitten kiinnitettiin vyötärölle hihnalla.

Kalmarin unioni yhdistää Pohjoismaat

Keskiajan kuluessa kolme pohjoismaista valtakuntaa olivat laajentuneet ja niiden rajat olivat vakiintuneet. Ruotsi oli ottanut Suomen alueen omaan valtapiiriinsä, Norja puolestaan hallitsi Islantia. Tanskan valtakuntaan kuului osia nykyisestä Etelä-Ruotsista. 1300-luvulta lähtien valtakuntien rajat ylittävä valtapolitiikka voimistui. Pohjoismaiden kuninkaalliset olivat sukua toisilleen ja saattoivat siksi esittää vaatimuksia toistensa valtaistuimiin. Jo 1300-luvun alkupuolella oli ajanjaksoja, jolloin esimerkiksi Ruotsilla ja Norjalla oli yhteinen hallitsija.

Koska kuningas valittiin vaaleilla, kunkin maan ylimyksillä oli mahdollisuus vaikuttaa siihen, kuka nousi hallitsijaksi. Yleensä valinta osui oman maan hallitsijaperheen poikaan, joka tunsi paikalliset olot ja jolla oli suhteita mahtisukuihin. Toisaalta ylimykset saattoivat suosia

Itämeren alue uuden ajan alussa

naapurimaasta tulevaa kruununtavoittelijaa, koska hän oli ulkopuolisena riippuvaisempi valitsijoidensa tuesta ja asiantuntemuksesta myös hallitusaikanaan. Näin ylhäisaateli saattoi toivoa pääsevänsä vaikuttamaan kuninkaan päätöksiin. Hallitsijaksi voitiin myös nostaa kuningasperheeseen kuuluva pieni lapsi, jonka lapsuuden aikana ylhäisaateli saattoi käyttää todellista valtaa.

Laajin pohjoismainen yhteenliittymä, **Kalmarin unioni**, syntyi 1300-luvun lopulla, kun Tanskan ja Norjan nuori leskikuningatar Margareeta yhdisti valtansa alle kaikki Pohjolan valtakunnat. Pohjoismaisen liiton suosiota ylimyspiireissä kasvatti tuohon aikaan se, että saksalaisten kauppiaiden ja hallitsijoiden valta Itämerellä koettiin uhkaavan suureksi. Tasapainoa haettiin pohjoismaisesta yhteistyöstä. Margareetan valta perustui siihen, että hän hallitsi alaikäisen kuninkaan nimissä. Kuninkaan äitinä Margareeta otti sijaishallitsijan aseman. Margareeta oli kylmäverinen ja taitava poliitikko, jota aikalaiset arvostivat.

Margareeta valitsi seuraajakseen nuoren Eerik Pommerilaisen, joka kruunattiin kaikkien kolmen valtakunnan hallitsijaksi Kalmarissa vuonna 1397. Tuolloin syntyi virallisesti kaikkia Pohjoismaita yhdistävä unioni. Tämä tarkoitti sitä, että valtakuntia johti yhteinen hallitsija, mutta kullakin valtakunnalla oli oma lainsäädäntö ja hallinto. Vaikka Eerik oli virallisesti valtakuntien johdossa, ”äiti” Margareeta jatkoi vallankäyttöä kuolemaansa asti vuoteen 1412.

Unioni alkaa rakoilla

Kalmarin unionin vaikutukset olivat aluksi Suomelle myönteisiä. Laaja unioni koettiin rauhan takeeksi, ja suomalaiset johtohahmot, kuten piispat, antoivatkin pitkään tukensa unionihallitsijalle. Eerik Pommerilainen vieraili maassa ja uudisti paikallista verotusta ja hallintoa. Ruotsissa järjestettyjen valtaneuvoston ja valtakunnankokousten sijasta Suomen edustajat pääsivät nyt mukaan unionikokouksiin, joita alettiin järjestää Tanskassa.

Margareetan kuoltua valtataistelut alkoivat kuitenkin repiä Ruotsia ja Tanskaa erilleen. Ruotsissa oltiin tyytymättömiä tanskalaishallitsijaan, sillä valta ja hallintovirat näyttivät lipuvan kuninkaan tanskalais- ja saksalaissyntyisille suosikeille. Lisäksi Tanska kulutti unionin varoja taisteluihin etelärajoillaan ja riiteli hansaliiton kanssa, mikä vaikeutti Ruotsin ulkomaankauppaa. Ruotsi olisi halunnut tukea idänpolitiikalleen, mutta Tanska ei antanut tukea Suomen suojelemiseksi itää vastaan.

Kuningatar Margareetan sinetti. Margareeta hallitsi käytännössä kolmea kuningaskuntaa, mutta valtioliitto ei muodostunut pysyväksi, sillä hänen seuraajillaan ei ollut vastaavia diplomaattisia kykyjä. Kuvassa Margareeta polvillaan Neitsyt Marian edessä.

Keskiajan kosmopoliitti Paulus Scheel

Kaupunkien asukkailla saattoi olla hyvin laajat yhteydet muihin Itämeren alueen kaupunkeihin. Tällaisista yhteyksistä kertoo esimerkiksi tuomiorovasti Paulus Scheelin kirjeenvaihto 1500-luvun alun Turussa. Pappissäätyyn kuuluvalla Scheelillä oli laaja tuttavapiiri Itämeren eri kaupunkien kauppiaita, joilta hän tilasi viinejä, kankaita ja mausteita sekä kirkolle että omaan käyttöönsä.

Paulus Scheelin kansainväliset kauppakumppanit luottivat häneen ja lähettivät poikiaan opiskelemaan hänen luokseen. Danzigilainen porvari Hans Chonnert lähetti vuonna 1510 Turkuun Scheelin luo oman poikansa, ”jotta hän oppisi suomen kieltä – – – ruotsinkielisten kirjeiden kirjoittamista ja jonkin verran latinaa – – – jos hänestä tulee kauppias, se on hänelle hyödyksi – – –”. Aikakauden koululaiset juhlivat ja tappelivat joskus kaupunkilaisten kanssa, ja porvari Chonnert pyysi toistuvasti, että Paulus koettaisi pitää hänen poikansa kurissa.

Paulus Scheel järjesti ulkomaille lähtevien katedraalikoululaisten rahoitusta ja opintolainoja. Kiitokseksi opiskelijat lähettivät hänelle kirjeitä, joissa he kertoivat opintojensa etenemisestä ja raportoivat lisäksi ulkomaan uutisista, sotatapahtumista ja luonnonmullistuksista. Katedraalikoulun ja yliopisto-opintojen lisäksi tuomiorovasti tuki opetusta, jota jotkut nuoret naiset saivat Naantalin luostarissa, missä hänen veljentyttärensä Kristina oli noviisina.

Kirkkaasta lasista valmistetut lasipikarit olivat suosittuja ylellisyysesineitä Itämeren piirissä.

Paulus Scheel sai kauppakumppaneiltaan muun muassa seuraavanlaisia lahjoja ja tuotteita:

- piparkakkuja ja muita leivonnaisia
- omenia, sipulia, inkivääriä, persiljanjuuria
- liettualaista simaa, kirsikkaviiniä
- Lissabonin öljyä, ruusuvettä ja laventelivettä
- Länsigöötanmaan juustoa
- rauskua, kampelaa ja silliä
- tohveleita ja säämiskäkenkiä
- hillottua kalmojuurta, jonka luvattiin auttavan krapulaan

Ruotsin valtiohoitaja Sten Sture kuvautti itsensä Ruotsia suojelevan Pyhän Yrjänän hahmoon voitettuaan tanskalaiset joukot vuonna 1471. Alkuperäinen goottilaistyylinen veistos on Tukholman suurkirkossa, mutta sen kopioita levitettiin valtakunnan eri osiin propagandatarkoituksessa.

Vuonna 1434 syttyi kapina, ja Eerik Pommerilainen syöstiin vallasta kaikissa kolmessa Pohjoismaassa. Ruotsalaiset valitsivat ylimystensä joukosta **valtionhoitajan**, jonka tuli hallita Ruotsia. Unionia ei virallisesti purettu, ja 1400-luvulla Ruotsi hyväksyi lyhyiksi ajoiksi tanskalaisen unionihallitsijan kuninkaakseen. Suuren osan ajasta maata kuitenkin hallitsivat nimenomaan ruotsalaiset valtionhoitajat.

Valtataistelut kärjistyivät 1400-luvun lopussa ja 1500-luvun alussa, jolloin Ruotsi oli käytännössä jatkuvasti sodassa Tanskaa vastaan. Ruton heikentämä Norja sen sijaan pysyi Tanskan alaisuudessa. Tanska haki tukea Moskovasta, ja unioniriidat olivat osasyynä Venäjän ja Ruotsin väliseen sotaan vuosina 1495–1497. Sota oli Suomelle raskas. Tanskan laivasto hyökkäili Suomen rannikolle ja ryösti kauppalaivoja. Toisaalta sodat herättivät paikallisissa asukkaissa halun irtautua unionista, toisaalta osa saariston ja rannikon asukkaista alkoi kannattaa Tanskan kuningasta. Heidän mielestään ruotsalainen valtionhoitaja ei suojellut Suomen rannikkoa, ja he toivoivat, että unionivalta palauttaisi rauhalliset olot.

Eerik Pommerilainen (1382–1459) oli Kalmarin unionin ensimmäinen kruunattu hallitsija. Tyytymättömyys Eerikiin johti ensin kapinaan Ruotsissa ja myöhemmin Eerikin syöksemiseen vallasta. Kruununsa menettänyt Eerik pakeni Gotlantiin, mistä käsin hän harjoitti merirosvoutta Itämerellä vuosien ajan.

Vanha viha ja Viipurin pamaus

Nykyinen Venäjä syntyi, kun Moskovan suuriruhtinaat alkoivat keskiajan lopulla yhdistää hajanaisia ruhtinaskuntia voimakkaaksi valtakunnaksi. Novgorod liitettiin Moskovaan 1470-luvulla, ja uusi vahva naapuri alkoi kiivaasti puolustaa Pähkinäsaaren rauhan rajoja. Suomalainen uudisasutus oli levinnyt kauas rajan yli ja venäläiset valittivat, että Olavinlinna oli rakennettu heidän puolelleen rajaa. Ruotsissa toivottiin, että rajalinja voitaisiin vetää entistä idemmäs. Tanskan kuningas puolestaan lupasi Moskovalle, että voisi unionikuninkaana hyväksyä vanhan rajan.

Valtataistelu johti ”vanhaan vihaan” 1495–1497, jonka aikana venäläiset sotajoukot hävittivät Suomea aina Pohjanmaata ja Hämettä myöten. Moskovan suuriruhtinaalla oli käytössään hyvin varustautunut armeija, johon oli värvätty Euroopan parhaita piiritys- ja ampumatekniikan asiantuntijoita. Myös suomalaiset ja ruotsalaiset joukot tekivät hyökkäyksiä itärajan yli.

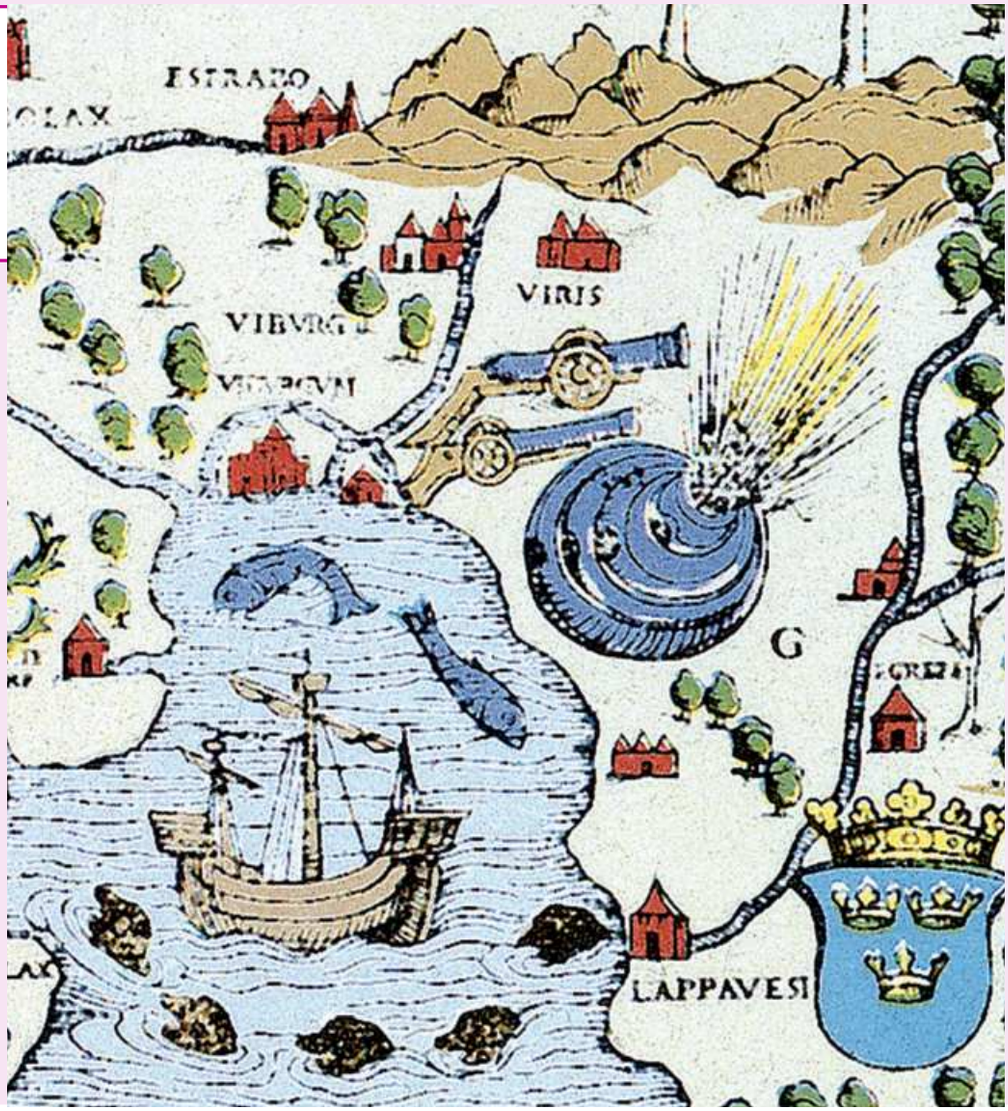

Vuonna 1539 laaditussa kartassa tarina Viipurin pamauksesta on saanut tulivuoren muodon.

Sodan tunnetuin tapahtuma oli ”Viipurin pamaus”, joka tunnetaan vain epävarmojen kansantarinoiden kautta. Tarinan mukaan venäläisjoukot piirittivät marraskuussa 1495 Viipuria ja aloittivat rynnäkön sitä vastaan. Hyökkäys torjuttiin kuitenkin kuin ihmeen kautta, kun ”pamaus” eli räjähdys tai kirkas valo säikäytti suuriruhtinaan joukot ja ajoi ne pakosalle. Pamauksen luonteesta on esitetty erilaisia arvauksia ja koko tapahtuman todenperäisyys on kyseenalaistettu. Tarinan sankarina ja räjähdyksen aikaansaajana esiintyy Viipurin komentaja Knut Posse, joka yhden version mukaan räjäytti kaupunginmuurin tornin taivaan tuuliin valtavalla räjähdyspanoksella.

Vanha viha päättyi välirauhaan vuonna 1497. Molemmat osapuolet hyväksyivät muodollisesti Pähkinäsaaren rauhan rajan, mutta käytännössä sitä ei noudatettu. Ruotsin valta ja suomalainen asutus saivat jatkaa leviämistä Savossa ja Pohjanmaalla. Vaikka rauhaa onnistuttiin jatkamaan useiksi vuosikymmeniksi, oli vain ajan kysymys, milloin sota alkaisi uudelleen.

Tehtävät

1. **Määrittele käsitteet:**
   a) raati
   b) hansaliitto
   c) Kalmarin unioni
   d) vanha viha.
2. **Millaisille paikoille Suomen ensimmäiset kaupungit syntyivät keskiajalla?**
3. **Miksi ja millä tavoin saksalaisten vaikutus näkyi Suomen kaupungeissa ja kaupankäynnissä?**
4. **Mitkä tekijät herättivät Ruotsissa tyytymättömyyttä Kalmarin unionia kohtaan?**
5. **Lue Linkki-laatikko sivulla 79 Paulus Scheelistä. Millä perusteilla häntä voidaan kutsua keskiajan kosmopoliitiksi?**

Aineistotehtävät

1. Tarkastele ensimmäiseen ristiretkeen liittyvää kuvaa Pyhän Henrikin sarkofagista ja lue Pyhän Henrikin legendan tekstikatkelma.

a) Millaisen kuvan sarkofagikuvitus ja legendateksti antavat ensimmäisestä ristiretkestä?

b) Mitä asioita lähteet korostavat ja mistä nämä korostukset voisivat johtua?

c) Miten uskottavasti lähteet kuvaavat ristiretken tapahtumia?

> Mutta kun Suomen silloin sokea ja julma pakanakansa aiheutti usein Ruotsin asukkaille raskaita vahinkoja, pyhä Erik-kuningas otti mukaansa Upsalan kirkosta autuaan Henrikin, kokosi sotajoukon ja suuntasi sotaretken Kristuksen nimeen ja oman kansansa vihollisia vastaan. Kun hän oli pakottanut nämä voimallisesti kristinuskoon ja oman valtansa alaisuuteen sekä kastanut suuren joukon ja perustanut noille seuduille kirkkoja, hän palasi Ruotsiin kunniakkaana voittajana.
>
> Lähde: Tuomas Heikkilä, Pyhän Henrikin legenda. SKS 2005.

2. Lue oheinen Pähkinäsaaren rauhan sopimusteksti vuodelta 1323 ja katso karttaa s. 47.

a) Millaisista asioista rauhansopimuksessa sovittiin?
b) Mitkä seikat tekivät rajanmäärittelystä myöhemmin kiistanalaisen?
c) Miksi raja-alueista olivat kiinnostuneita sekä Ruotsi että Novgorod?

Minä suuri kuningas Juri - - - koko Novgorodin kansan kanssa – – – tein rajasopimuksen veljeni Ruotsin kuninkaan Maunu Eerikinpojan kanssa. – – – Me uudistimme pysyvän rauhan ja suutelimme ristiä. Suuri kuningas Juri antoi kaikkien Novgorodin miesten kanssa ystävyyden vuoksi kolme kihlakuntaa: Savon, Jääsken ja Äyräpään, [kaikki] Karjalan kihlakuntia.

Rajamerkit ja rajapyykit: merestä Siestarjoelle, Siestarjoesta suohon ja keskellä suota on vuori, sitten Saijanjokeen, Saijanjoesta Päiväkiveen, Päiväkivestä Ruskeavuoreen, Ruskeavuoresta Lempojärveen, Lempojärvestä Pehkäsuohon, Pehkäsuosta Kangasjärveen, Kangasjärvestä Purnujärveen, Purnujärvestä Aitojärveen, Aitojärvestä Torsajärveen, Torsajärvestä Särkilahteen, Särkilahdesta Samusaloon, Samusalosta Siitiin, sitten Karjalankoskeen, sitten Kolemakoskeen, sitten Pattijokeen, sitten Helsingin mereen.

Meidän Novgorodin kihlakunnalla on vettä ja maata ja kalavettä: puolet kaikkea tuota Ylivettä, – – – Ketvalammesta kuudennes majavista, Kunustaniemestä kuudennes majavista – – –

Kauppiaat saavat esteettömästi kulkea kaikkialta Saksasta, Lyypekistä, Gotlannista ja Ruotsin maasta Nevan kautta kohti Novgorodia sekä maata että vettä myöten. Ruotsalaiset ja Viipurin linnaväki eivät saa estää kauppiaita; siten meidän kauppiaillamme tulee olla turvallinen tie tämän rauhan kestäessä; linnoja ei saa rakentaa Karjalaan, emme me ettekä te.

Velalliset, takaajat, orjat, pahantekijät, jotka pakenevat meidän puolellemme tai teidän puolellenne, on palautettava lain mukaan. Maata tai vettä eivät ruotsalaiset saa ostaa Novgorodin karjalaisilta, ei myöskään Viipurin linnaväki.

Lähde: Pähkinäsaaren rauha 1323.
Suomen historian dokumentteja 1: 19. Otava 1968.

Kertaus

- Suomen länsiosat liitettiin Ruotsiin ja katolisen kirkon piiriin ristiretkikaudella n. 1155–1323.
- Kuninkaan valtaa edustivat linnat, verotus ja lait.
- Katolinen kirkko toi mukanaan kirjoitustaidon ja tiiviit yhteydet Länsi-Eurooppaan.
- Suomessa omaksuttiin säätyyhteiskunta, joskin säätyjen asema oli erilainen kuin Länsi- ja Keski-Euroopassa.
- Länsi-Suomen talonpojat elivät tiiviissä kylissä ja viljelivät sarkajakoisia peltoja, Itä-Suomessa kaskiviljely oli yleisempää.
- Itä-Suomi kuului Novgorodin ja ortodoksisen kirkon valtapiiriin.
- Ruotsin ja Novgorodin välillä oli jatkuvia rajakiistoja huolimatta v. 1323 solmitusta Pähkinäsaaren rauhansopimuksesta.
- Keskiajan lopulla hansaliiton valta sitoi Suomea taloudellisesti Itämeren piirin maihin ja Kalmarin unioni yhdisti Pohjoismaita poliittisesti.

IA SVECIÆ..GOTHORV.
VANDALORVM. REX.
anno. 1542.

Kalmarin unioni hajosi 1520-luvulla, kun Ruotsi erkani Tanskan kuninkaan alaisuudesta. Ruotsin johtoon nousi Kustaa Vaasa, jonka aikana Ruotsi alkoi kehittyä moderniksi keskusjohtoiseksi valtioksi. Kuninkaan valta vahvistui, hallinto kehittyi ja keskiaikaisten aatelissukujen asema heikkeni. Uskonpuhdistuksen seurauksena syntyi niin luterilainen kirkko kuin varhaisin suomenkielinen kirjallisuuskin. Poliittisten ja kirkollisten uudistusten kohtalo oli pitkään epävarma, sillä vuosisadan loppupuolta sävyttivät sodat ja valtataistelut, joissa Suomi näytteli tärkeää osaa.

7. Kustaa Vaasan uudistukset

Ruotsi eroaa Kalmarin unionista

Kalmarin unioni oli 1500-luvun alkuun tultaessa jakautunut yhä selkeämmin kahtia. Ruotsin ylimystö halusi tehdä ratkaisujaan itsenäisesti ja se valitsi ajoittain Tanskasta riippumattoman valtionhoitajan maan johtoon. Myös Suomessa oli kyllästytty unioniriitoihin, jotka johtivat itärajan turvattomuuteen ja tanskalaisten hävitysretkiin. Suomen linnojen päälliköt tukivat yleensä kiistoissa emämaa Ruotsin valtionhoitajaa.

Tanskan kuningas Kristian II yritti vielä 1520 saada rakoilevan unionin kokonaan hallintaansa. Hän saapui joukkoineen Tukholmaan rauhantahtoa teeskennellen, mutta tilaisuuden tullen surmautti suuren osan Ruotsin johtavista aatelismiehistä niin kutsutussa Tukholman verilöylyssä. Tanskan sotajoukot ottivat haltuunsa myös Suomen vallaten keskuslinnan toisensa jälkeen. Tavallinen kansa ja linnoja puolustaneet sotilaat armahdettiin, mutta Ruotsia kannattaneet päälliköt teloitettiin.

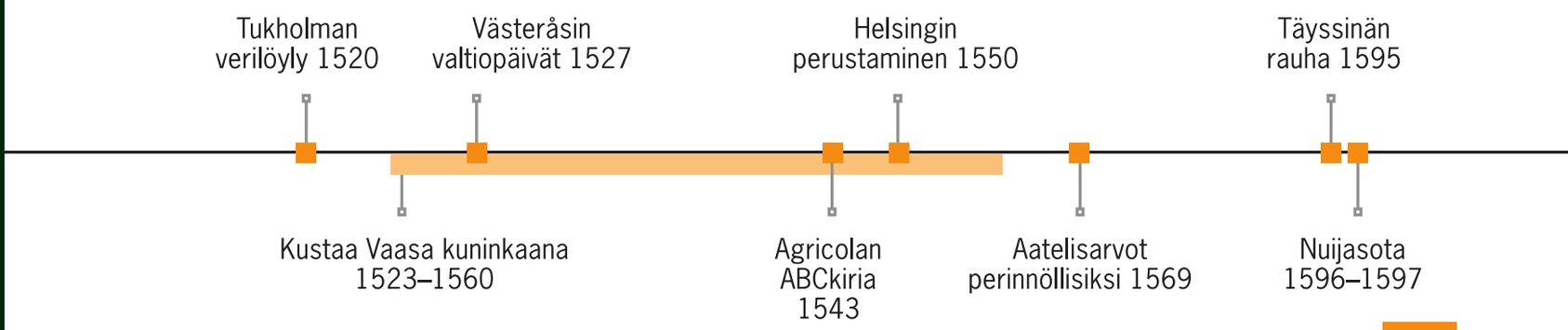

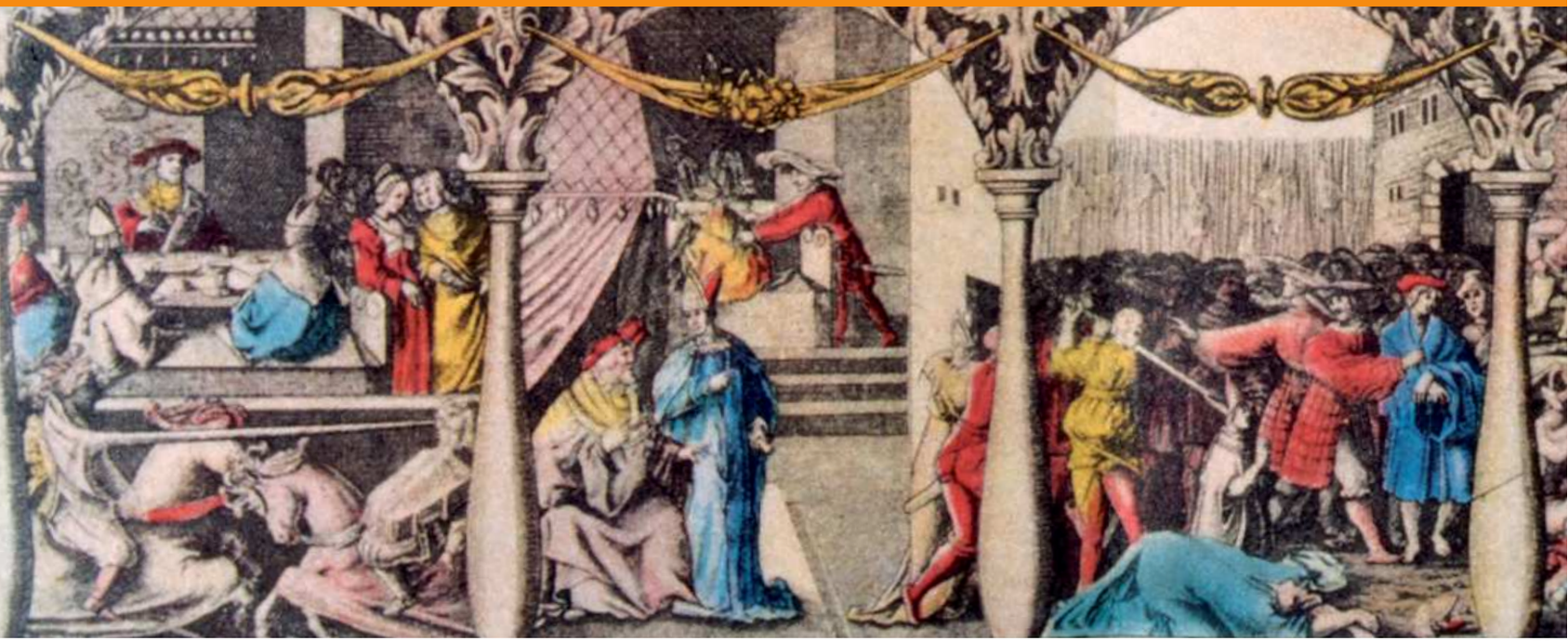

Kuvasarja Tukholman verilöylyn tapahtumista. Kristian II:n kunniaksi järjestettyä juhlaa (vasemmalla) seurasivat teloitukset (oikealla), joissa menetti henkensä 80–90 tanskalaisvastaisena pidettyä ruotsalaista mahtimiestä.

Toisin kuin Tanskan kuningas oli toivonut, Tukholman verilöyly ja sitä seuranneet teloitukset eivät tukahduttaneet ruotsalaisten vastarintaa, vaan sekä talonpojat että ylemmät säädyt nousivat kapinaan tyrannina pitämäänsä kuningasta vastaan. Kapinaa johti Kustaa (ruots. Gustav) Eerikinpoika Vaasa, nuori aatelismies, jonka isä oli teloitettu Tukholman verilöylyssä. Kustaa sai hansaliitolta taloudellista tukea ja vuosia kestäneen sotimisen jälkeen Ruotsi irtautui Kalmarin unionista. Suomen linnoista tanskalaiset sotajoukot karkotettiin 1523, samana vuonna, jona Kustaa valittiin Ruotsin kuninkaaksi.

Kustaa Vaasan pitkällä valtakaudella (1523–1560) Ruotsi koki monenlaisia muutoksia. Uudistuksia tehtiin hallinnossa, taloudessa ja kirkollisessa elämässä. Kustaa Vaasan kautta on usein pidetty modernin Ruotsin valtion syntyaikana ja samalla vedenjakajana keskiajan ja uuden ajan välillä.

Ruotsissa 1500-luvulla tehdyt uudistukset on usein luettu kuninkaan ansioksi. Tämä on sikäli perusteltua, että Kustaa puuttui hallintonsa vähäisiinkin yksityiskohtiin henkilökohtaisesti. Pienessä valtakunnassa, jossa hallinto oli vielä kehittymätöntä, voimakastahtoisella hallitsijalla oli paljon vaikutusvaltaa. Toisaalta on todettava, että Kustaa Vaasan uudistukset noudattelivat 1500-luvulle ominaisia euroopalaisia virtauksia. Modernin valtion kehittäminen, kuninkaan vallan kasvu ja **reformaatio** olivat tyypillisiä ilmiöitä monissa muissakin valtakunnissa. Uudistukset eivät myöskään toteutuneet yksin Kustaa Vaasan kaudella, vaan hänen poikiensa hallituskausina niitä jatkettiin tai joissain tapauksissa jopa peruttiin. Kustaan merkitystä väheksymättä voidaankin katsoa murroskauden kestäneen lähes koko 1500-luvun ajan.

Tanskan kuningas Kristian II sai ruotsalaisilta lisänimen Tyranni. Menetettyään Ruotsin hänet syrjäytettiin myös Tanskassa ja hän vietti lähes kolme vuosikymmentä vankeudessa.

Kuningasvalta vahvistuu

Kustaa Vaasan valtakauden alussa hänen asemansa kuninkaana oli kaikkea muuta kuin vahva. Ruotsi oli eronnut unionista kapinan kautta eivätkä Tanska-Norjan hallitsijat vielä pitkään aikaan luopuneet vaatimuksistaan Ruotsin kruunuun. Kustaalla ei myöskään ollut kuninkaallisia sukujuuria, mikä oli vakava puute 1500-luvun diplomatiassa. Naapurimaiden johtajat saattoivat halutessaan kohdella Ruotsin hallitsijaa pienen ja syrjäisen maan alempiarvoisena vallananastajana. Kotimaassaankin Kustaan kuninkuudelta puuttui arvovaltaa, ja hän joutui kukistamaan useita kapinoita hallituskautensa alkupuolella.

Kuninkaan tärkeimpiin tavoitteisiin kuuluikin hallitusvallan ja hallitsijan aseman vakiinnuttaminen. Kustaa Vaasa pyrki vahvistamaan kuninkaan asemaa ja heikentämään sen mahdollisia vastavoimia, kuten kirkkoa ja aatelissukuja. Kuninkuuden vakiinnuttaminen Vaasa-suvulle kuului myös hänen tavoitteisiinsa. Vuonna 1544 Kustaa Vaasa ajoi läpi hallintouudistuksen, jossa vaalikuninkuudesta luovuttiin, ja Ruotsi siirtyi perintökuninkuuteen. Näin Kustaan vanhimmasta pojasta Eerikistä tuli kruununperijä. Perintökuninkuuden katsottiin lisäävän valtakunnan vakautta, sillä sen avulla vältettiin uuden kuninkaan valintaan herkästi liittyneet valtataistelut ja sisällissodat.

Kustaa pönkitti sukunsa asemaa myös jakamalla lähipiirilleen huomattavia läänityksiä keskiaikaiseen tapaan. Kuninkaan pojista Eerikistä, Juhanasta, Maunusta ja Kaarlesta tehtiin kaikista herttuoita. He saivat kukin laajat ja varsin itsenäiset herttuakunnat valtakunnan tärkeimmistä osista.

Juhanasta tehtiin vuonna 1556 Suomen herttua. Hänen herttuakuntaansa kuuluivat Varsinais-Suomi, Satakunta ja Ahvenanmaa sekä myöhemmin myös Raaseporin lääni. Juhana pystytti hovinsa Turun linnaan ja hallitsi alueitaan lähes itsenäisen ruhtinaan tavoin. Kustaa sai herttuakuntia myöntämällä heikennettyä paikallisten aatelisten valtaa, mutta toisaalta hän loi samalla jännitteitä poikiensa välille.

Kuningas pyrki myös pitämään valtakuntansa hallinnon tiukassa kontrollissa. Keskiajan linnanpäälliköillä ja voudeilla oli ollut valta päät-

Suomen herttuakunnan vaakuna Turun linnassa. Siinä yhdistyvät Ruotsin kolme kruunua ja Suomen leijona Varsinais-Suomen kypärään ja Satakunnan karhuun.

tää lääniensä asioista ja käyttää suurin osa verotuloista niin kuin parhaiten katsoivat. Kustaa loi nyt tehokkaan **voutihallinnon**: paikalliset voudit keräsivät verot ja toimittivat ne suoraan Tukholman verokamariin. Voudit olivat suoraan tilivelvollisia kuninkaalle veronkantopiirinsä tuloista ja menoista. Heidän asemansa ei aina ollut helppo. Vaikeina vuosina rahvas oli haluton maksamaan veroja, mutta kuningas painosti voutia suorittamaan riittävät summat kruunulle.

Ruotsille kehitettiin uudenlainen keskushallinto, jossa kuninkaan apuna toimi itsenäisten aatelismiesten sijaan joukko palkattuja virkamiehiä. Se jakautui hallintoasioita hoitavaan **kansliaan** ja valtion raha-asioita hoitavaan **kamariin**. Kustaa Vaasa valvoi virkamiehiään ja alaisiaan kuin tarkka kartanonherra. Virkamieskunta kasvoi, kun kuningas nimitti aatelittomia tai alhaisaatelisia miehiä voudeiksi ja kirjureiksi tasapainottaakseen ylhäisen aateliston valtaa. 1500-luvun aikana hajanainen, linnalääneihin jakautunut Ruotsi alkoi muuttua uuden ajan valtioksi, jonka valtakeskus oli Tukholmassa.

Kuninkaan voimavarat olivat kuitenkin rajalliset, eikä hän voinut tehdä päätöksiä likimainkaan itsevaltaisesti. Palkattujen virkamiesten määrä oli vielä 1500-luvulla melko vähäinen ja ylimystöä edustava valtaneuvosto toimi kanslian rinnalla kuninkaan neuvonantajana. Myös alamaisten mielipide piti ottaa huomioon. Se tehtiin kutsumalla tarvittaessa säätyjen edustajat koolle valtiopäiville, joilla päätettiin tärkeimmistä asioista valtakunnanlaajuisesti. Ne olivat kuitenkin pitkään vain kokouksia, joissa kuningas esitteli suunnitelmansa ja vaati kaikkia säätyjä sitoutumaan uudistuksiinsa.

Kustaa Vaasan ajan keskushallinto

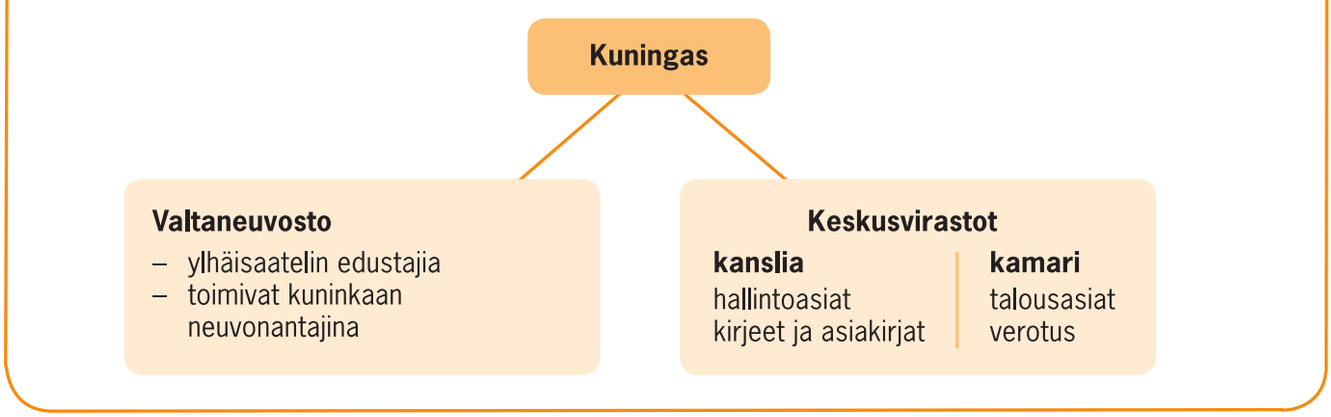

Kustaa Vaasa poikiensa ympäröimänä. Kansallisromanttinen maalaus vuodelta 1837.

Ankara kuningas

Kustaa Vaasa tuli tunnetuksi purevista hallintokirjeistään. Jos voudit ja kirjurit eivät ajallaan raportoineet veroista, sotaväen muonituksesta tai linnojen kunnostuksesta, seurasi kiivas moiteryöppy. Erään kirjurinsa toimia kuningas moitti seuraavasti:

Emme voi kyllin ihmetellä sitä, että emme ole saaneet sinulta kerta kaikkiaan mitään kirjettä – – – ilmeisesti olet joko joutunut vuoren sisään vangiksi pitkiksi ajoiksi, tai noidat ovat lumonneet sinut niin, että olet menettänyt muistisi, sielusi tai järkesi, tai ehkä sormesi ovat tärveltyneet ja suusi ommeltu kiinni ja kätesi sidottu selän taakse, niin ettet pysty sanelemaan tai kirjoittamaan kirjeitä.

Jos et kuitenkaan ole joutunut moisen tapaturman uhriksi, kehotamme sinua, että välittömästi lähetät meille selkeän ja täydellisen selonteon kaikista ruokatarpeista, joita papisto, porvaristo ja rahvas koko maassa ovat suorittaneet – – – tiedäkin toimia käskymme mukaan!

Kuningas uhkaili tarvittaessa kirkonmiehiä, jotka eivät kyllin auliisti lähettäneet parhaita katedraalikoululaisia kuninkaan kansliaan kirjureiksi, ja läksytti vouteja, jotka eivät keränneet siipikarjan joka höyhentä tyynyjen täytteeksi. Moitteilta eivät säästyneet aatelismiehetkään, jos heidän käytöksensä ei kuningasta miellyttänyt.

Kustaa valvoi ja ohjeisti huolellisesti myös lapsiaan. Kun Juhana halusi pitää turnajaiset, isä kehotti häntä huvittelun sijaan kokoamaan sotilaat ja ratsumiehet vakavampaa asekatselmusta varten. Kruununperijä Eerik haaveili avioliitosta Englannin kuningatar Elisabetin kanssa, mutta isän mielestä poika vain haaskasi aikaansa ja valtakunnan varoja liian kunnianhimoiseen kosiohankkeeseen. Maunu-poika sai isältään tarkat ohjeet siitä, miten tämän tuli hoitaa terveyttään ja pestä hiuksiaan. Kirjeiden sävy oli usein kiukkuinen, mutta niiden taustalla oli isän huoli lasten voinnista ja turvallisuudesta.

Kuningasta pidettiin kiivasluonteisena, ja jos tyytymättömyyden kohde oli kuninkaan lähipiirissä, saattoi kuritus saada kirjettä fyysisempiä sävyjä. Iskujen ja tukistusten kohteeksi joutuivat perheenjäsenten ohella myös neuvonantajat ja aatelismiehet.

Taloudellisia uudistuksia

Kustaa Vaasa oli erityisen kiinnostunut valtakuntansa taloudesta, jota alettiin uudistaa monin eri tavoin. Valtakunnan taloudessa olikin paljon kehittämisen varaa Kustaan hallituskauden alussa. Maa oli väkiluvultaan pieni, verraten köyhä ja kaupallisesti kehittymätön. Kaiken lisäksi valtion kassa oli tyhjä pitkän itsenäistymissodan jäljiltä. Valtakuntaa rasitti aluksi myös Lyypekiltä otettu suuri velka, jonka seurauksena hansakaupunki oli saanut tullivapauden Ruotsin kauppaan. Kustaa onnistui kuitenkin irtautumaan Lyypekin vaikutusvallasta, kun kaupunki ajautui sotaan Hollantia vastaan.

Paikallisen talouden kehittämiseksi Kustaa Vaasa perusti ympäri maata **kuninkaankartanoita**. Niiden oli määrä toimia mallitiloina ja tuottaa ruokaa ja vaatteita kruunun palvelijoiden ja sotajoukkojen käyttöön. Keskiajalla kruunun oma maatalous oli ollut vähäistä, mutta 1500-luvun puolivälissä se oli valtakunnan suurin yksittäinen maanviljelijä. Kuninkaankartanoilla oli laajat pellot ja niityt, joilla karja ja hevoset laidunsivat. Läheisiin koskipaikkoihin rakennettiin myllyjä, joiden vesivoimaa käytettiin niin viljan jauhamiseen kuin puutavaran sahaamiseen. Voudit asuivat kuninkaankartanoilla ja kokosivat niihin lähiseudun verotuotteita.

Verotulot käytettiin virkamiesten palkkoihin sekä linnojen ja sotajoukkojen ylläpitoon. Kruunu ei kuitenkaan vastannut monista sellaisista asioista, jotka nykyään mielletään valtion tehtäväksi, kuten köyhien ja sairaiden hoidosta, koulutuksesta ja teiden ylläpidosta. Talonpojat eivät juuri hyötyneet maksamistaan veroista ja joutuivat usein veronmaksun lisäksi töihin linnojen rakennustyömaille. Verovaroilla rakennetut linnoitukset tarjosivat kuitenkin turvaa myös talonpojille vihollisten hyökkäyksiä vastaan.

Osa maksetuista verotuotteista säästettiin vientiin, ja vientitulot kartuttivat valtion kassaa. Erityisesti voi, kalat, turkikset, puutavara ja terva olivat tärkeitä kruunun vientituotteita. 1500-luvulla Ruotsi kehitti myös kaivostoimintaa, jolloin kuparin ja raudan tuotanto ja vienti kasvattivat merkitystään. Suomeen perustettiin malmikaivoksia esimerkiksi Lohjalle ja Hyvinkäälle, mutta niiden merkitys jäi vähäiseksi. Kustaa Vaasan talouspolitiikka perustui siihen, että valtio osallistui aktiivisesti niin tuotantoon kuin kaupankäyntiinkin. Valtion aktiivisen talouspoliittisen roolin vuoksi Kustaan politiikkaa onkin joskus kutsuttu **varhaismerkantilistiseksi**.

Punamultamaalia saatiin kaivostoiminnassa syntyneestä jätekivestä. Sitä käytettiin jo 1500-luvulla arvorakennusten, kuten kirkkojen ja raatihuoneiden maalauksessa, jolloin syntyi tiilipintaa jäljittelevä vaikutelma. Asuinrakennuksissa punamulta yleistyi 1700-luvulta lähtien.

Tärkeä osa talouspolitiikkaa oli uusien kaupunkien perustaminen. Niiden oli määrä kasvaa kaupan keskuksiksi ja syrjäyttää talonpoikaispurjehdus sekä laiton kaupankäynti maaseudulla. Tammisaari sai kaupunkioikeudet vuonna 1546, ja neljä vuotta myöhemmin Kustaa perusti Helsingin kaupungin Vantaanjoen suulle. Helsingin oli tarkoitus haastaa Tallinnan valta-asema Suomenlahden kaupassa, ja sen perustamisessa käytettiin kovia otteita. Rauman, Ulvilan ja Tammisaaren asukkaita käskettiin muuttamaan Helsinkiin, jotta uusi kaupunki kasvaisi nopeasti.

Helsinki ei kuitenkaan menestynyt odotetusti, sillä sen alkuperäinen sijainti oli merenkulun kannalta epäedullinen. Vuonna 1558 ulvilalaiset saivat luvan palata takaisin ja asettua Porin kaupunkiin, jonka Juhana-herttua oli perustanut Ulvilaa paremmalle paikalle Kokemäenjoen suuhun. Tempoilevat muuttokäskyt, liian korkeiksi nostetut tullit, sotatoimet ja Tanskan toteuttamat kauppasaarrot haittasivat kaupunkien toimintaa. Pienet rannikkokaupungit eivät mitenkään voineet tyydyttää koko maan kaupankäynnin tarpeita. Talonpojat kävivät edelleen kauppaa maaseudun markkinoilla ja purjehtivat tuotteineen suoraan ulkomaille.

Uudisasutus kiristää idänsuhteita

Kustaa Vaasan valtakausi alkoi unionisodilla, mutta niitä seurasivat suomalaisten näkökulmasta poikkeuksellisen rauhalliset ajat. Ulkopolitiikassa Kustaa suosi malttia eikä käynyt pitkiä sotia, jotka olisivat kasvattaneet verotaakkaa. Vuosisadan alkupuoli olikin vaurastumisen ja väestönkasvun aikaa. Suomen asukasluvun on arvioitu nousseen yli 300 000:een ja uutta viljelysmaata raivattiin runsaasti.

Helsingin vanha ja uusi sijainti

nykyinen ranta

Kaskiviljelyä harjoittavat savolaiset laajensivat uudisasutustaan Kainuun suuntaan sekä hämäläisten vanhoille erämaille Keski-Suomessa. Kruunu havaitsi uudisasutuksen mahdollisuudet ja tuki sitä. Asutuksen leviäminen vahvisti Ruotsin otetta erämaihin, joista oli pitkään ollut kiistaa Venäjän kanssa. Uudisasutus laajenikin Pohjanmaalla, Savossa ja Kainuussa yhä kauemmas Pähkinäsaaren rauhan rajojen yli. Tämä aiheutti ristiriitoja ja väkivaltaisia yhteenottoja karjalaisten ja venäläisten kanssa. Rajakiistat johtivat vuosina 1555–1557 käytyyn Venäjän sotaan, josta ei kuitenkaan aiheutunut rajamuutoksia.

Niskoittelevan talonpojan kohtalo

Vahvistaessaan Ruotsin valtakuntaa ja sen taloutta Kustaa Vaasa joutui törmäyskurssille vanhoista oikeuksistaan kiinni pitävien talonpoikien kanssa. Varsinkaan rajaseutujen vapauteen tottuneet talonpojat eivät katsoneet hyvällä vouteja, jotka asettivat uusia hallinnollisia määräyksiä, veroja ja muita rasituksia.

Viipurin pohjoispuolella sijaitsevien Lappeen ja Taipaleen talonpojat purkivat tyytymättömyyttään kuninkaalle vuonna 1551. Talonpoikien 12-miehinen lähetystö valitti paikallisen tuomarin pitävän käräjiä aivan liian usein, mikä tuli talonpojille kalliiksi. Lisäksi tuomarin väitettiin keräävän liikaa veroja ja maksuja ja pistävän osan omaan taskuunsa. Kuningas kuunteli talonpoikia ja lupasi tutkia asiaa.

Talonpojat ajattelivat nyt olevansa kuninkaan suojeluksessa ja alkoivat toden teolla häiritä paikallisviranomaisten toimintaa. Käräjistä kieltäydyttiin, tuomarille ja voudille ei maksettu palkkioita ja jopa tuomarinrouvan henkilökohtainen kirkonpenkki lyötiin säpäleiksi. Tässä vaiheessa lappeelainen Maunu Pekanpoika Nyrhi alkoi esiintyä vastarinnan keulakuvana. Hän oli ollut mukana Tukholman lähetystössä ja kierteli nyt miesjoukon kanssa seudun taloja. Nyrhi vaati talonpoikia pysymään yhdessä rintamassa viranomaisia vastaan. Hän oli ilmeisesti kiivasluontoinen mies, sillä erästä talonpoikaa hän uhkasi kirveellä, kun tämä halusi maksaa veronsa kruunulle.

Nyrhin ja hänen tukijoidensa voimantunto oli kuitenkin katteetonta. Kun kuningas vuonna 1552 suoritti tutkinnan, talonpoikien vihaama tuomari vapautettiin syytteistä. Ainakin osittain kyse oli siitä, että talonpojat olivat kaataneet syyn lisääntyneestä verotaakasta lähimmän syntipukin, paikallisen tuomarin niskoille. Tämä väitti kuitenkin ainoastaan toteuttaneensa kuninkaan määräyksiä. Kustaa Vaasa lähetti tapansa mukaan talonpojille jyrisevän uhkakirjeen, jossa hän vaati näitä alistumaan esivallan määräyksiin.

Lappeen talonpojat määrättiin seuraavana vuonna käräjille, joista tuli aikansa kohutapahtuma: yleisöä virtasi Hämeestä ja Savosta asti. Kuningasta edustaneet Olavinlinnan päällikkö ja Etelä-Suomen laamanni toivat mukanaan joukon sotilaita järjestyksen ylläpitämiseksi. Talonpojat eivät ottaneet kuninkaan uutta käskykirjettä kuuleviin korviinsa. Maunu Nyrhi julisti, että käräjien määrää ei lisättäisi. Vastalauseen seurauksena sotilaat vangitsivat Nyrhin ja yhden hänen tukijansa. Molemmille luettiin pikavauhtia kuolemantuomio kapinoinnista. Käräjäkansa yritti vielä vapauttaa vangitut, jolloin sotilaat teloittivat nämä välittömästi. Varoittava esimerkki toimi, ja talonpojat hiljenivät. Tämän jälkeen talonpojat joutuivat alistumaan yhä useampiin käräjiin ja muihin rasituksiin.

Maunu Nyrhi on yksi harvoista 1500-luvun talonpojista, jotka tunnemme yksilöinä. Lainsäädännön, verokirjojen ja tuomiokirjojen avulla voidaan kyllä päätellä, miten talonpojat elivät, mutta heidän tarkkoja henkilötietojaan tai tekemisiään ei yleensä ole kirjattu mihinkään. Historian lehdille ovat nousseet vain poikkeusyksilöt, kuten Mikael Agricolan tapaiset talonpoikaissäädystä nousseet kirkonmiehet tai nuijasodan kapinapäälliköt Jaakko Ilkka ja Pentti Pouttu. Kuten Maunu Nyrhin, myös muiden talonpoikien teot tunnetaan vain katkonaisesti. Emme esimerkiksi tiedä mitään Agricolan lapsuudesta emmekä paljoakaan Ilkan elämästä hänen sotilaallisen toimintansa ulkopuolelta.

Talonpoikien näkökulmasta Kustaa Vaasan hallinnossa oli varjopuolensa. Kehittyvän valtakunnan kustannukset lankesivat rahvaan maksettaviksi, ja talonpoikien asema alkoi muutenkin heiketä 1500-luvulla. Keskiajalla verotusta oli perusteltu sillä, että kuninkaalla oli vastavuoroisesti velvollisuuksia alamaisiaan kohtaan. Kustaa Vaasa omaksui feodaalisen maanomistuskäsityksen, jonka mukaan maa ja sen tuotto kuuluivat pohjimmiltaan kuninkaalle. Talonpojilla oli maihinsa vain käyttöoikeus. Jos talonpoika ei pystynyt maksamaan verojaan, hän menetti oikeuden maatilaansa. Verojen maksaminen ei myöskään enää vapauttanut asepalveluksesta, vaan 1500-luvulla alettiin koota sotajoukkoja kotimaisista talonpojista.

Talonpoikien tyytymättömyys purkautui valituksina ja vastarintana. Maaseudun asukkaat niskuroivat ajoittain hallitsijaa vastaan tai muuttivat erämaihin veronkantajien ulottumattomiin. Ruotsin puolella Kustaan rajut uudistukset johtivat suoranaisiin aseellisiin talonpoikaiskapinoihin, jotka kuningas tukahdutti raa'asti. Suomessa talonpoikien tyytymättömyys kiristyvää hallintoa kohtaan ei purkautunut väkivallaksi vielä Kustaa Vaasan kaudella.

Kaikesta huolimatta talonpoikien asema oli Ruotsin valtakunnassa edelleen muuta Eurooppaa vapaampi. Omia tilojaan viljelevien itsenäisten talonpoikien määrä oli erityisen suuri Suomen puolella. Nykyisen Ruotsin alueella aatelistolla oli enemmän maaomaisuutta, jota lampuodit viljelivät. Itsenäisten talonpoikien osuus oli kuitenkin huomattava myös siellä verrattuna vaikkapa Tanskaan, jossa vain viidennes viljelijöistä oli maanomistajia suurimman osan ollessa aatelisten päivätyöläisiä.

Tehtävät

1. **Määrittele käsitteet:**
   a) Tukholman verilöyly
   b) Suomen herttuakunta
   c) varhaismerkantilismi.
2. **Millaisin keinoin Kustaa Vaasa pyrki vahvistamaan hallitsijan ja oman sukunsa valtaa?**
3. **Miten Kustaa Vaasa vahvisti valtakuntansa taloutta? Millaisia vaikutuksia uudistuksilla oli Suomessa?**
4. **Miten Kustaa Vaasan uudistukset vaikuttivat talonpoikien asemaan ja elämään?**

8. Reformaatio ja renessanssi uudistavat kulttuuria

Reformaatio Ruotsissa

Pitkällä tähtäimellä yksi merkittävimmistä Ruotsin valtakunnassa Kustaa Vaasan hallituskaudella aloitetuista uudistuksista oli reformaatio eli uskonpuhdistus. Saksassa 1510-luvulla alkanut protesti katolista kirkkoa vastaan levisi nopeasti myös pohjoiseen Eurooppaan. Katolista kirkkoa kritisoitiin monista syistä: anekauppaa pidettiin Raamatun vastaisena, paavin valtaa liian suurena ja pappien selibaattivaatimusta kohtuuttomana. Papistoa ja oppineita kiinnosti humanismiin pohjaava ajatus, että Raamattu oli uskon tärkein lähde ja että jokaisen olisi voitava lukea sitä omalla kielellään.

Monia Euroopan hallitsijoita puolestaan kiehtoi Martin Lutherin näkemys, jonka mukaan maallinen ruhtinas olisi kirkon johtaja omassa valtakunnassaan. Kuningas sai näin vallan päättää kirkon viroista ja varallisuudesta. Tämä tarjosi mahdollisuuden vähentää paavin ja katolisen kirkon valtaa, joka ulottui kaikkialle yhteiskuntaan. Kustaa Vaasan johtama Ruotsi painiskeli taloudellisissa vaikeuksissa, ja reformaatio näytti tarjoavan keinon koota rahaa rikkaalta ja etuoikeutetulta kirkolta.

Kustaa Vaasa alkoi pian valtaannousunsa jälkeen ottaa haltuunsa kirkkojen ja luostareiden omaisuutta. Virallisesti kuningas ajoi läpi päätökset reformaatiosta ja kirkon omaisuuden luovutuksista Västeråsin valtiopäivillä vuonna 1527. Kirkko menetti kaiken sille lahjoitetun omaisuuden, jota ei arvioitu välttämättömäksi pappien ja seurakuntien toimeentulolle. Aatelikin kannatti ehdotusta, koska sopimukseen kuului, että vuoden 1454 jälkeen kirkolle joutuneet rälssimaat palautettaisiin takaisin luovuttajasuvuille.

Vaikka valtiopäivillä olikin päätetty uuteen uskoon siirtymisestä, reformaation toteuttaminen oli koko valtakunnassa valtava urakka. Uusi oppi piti juurruttaa papistoon ja kansaan, vaikka luterilaisen opetuksen vaatimaa kansankielistä kirjallisuutta ei ollut vielä olemassa. Reformaatiokauden keskeisiä toimia olivatkin Raamatun ja muiden uskonnollisten tekstien kääntäminen ruotsiksi ja suomeksi, luterilaisen kirkkolaitoksen luominen ja papiston kouluttaminen uuden opin mukaisesti. Vaikutteita imettiin suoraan Saksasta, jossa myös Pohjolasta tulleet opiskelijat kävivät kuulemassa Martin Lutherin ja Philipp Melanchthonin kaltaisia reformaation esitaistelijoita.

Kirkon valta murtuu hitaasti

Reformaatiosta usein käytetty sana “uskonpuhdistus” sisältää ajatuksen, että uskonnonharjoituksessa palattiin jollain tavalla alkuperäiseen, “puhtaaseen” uskoon. Monet papit olivatkin valmiita hylkäämään pyhimysten palvonnan ja luostarielämän. He kannattivat myös reformaation perusajatuksia, kuten kansankielisiä kirkonmenoja ja kansankielisen kirjallisuuden käännöstyötä.

Vaikka papisto saattoikin kannattaa kirkon uudistamista, se ei välttämättä hyväksynyt kirkon varallisuuden ja arvovallan vähentämistä. Reformaation myötä piispat syrjäytettiin kuninkaan valtaneuvostosta, ja kuningas nimitti miehiä pappisvirkoihin oman mielensä mukaan. Kaikkein rankimmin kirkon toimintamahdollisuuksiin vaikutti kuitenkin kirkon omaisuuden takavarikointi. Maaomaisuuden lisäksi kir-

Myös sisustus toimi reformaation puolesta; kaakeliuuneissa, jotka olivat aikakauden uutuus, nähtiin uskonpuhdistusta tukevien ruhtinaiden ja heidän puolisoidensa kuvia.

kolta vietiin muun muassa kultaiset ja hopeiset ehtoollisesineet ja kynttilänpidikkeet, ja takavarikoidut jalometallit käytettiin kruunun tarpeisiin. Omaisuuden takavarikoinnin jälkeen kirkolla oli enää hädin tuskin varaa omistamiensa kirkkorakennusten ylläpitoon.

Muutokset eivät olleet myöskään aina tavallisten seurakuntalaisten mieleen, kun pitäjänkirkot menettivät entisen loistonsa. Köyhtyvä kirkko ei pystynyt entiseen tapaan huolehtimaan koulutuksesta tai köyhien ja sairaiden hoidosta. Papin virka ei enää ollut niin arvostettu tai turvattu kuin keskiajalla, ja tehtäviin päätyi lähinnä aatelittomia miehiä. Tämä sopi kuninkaalle, joka haki aatelittomista papeista ja virkamiehistä tukea vallalleen, sillä nämä olivat hänestä riippuvaisempia kuin vanhoihin aatelissukuihin kuuluvat miehet.

Vanhat tavat katosivat hitaasti. Monet pyhimysjuhlat ja niiden yhteydessä järjestetyt markkina- ja käräjäpäivät säilyivät edelleen. 1500-luvulla noudatettiin vielä pitkään esimerkiksi katolisia paastopäiviä ja paaston aikoja. Pyhimysten patsaat ja katolisen ajan seinämaalaukset saivat yleensä jäädä kirkkoihin vielä vuosisatojen ajaksi. Luostaritkin saivat jatkaa toimintaansa 1590-luvulle asti. Myös katolisella **vastauskonpuhdistuksella** oli ajoittain kannatusta Ruotsissa, sillä kaikki Kustaa Vaasan seuraajat eivät suhtautuneet katolisuuteen täysin torjuvasti. Vallanpitäjien vaihtuessa valtakunnan uskonnollinen suunta ja luterilaisen kirkon sisäiset linjaukset ehtivät muuttua monesti ennen 1500-luvun loppua.

Vaikkei reformaatio ollut Ruotsin valtakunnassa helppo eikä nopea prosessi, luterilaisuus vakiintui kuitenkin täällä 1500-luvun loppuun mennessä. Reformaatiokauden myötä ruotsalaiset ja suomalaiset irtautuivat katolisesta kulttuuripiiristä ja keskiajan eurooppalaisesta yhtenäiskulttuurista. Ruotsin valtakunta eristäytyi pohjoiseksi alueeksi, jonka vanhat yhteydet katolisen maailman yliopisto-opetukseen ja oppineisuuteen katkesivat. Yhteydet Saksaan ja muuhun protestanttiseen Keski-Eurooppaan säilyivät kuitenkin vahvoina.

Uusi usko ja kirjakieli Suomeen

Reformaation toteuttaminen valtakunnan Suomen puoleisessa osassa tuotti valtiovallalle haasteita kielen ja pitkien etäisyyksien takia. Uskonpuhdistuksen esitaistelijoiksi tarvittiin suomen kielen ja maan olot tuntevia pappeja. Tästä syystä suomalaisiakin opiskelijoita lähetettiin Saksan protestanttisiin yliopistoihin, kuten Wittenbergiin, missä Luther vaikutti.

Sinne suuntasi myös pernajalaista talonpoikaista sukua ollut nuori pappi Mikael Olavinpoika, joka myöhemmin otti käyttöön sukunimen Agricola (lat. maanviljelijä). Agricola (n. 1510–1577) oli suuntautunut luterilaisuuteen jo kotimaassa, ja palatessaan Saksasta hän toi kuninkaalle suosituskirjeet sekä Luthe-

rilta että Melanchthonilta. Agricolasta tuli Suomen uskonpuhdistuksen keskeisin vaikuttaja, ja hän nousi lopulta Turun piispaksi. Näin siitäkin huolimatta, että Agricola vastusti kirkon aseman heikentämistä, mikä ei miellyttänyt piispojen nimityksistä vastannutta kuningasta.

Luterilaisen opin omaksumisen ohella reformaation tärkein seuraus Suomessa oli kirjakielen kehittyminen. Keskiajalla suomi oli olemassa lähes yksinomaan puhuttuna kielenä, joka jakautui useisiin murteisiin. Kirjalliset dokumentit laadittiin joko ruotsiksi, latinaksi tai saksaksi. Luther oli sitä mieltä, että kansan oli saatava kuulla saarnaa ja Jumalan sanaa omalla kielellään. Suomen osalta tämä edellytti laajaa käännös- ja kirjoitustyötä, jonka edelläkävijänä Agricola toimi. Hän aloitti suomennostyönsä jo Wittenbergissä ja tuotti uransa loppuun mennessä suuren määrän käännöksiä ja omia teoksia.

Ensimmäinen suomeksi julkaistu teos oli Agricolan ABCkiria eli aapinen vuodelta 1543. Lukutaidon opettamisen lisäksi siinä selitettiin myös uskonoppia. Uuden testamentin käännös valmistui viisi vuotta myöhemmin. Agricolan ohella merkittäviin suomen kielen kehittäjiin kuului piispa Paulus (Paavali) Juusten. Molemmat käänsivät lähinnä uskonnollisia tekstejä suomen kielelle. Käännöstyössään suomalaiset käyttivät alkuperäislähteitä ja hakivat tukea saksalaisten oppineiden käännöksistä. Heidän työnsä loi perustan suomen kirjakielelle, jota 1500-luvun virsirunoilijat kehittivät edelleen.

Kaikki suomen kielen käännöshankkeet eivät pyrkineet luterilaisuuden edistämiseen. Raumalainen Johannes Jussoila oli saanut kotonaan katolisen kasvatuksen ja opiskeli myöhemmin katolisessa opinahjossa Roomassa. Hän suomensi katolisia kirjoja, muun muassa katolisen katekismuksen, jonka tavoitteena oli viedä eteenpäin vastauskonpuhdistusta ja palauttaa katolinen usko maahan.

1500-luvulla suomen kielelle käännettiin myös ruotsinkielinen valtakunnanlaki. Kun hallitsija halusi tiedottaa tärkeinä pitämistään asioista tavalliselle kansalle, laadittiin suomenkielisiä käskykirjeitä, joita määrättiin luettavaksi ääneen markkinoilla tai kirkolla. Vaikka kirjat ja lukutaito olivatkin vielä 1500-luvulla harvinaisia, kirjakielen synty mahdollisti lukutaidon yleistymisen ja kansanopetuksen ja suomenkielisen kirjallisuuden leviämisen myöhempinä vuosisatoina.

Mikael Agricola luovuttaa suomennetun Uuden testamentin Kustaa Vaasalle. R.W. Ekmanin kansallisromanttinen maalaus vuodelta 1855. Sekä tapahtuma että Agricolan ulkomuoto ovat taiteilijan mielikuvituksen tuotetta, sillä Agricolasta ei ole säilynyt yhtään kuvaa.

Agricolan suomen kieli

Mikael Agricolan työn tulokset näkyvät kielessämme edelleen. Käännöksiä laatiessaan Agricolalla oli vain niukasti esikuvia, joten hän joutui valitsemaan sopivat käännöstermit oman harkintansa mukaan. Agricolan suomi pohjautuukin hänen parhaiten tuntemiinsa lounais- ja hämäläismurteisiin, joista tuli näin pohja suomen kirjakielelle.

Agricola joutui myös keksimään koko joukon uusia sanoja asioille, joita suomen kielessä ei ollut aiemmin tunnettu. Näitä olivat esimerkiksi monet abstraktit käsitteet ja suomalaisille vieraat eksoottiset eläimet. Yhä käytössä olevia Agricolan aikoinaan käyttöön ottamia sanoja ovat esimerkiksi Luoja, nöyrä, isänmaa, hallitus, mielivalta, omatunto ja lohikäärme. Käytöstä ovat jääneet esimerkiksi jalopeura (leijona) ja vertaveli (toveri).

Uusien sanojen kehittämisen lisäksi Agricola etsi sopivia lainasanoja vieraista kielistä, kuten latinasta, saksasta ja ruotsista. Tutkijat ovat arvioineet, että n. 60 % Agricolan käyttämistä sanoista on yhä yleisessä käytössä. Siitä huolimatta Agricolan teksti on nykylukijalle vaikeaa. Syynä ei ole sanasto, vaan oikeinkirjoitus, joka ei Agricolan aikana ollut vielä löytänyt vakiintunutta muotoaan. Erot esimerkiksi Uuden testamentin käännöksessä eivät ole kovin silmiinpistäviä, jos oikeinkirjoitus nykyaikaistetaan. Esimerkkinä katkelma Agricolan 1. Korinttilaiskirjeen käännöksestä nykyiseen verrattuna:

Agricolan alkuperäinen teksti:
Jos mine Inhimisten ia Engelein Kielille puhuisin
ia ei olisi minulla Rackautta
nin mine olisin quin helisepä Waski
taicka yxi kilisepä Culcoinen.

Nykyaikaistettu oikeinkirjoitus:
Jos minä Ihmisten ja Enkelein Kielillä puhuisin
ja ei olisi minulla Rakkautta
niin minä olisin kuin helisevä Vaski
taikka yksi kilisevä Kulkunen

Nykyinen raamatunkäännös:
Vaikka minä puhuisin ihmisten ja enkelien kielillä
mutta minulta puuttuisi rakkaus,
olisin vain kumiseva vaski
tai helisevä symbaali.

1. Kor. 13:1

Agricolan Uuden testamentin käännös eli Se Wsi Testamenti vuodelta 1548.

Renessanssin kaikuja Pohjolassa

Renessanssi oli saanut alkunsa Italiassa 1300-luvulla, kun taiteilijat ja ajattelijat halusivat herättää henkiin antiikin kulta-ajan. Renessanssi levisi hitaasti ja saavutti Pohjolan vasta 1500-luvulla. Kuninkaan aloitteesta Ruotsiin oli kutsuttu ulkomaisia oppineita, aatelisia upseereita, sotilaita, käsityöläisiä ja kauppiaita, joiden mukana uudet ajatukset levisivät Euroopan kulttuurin ja politiikan keskuksista.

Vuosisadan kuluessa Ruotsin kuninkaalliset ja ylhäisaateli omaksuivat renessanssikulttuurin, jota kutsuttiin italialaiseksi tyyliksi. Siihen kuuluivat hienostuneet tavat, antiikin ajan kielten tuntemus ja ylimalkaan laaja yleissivistys. Asiaan kuului myös kiinnostus aikakauden tieteitä, esimerkiksi astrologiaa kohtaan. Ylimysperheisiin palkattiin ulkomaalaisia kotiopettajia, ja parhaiden perheiden pojat opiskelivat ulkomaisissa yliopistoissa tai vierailivat ulkomaisten ruhtinaiden hoveissa.

Löytöretkien ja uusien kauppareittien myötä Eurooppaan virtasi tuotteita Intiasta ja Amerikasta. Kaupankäynti toi niitä Pohjolankin asukkaiden ulottuville, ja ylellisten kankaiden ja jalometallien käyttö yleistyi varakkaissa piireissä. Ruotsin hoviin palkattiin helmenompelijoita eurooppalaiseen tyyliin, ja valmiiksi leikattuja muotivaatteita tilattiin Lontoon hovista asti. Kuninkaallisia linnoja ja aateliston kartanoita kunnostettiin renessanssin hengessä kiinnittäen erityistä huomiota niiden valoisuuteen ja viihtyisyyteen. Ikkunalasit yleistyivät linnoissa, kartanoissa ja kaupunkiasunnoissa ja toivat entistä enemmän luonnonvaloa huoneisiin. Huoneita valaistiin myös rätisevillä talikynttilöillä tai juhlatilaisuuksissa hienoilla vahakynttilöillä.

Astronomit tutkivat taivaan ilmiöitä 1500-luvun saksalaisessa puupiirroksessa.

Kustaa Vaasan puoliso Margareta Leijonhufvud loistokkaassa renessanssiasussa.

Kaarina Maununtyttären jalokivin koristeltu tuoksunappi Liuksialan kartanosta Kangasalta. Kotilonmallisen napin sisällä on lokeroita mukana kuljetettaville tuoksuaineille, mm. kanelille ja ruusulle.

Huonekaluja oli vähän ja ne olivat vaatimattomasti muotoiltuja, sillä ne peitettiin kauniilla tekstiileillä. Kiviseinille nostettiin komeita eurooppalaisia kuvakudoksia, jotka kuvasivat Raamatun tapahtumia. Uudet savuhormilla varustetut uunit johtivat savun ulos huoneista, jotta kauniit kuvakudokset ja esineet eivät mustuneet. Myös lämpöä varaavat kaakeliuunit nousivat suosioon. Komea renessanssityyli pysyi pienen yläluokan etuoikeutena. Edes tavallisella maalaisaatelilla ei köyhässä valtakunnassa ollut moiseen varaa, ja yläluokankin loisto oli eurooppalaisessa mittakaavassa varsin vaatimatonta. Syrjäisessä Suomessa renessanssia saattoi ihailla lähinnä hovissa Turun linnassa sekä rikkailla kartanoilla.

Renessanssin ajattelu ja humanistinen filosofia välittyivät Pohjolaan ensi sijassa reformaation kautta. Luterilainen kirkko suhtautui alun perin karsaasti antiikin filosofiaan, ja humanistisen ajattelun kultakausi sijoittuukin Ruotsin valtakunnassa vasta seuraavalle vuosisadalle. Uudenlainen yhteiskunnallinen ajattelu sen sijaan valtasi alaa. Sen taustalla olivat Machiavellin ja muiden yhteiskuntateoreetikkojen ajatukset ja naapurimaista saadut käytännön esikuvat. Hallitsijan aseman vahvistaminen ja vakaan hallinnon kehittäminen valtion vahvistamiseksi tarvittaessa kovaotteisinkin keinoin olivat osa Kustaa Vaasan ja hänen seuraajiensa politiikkaa.

Juhana-herttuan renessanssihovi

Suomessa renessanssikulttuuria edusti ennen kaikkea Juhana-herttuan Turussa viettämä hovielämä. Karua keskiaikaista Turun linnaa kunnostettiin herttuakunnan arvolle sopivaksi. Kapeita ikkuna-aukkoja laajennettiin renessanssityyliin avariksi ja valoisiksi, ja huoneet sisustettiin puupaneelein, kaakeliuunein ja tekstiilein. Turun loistoa lisäsi Juhanan avioliitto puolalaisen prinsessa Katariina Jagellonican kanssa, joka oli äitinsä puolelta italialaista ruhtinassukua. Katariina toi Puolasta mukanaan omat räätälinsä, pyykkärinsä, kokkinsa ja seuralaisensa. Hoviväki teki metsästysretkiä lähimaastoon, ja linnassa järjestettiin turnajaisia ja teatteri-ilveilyjä. Hovikulttuuria jäljiteltiin pian myös aatelin kartanoissa.

Hovin loisto jäi kuitenkin lyhytaikaiseksi. Vuottakaan ei ollut kulunut Katariinan saapumisesta, kun kuningas Eerik XIV syytti veljeään Juhanaa maanpetoksesta ja valtasi Turun linnan. Herttuapari kuljetettiin vankeuteen Ruotsiin ja koko herttuakunta lakkautettiin. Lyhyestä kestostaan ja rajallisesta merkityksestään huolimatta ajatus ”Turun linnan renessanssista” on jäänyt elämään. Sen on katsottu tuoneen Suomeen uusia ajatuksia ja tapoja, kuten uuden ruokailuvälineen, haarukan, käytön.

Katariina Jagellonica oli 11 vuotta miestään vanhempi. Vaikka hän oli ulkomaalainen ja vierasuskoinen, hän voitti useimpien alamaistensa kunnioituksen, sillä häntä pidettiin ”hyveellisenä ja hurskaana”.

Renessanssityylistä yläluokan sisustusmuotia Gripsholmin linnassa Ruotsissa. Kallisarvoiset kankaat ja seinävatteet toivat loistoa ja lämpöä kivisiin huoneisiin. Ylhäiset asukkaat matkustivat usein linnasta tai kartanosta toiseen ja asuinpaikan vaihtuessa he kuljettivat mukanaan niin huonekalut kuin kankaatkin.

Tehtävät

1. **Määrittele käsitteet:**
   a) reformaatio
   b) vastauskonpuhdistus
   c) renessanssi.

2. **”Ruotsissa reformaation lähtökohdat olivat enemmän taloudelliset ja poliittiset kuin uskonnolliset.” Onko väite mielestäsi perusteltu? Miksi?**

3. **Mitkä asiat muuttuivat Suomen kirkollisessa elämässä reformaation seurauksena välittömästi, ja mitkä asiat muuttuivat vasta aikojen kuluttua?**

4. **Mikä oli Mikael Agricolan rooli Suomen reformaatiossa?**

5. **Tutki luvun kuvitusta. Millainen oli renessanssin merkitys Suomessa 1500-luvulla? Erittele vastauksessasi kaikki löytämäsi yksittäiset esimerkit renessanssin näkyvyydestä Suomessa.**

9. Valtataistelujen aika

Veljet vastakkain

Kustaa Vaasa jätti kuollessaan vuonna 1560 jälkeensä vakaan ja vahvistuneen valtakunnan. Valta periytyi hänen vanhimmalle pojalleen, josta kruunattiin kuningas Eerik XIV. Kustaa Vaasan suunnitelmien mukaan perintökuninkuuden oli tarkoitus vähentää vallanperimyskiistojen riskiä. Uudella kuninkaalla piti lisäksi olla tukenaan herttuoiksi korotetut veljensä. Vallanperimys ei kuitenkaan tuonut vakautta valtakuntaan: vuosisadan loppuun mennessä kolme Kustaan poikaa ja yksi pojanpoika oli noussut valtaistuimelle. Valtataistelujen aika koetteli ankarasti myös Suomea, jossa sodittiin sekä sisäisiä että ulkoisia vihollisia vastaan.

Eerik ajautui heti kuninkaaksi noustuaan kiistoihin veljensä Juhanan kanssa, joka harjoitti Suomen herttuana omavaltaista politiikkaa. Riidat johtuivat paljolti veljesten erimielisyyksistä Baltian tilanteen suhteen. Baltiaa hallinnut saksalainen ritarikunta oli heikentynyt ja naapurimaat halusivat hyötyä syntyneestä valtatyhjiöstä. Juhana halusi laajentaa omaa valtaansa Suomenlahden eteläpuolelle yhteistyössä Itä-Euroopan tuolloisen suurvallan Puola-Liettuan kanssa. Eerik puolestaan piti katolista Puolaa Ruotsin pahimpana vihollisena alueella.

Juhanan avioituminen Puolan kuninkaan sisaren Katariina Jagellonican kanssa tähtäsi suhteiden lähentämiseen Puola-Liettuan kanssa. Eerik-kuningas oli vastustanut avioliittoa, joka loukkasi myös Venäjän tsaari Iivana IV:ttä, Katariinan aiempaa kosijaa. Syksyllä 1563 kuningas Eerik sai tarpeekseen veljensä sooloilevasta

Lasimaalaus Kaarina Maununtyttären haudalta Turun tuomiokirkossa. Kaarina Maununtyttärelle annettiin Eerikin kuoleman jälkeen Liuksialan kartano Kangasalta ja hän vietti loppuikänsä Suomessa.

ulkopolitiikasta. Kuninkaan joukot hyökkäsivät Suomeen, ja Juhana perheineen vietiin Ruotsiin vankeuteen. Juhanan kannattajia mestattiin ja heidän omaisuuttaan ryöstettiin.

Eerik XIV:n hallituskausi jäi lyhyeksi, sillä hän ajautui riitoihin ylhäisaatelin kanssa ja hänen mielenterveytensä alkoi horjua. Vainoharhaisesti hän epäili alamaisiaan salaliitoista ja pani toimeen mielivaltaisia rangaistuksia ja murhia. Myös kuninkaan avioliitto herätti laajaa paheksuntaa. Eerik oli aiemmin kosiskellut useita Euroopan mahtavimmista naisista, mutta yritysten kariuduttua hän otti puolisokseen alhaissäätyisen rakastajattarensa Kaarina Maununtyttären ja kruunasi tämän kuningattareksi. Vuonna 1568 Ruotsin aateliston mitta oli täynnä. Seurasi kapina, jonka päätteeksi vankeudesta vapautettu Juhana nostettiin Ruotsin kuninkaaksi. Eerikistä tuli nyt vuorostaan vanki, jonka Juhana murhautti kymmenen vuotta myöhemmin.

Eerik XIV:ttä (1533–1577) pidettiin lahjakkaana ja taiteellisena, mutta toisaalta hän saattoi olla julma ja ailahteleva.

Juhana III:n valtakaudella Ruotsi solmi läheiset yhteydet katoliseen Puola-Liettuaan. Juhanan puoliso Katariina pysyi itse aina katolisena ja kasvatti myös poikansa katoliseen uskoon. Katariinan kannustamana Juhana koetti tehdä sovintoa paavin kanssa ja palauttaa joitakin katolisten kirkonmenojen piirteitä. Ruotsiin perustettiin katolinen koulu ja maahan kutsuttiin jesuiittaoppineita. Juhana ei kuitenkaan ollut valmis luopumaan valtionkirkon johtamisesta, joten lähentymisyritykset paavin suuntaan katkesivat.

Juhana sai kiittää kruunustaan ylimyssukuja, ja hänen kaudellaan aatelisto vahvistikin asemiaan. Aateliston verovapaus oli keskiajalla sidottu velvollisuuteen tarjota ratsupalvelusta kuninkaalle. Käytännössä velvollisuudesta oli jo joustettu, ja vuonna 1569 aatelisprivilegiot myönnettiin perinnöllisiksi ja näin ollen asepalveluksesta riippumattomiksi. Rahapulassa kuningas lainasi aatelistolta rahaa ja luovutti vastineeksi **panttiläänityksiä**, joita kruunu ei kuitenkaan koskaan pystynyt lunastamaan takaisin. Koska aatelisten omistamat maat olivat verovapaita, läänitykset vähensivät kruunun saamien verotulojen määrää.

Levottomat sotavuodet

Ruotsin valtakunnan itäisten osien merkitys korostui 1500-luvun loppupuoliskolla. Suomessa uudisasutus ja Ruotsin valtapiiri oli laajentunut pitkälle Savon erämaihin ja karjalaisten mailla. Samaan aikaan käydyissä Liivinmaan sodissa Ruotsi sai haltuunsa ensimmäiset alueensa Baltiasta, kun Pohjois-Viro liitettiin valtakuntaan. Ruotsin laajentuminen johti yhteenottoihin voimistuneen Venäjän kanssa, ja lähes koko Juhana III:n valtakauden ajan käytiin ”pitkäksi vihaksi” kutsuttua 25-vuotista sotaa (1570–1595).

Varsinaiset sotatoimet tähtäsivät linnojen valtaamiseen, ja niiden painopiste oli Suomenlahden eteläpuolella. Suomen raja-alueilla tehtiin puolin ja toisin yllätysiskuja sekä hävitysretkiä, joissa rajaseudun asukkaita surmattiin ja asutusta sekä viljelyksiä poltettiin. Varsinaisten sotatoimien lisäksi talonpojat kävivät katkeraa sissisotaa, jonka alue ulottui Perämereltä Jäämerelle ja Laatokan Karjalaan asti. Karjalaiset tekivät hyökkäyksiä suomalaisen uudisasutuksen kimppuun, ja julmat iskut autioittivat Kainuun, Limingan ja Iin seudut. Pohjanmaalaiset sissijoukot tekivät vastaavia iskuja, joissa tuhottiin Vienan Karjalaa ja hävitettiin Petsamon luostari. Eräelämään tottuneet talonpojat pystyivät iskemään odottamatta ja pakenemaan kostajien ulottumattomiin. Uhreiksi joutuivat usein rajaseutujen naiset, lapset ja vanhukset.

Täyssinän rauha

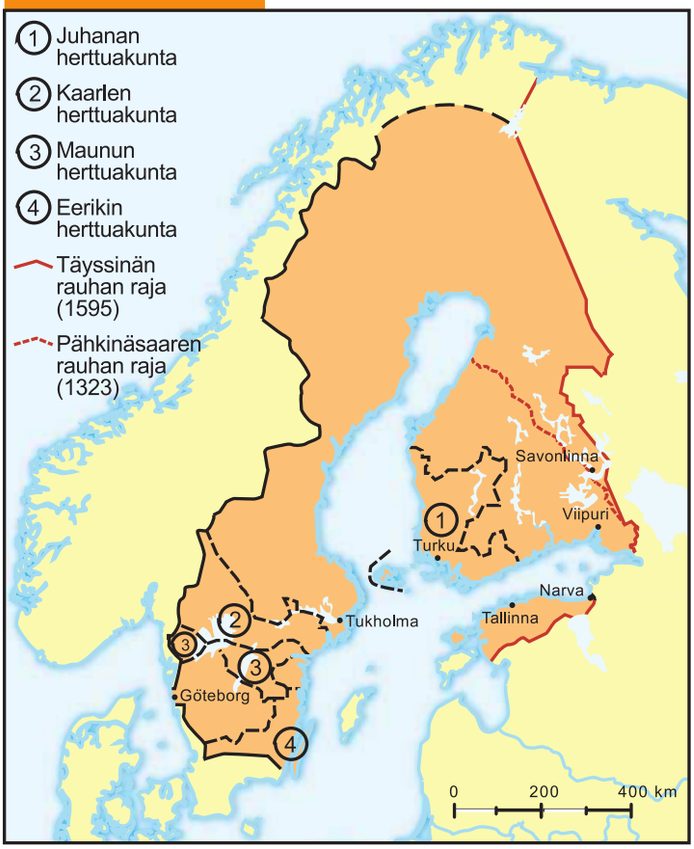

Ankarat sotavuodet koettelivat erityisesti talonpoikia. Suomen tilojen määrän on laskettu vähentyneen 35 500:sta 29 000:een 1560- ja 1590-lukujen välillä. Pitkittynyt sodankäynti verotti raskaasti tavallisten ihmisten varallisuutta ja kävi kalliiksi kruunullekin. Itä-Suomen linnalääänit joutuivat kantamaan raskaimman taakan, minkä lisäksi ne joutuivat jatkuvasti majoittamaan ja muonittamaan sotaväkeä. Joukkojen huolto ja linnojen varustaminen vaikeutuivat, sillä väestö pakeni metsiin karjoineen niin omien kuin vieraiden sotilaiden tieltä. Sotaväki alkoi kapinoida, kun palkat viipyivät vuosikausia.

Raskas sota päättyi viimein vuonna 1595 solmittuun **Täyssinän rauhaan**. Siinä Venäjä luopui vaatimuksistaan Peräpohjolaan, Kainuuseen ja Savoon, jotka olivat todellisuudessa olleet jo pitkään Ruotsin vaikutuspiirissä. Valtakunnan itäraja vedettiin nyt virallisestikin Suomenlahdesta Jäämereen. Venäjä tunnusti samalla Pohjois-Viron ja Narvan Ruotsille kuuluviksi.

Uusi valtataistelu ja nuijasota

Juhanan kuollessa vuonna 1592 valtakunta oli uudenlaisen tilanteen edessä. Kuninkuuden peri Juhanan vanhin poika Sigismund, joka oli jo aiemmin valittu myös Puola-Liettuan hallitsijaksi. Näin valtioiden välille muodostui **personaaliunioni** ja Sigismundin hallitsema alue ulottui valtavalle alueelle Mustanmeren ja Jäämeren välillä. Vallanvaihdokseen liittyi kuitenkin vakava ongelma, uskonto. Sigismund oli saanut katolisen kasvatuksen ja hän oli sitoutunut enemmän Puolaan kuin Ruotsiin. Kun kuningas saapui kruunattavaksi Upsalaan, epäluuloiset säätyjen edustajat vaativat häneltä vakuutuksen luterilaisen uskon säilyttämisestä.

Diplomatiaa 1500-luvun tyyliin

Venäjä ja Ruotsi sotivat 1500-luvulla toistuvasti keskenään. Syynä olivat vanhat erimielisyydet Pähkinäsaaren rauhan rajasta ja molempien kiinnostus aluevalloituksiin Baltiassa. Ristiriitoja koetettiin selvittää myös neuvotteluin, joita tosin haittasivat yhteisen kielen ja tulkkien puute.

Myös neuvottelukulttuurissa oli toivomisen varaa. Molempien maiden lähettiläiden olisi pitänyt nauttia diplomaattista koskemattomuutta, mutta uskonnolliset ja kulttuuriset vastakkainasettelut olivat usein ylitsepääsemättömiä. Vuonna 1557 Ruotsin lähettiläät tärvelivät Venäjällä ikoneja ja olivat päästä hengestään. Vuonna 1568 joukko venäläisiä lähettiläitä joutui pahoinpidellyksi Ruotsissa. Kostoksi Venäjän tsaari Iivana IV Julma vangitutti maassa olevat Ruotsin lähettiläät.

Hallitsijatkaan eivät aina vaivautuneet käyttämään kohteliasta kieltä. Esimerkiksi Iivana IV:n ja Juhana III:n keskinäinen kirjeenvaihto yltyi ajoittain melkoiseksi riitelyksi. Iivana vaati ylimielisesti, että Juhana osoittaisi kirjeensä Iivanan alamaiselle Novgorodin ruhtinaalle, sillä ”*ennen kuin isäsi tuli valtaan, emme olleet kuulleet Ruotsin kuningaskunnasta*”. Iivana itse ei aikonut alentua keskustelemaan pikkuhallitsijan kanssa, joka oli hänestä ”*yhtä kaukana kuin maa taivaasta*”.

Loukattu Juhana vastasi samalla mitalla: ”*Varmaan on isäsi ollut joku munkki tai maamoukka, koska kirjoitat niin taitamattomasti, aivan kuin olisit kasvanut talonpoikien tai irtolaisten parissa, jotka eivät ymmärrä kunniasta yhtään mitään.*” Korostaakseen yhdenvertaisuuttaan Iivanan kanssa Juhana otti käyttöön uuden hallitsijanimikkeen. Kuninkuuden ja muiden arvonimiensä lisäksi hän julisti olevansa myös Suomen suuriruhtinas, kuten tsaari oli Moskovan suuriruhtinas. Suomen asema ei sinänsä muuttunut tämän nimityksen myötä, mutta ratkaisu kuvaa hyvin 1500-luvun diplomatiaa, jossa tittelit ja arvojärjestykset näyttelivät tärkeää osaa.

Lähde: Kari Tarkiainen: Se Vanha Vainooja. Käsitykset itäisestä naapurista Iivana Julmasta Pietari Suureen. Suomen historiallinen seura, 1986.

Iivana IV Julma (1530–1584) oli ensimmäinen Venäjän hallitsija, joka kruunattiin tsaariksi eli keisariksi. Hän oli kovaotteinen ja usein väkivaltainen uudistaja, joka laajensi Venäjän alueita ja vahvisti hallitsijan valtaa.

Sigismund nimitti Ruotsin johtoon uskollisia kannattajiaan ja palasi Puolaan. Hänen poissa ollessaan Kaarle-herttua, Kustaa Vaasan nuorin poika ja Sigismundin setä, alkoi tavoitella valtaistuinta. Hän onnistui nostamaan itsensä valtionhoitajaksi, ja monet valtakunnan ruotsalaisen osan mahtimiehet asettuivat hänen taakseen. Suomen ja Liivinmaan käskynhaltija ja valtakunnan sotajoukkojen johtaja Klaus Fleming oli kuitenkin tiukka Sigismundin kannattaja. Häikäilemättömänä poliitikkona ja sotapäällikkönä hän onnistui pitämään valtakunnan itäiset alueet uskollisina Sigismundille.

Pitkän vihan rasitukset olivat venyttäneet Suomen ja erityisesti raja-alueiden talonpoikien kärsivällisyyden äärimmilleen. Talonpoikien mitta täyttyi, kun ylipäällikkö Fleming ei sodan päätyttyä kotiuttanutkaan sotilaita, vaan piti joukot edelleen toimintavalmiudessa ja majoitti ne ns. **linnaleiriin**. Tämä tarkoitti sitä, että sotilaat majoitettiin maatiloille, ja talonpoikien piti huolehtia heidän muonituksestaan ja huollostaan. Linnaleiri herätti katkeruutta maaseudun asukkaissa, joista moni kärsi jo muutenkin puutetta.

Linnaleiri kuumensi tunteita erityisesti Pohjanmaalla. Pohjalaiset oli aiemmin vapautettu linnaleiristä, koska he olivat luvanneet itse puolustaa maakuntaansa. Nyt he joutuivat muiden suomalaisten lailla ylläpitämään sotaväkeä, joka käyttäytyi saatavia periessään joskus väkivaltaisesti talonpoikia kohtaan. Varsinkin ratsumiehet herättivät suuttumusta omavaltaisuudellaan ja röyhkeydellään. Talonpojat asettuivat vastarintaan useilla paikkakunnilla, ja Pohjanmaalla syttyi jo alkuvuodesta 1596 todellinen kapinaliike, jota johti vauras ilmajokelainen talonpoika Jaakko Ilkka. Klaus Fleming kuitenkin kukisti tämän kansannousun helposti, ja Ilkka vietiin vankeuteen Turun linnaan.

Juhana III:n ja Katariina Jagellonican poika Sigismund (1566–1632) ehti hallita Ruotsia vain muutaman vuoden, mutta Puola-Liettuaa hän johti kuolemaansa asti.

Talonpoikien tyytymättömyys kärjistyi lopulta vuosina 1596–1597 käytyyn **nuijasotaan**, Suomen historian suurimpaan talonpoikaiskapinaan. Linnaleirin ohella taustalla vaikutti Kaarle-herttuan ja Sigismundin välinen valtataistelu. Kun Klaus Fleming ei ollut taipunut kuuntelemaan talonpoikien valituksia, he kääntyivät Kaarle-herttuan puoleen. Kaarle kehotti talonpoikia puolustamaan oikeuksiaan tarvittaessa vaikka väkivalloin, sillä hän toivoi kapinan heikentävän Flemingin ja Sigismundin asemia Suomessa. Paljoa yllytystä talonpojat eivät tarvinneetkaan, vaan tarttuivat aseisiin Suomen aatelistoa ja sotaväkeä vastaan.

Kustaa Vaasa
(1523–1560)

Eerik XIV
(1560–1567)

Juhana III
(1567–1596)

Kaarle IX
(1599–1611)

Sigismund
(1596–1599)

Kustaa II Aadolf
(1611–1632)

Kristiina
(1632–1654)

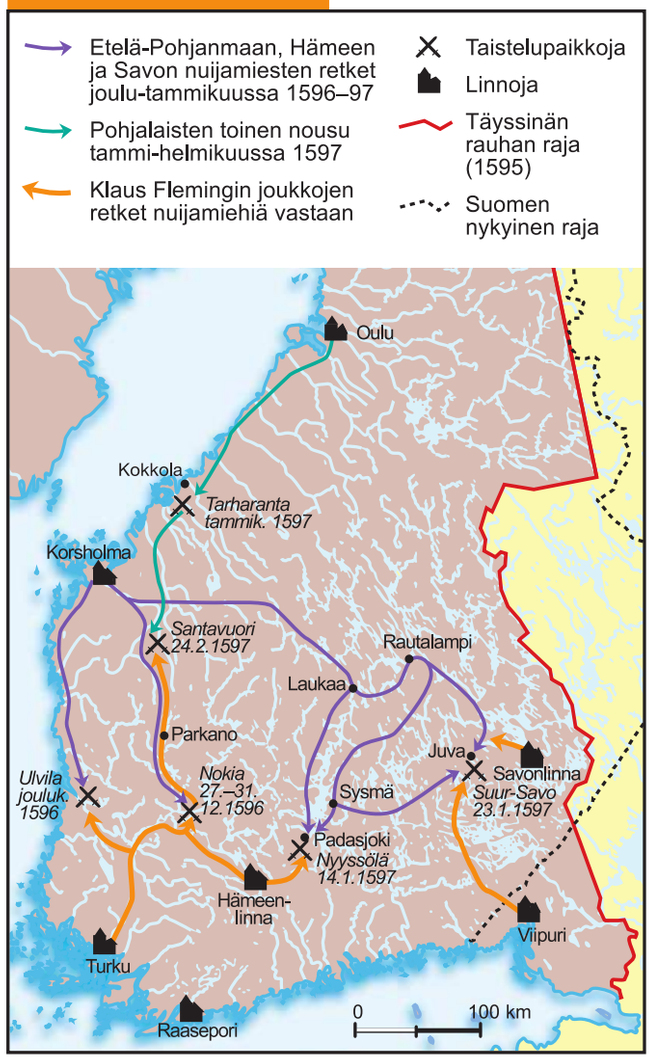

Nuijamiehet lyödään

Nuijasota alkoi Pohjanmaalla vuoden 1596 lopulla, kun joukko Kyrön talonpoikia kävi ratsusotilaan kimppuun ja surmasi tämän. Tämä laukaisi tapahtumien vyöryn, ja myös lähipitäjissä alettiin koota talonpoikaisjoukkoja. Vankeudesta paennut Jaakko Ilkka asettui jälleen kapinan johtoon. Talonpojat eivät tyytyneet vain karkottamaan sotaväkeä omasta maakunnastaan, vaan ryhtyivät hyökkäykseen. Talonpoikaisarmeija lähti marssimaan kohti Etelä-Suomea ja Turkua, poliittisen vallan keskusta. Tietoa kapinasta levitettiin Savoon, Hämeeseen ja Keski-Suomeen, joissa käynnistyi samanlainen liikehdintä. Suomen eteläiset ydinalueet pysyivät koko sodan ajan Klaus Flemingin ja hänen aatelisten tukijoidensa hallussa.

Nuijamiesjoukot etenivät Satakunnan ja Hämeen rintamaille asti, missä heidät lyötiin yksi kerrallaan. Kyseessä ei ollut mikään ritarillisen sodankäynnin riemuvoitto. Ainakin kahdessa taistelussa, Nokianvirralla ja Padasjoella, talonpojille luvattiin petollisesti armahdusta, jonka jälkeen aseensa laskeneet miehet surmattiin armotta. Kapinajohtaja Ilkka saatiin kiinni ja teloitettiin, mutta huonoista tuloksista huolimatta Pohjois-Pohjanmaan talonpojat kokosivat vielä yhden kapina-armeijan. Flemingin lyötyä senkin Santavuoren taistelussa helmikuussa 1597 nuijasota oli ohi.

Sota sai nimensä talonpoikien heikosta sotavarustuksesta. Heillä oli niukasti varsinaisia sota-aseita, joten monet käyttivät sotanuijia tai maataloustyökaluista valmistettuja tilapäisaseita. Vaikka monilla talonpojilla oli kokemusta pitkän vihan aikaisilta sissiretkiltä, heiltä puuttuivat koulutetut johtajat, eivätkä eri maakuntien nuijamiesjoukot kyenneet tehokkaaseen yhteistoimintaan. Ero talonpoikien ja Klaus Flemingin johtaman koulutetun, haarniskoidun ja tehokkaalla ratsuväellä varustetun ammattiarmeijan välillä oli silmiinpistävä. Kaikki sodan suuret taistelut päättyivätkin talonpoikien tappioon.

Kun kapina oli nujerrettu, sotajoukot ryöstivät talonpoikien tiloja ja maita. Klaus Fleming palkitsi sotilaitaan antamalla näille nuijamiesten perheiden omaisuutta. Vaikka nuijasota kesti vain yhden talven, se oli sodan jo valmiiksi koettelemalle Suomelle ankara isku. Kuolleiden määrä nousi arviolta 2 500–3 000:een, mikä tarkoitti noin prosenttia maan tuolloisesta väkiluvusta. Kun iäkäs Klaus Fleming huhtikuussa 1597 kuoli sairauskohtaukseen, monet nuijasodan kokeneet pitivät sitä oikeutettuna taivaallisena rangaistuksena.

Suomen talonpoikaiskapinallisia kutsuttiin nuijamiehiksi, sillä heillä oli niukasti ajanmukaisia sota-aseita. Nuijin aseistautuneiden miesten yhteenotto Olaus Magnuksen Pohjoisten kansojen historiassa vuodelta 1555.

Nuijasodan muuttuvat tulkinnat

Nuijasodan tapahtumat ovat kiehtoneet historiantutkijoita, jotka ovat tarkastelleet 1500-luvun tapahtumia oman aikakautensa lähtökohdista käsin. Eri aikoina esitetyt tulkinnat nuijasodan merkityksestä kuvaavatkin hyvin historiallisen tiedon muuttuvuutta.

1850-luvulla tulisieluinen kansallisromantikko Yrjö Koskinen kirjoitti aiheesta ensimmäisen laajan suomenkielisen tutkimuksen, "Nuijasota, sen syyt ja tapaukset". Yrjö Koskinen ihaili suomalaisia talonpoikia, jotka hän kuvasi oikeuksiaan puolustaneiksi vapaustaistelijoiksi. Toisaalta hän arvosti myös Klaus Flemingiä, joka koetti puolustaa Suomen erityisasemaa Kaarle-herttuan valtapyrkimyksiä vastaan.

1900-luvun puolivälissä Pentti Renvall esitti nuijasodasta tulkinnan, joka korosti turvallisuuden ja järjestysvallan merkitystä. Renvallin mielestä Klaus Fleming oli vankkumaton kuninkaanmies, joka pyrki ensisijaisesti puolustamaan Suomea Venäjän hyökkäyksiltä. Yksinkertaiset talonpojat eivät Renvallin mielestä ymmärtäneet valtakunnan kokonaisetua, vaan nousivat esivaltaa vastaan harkitsemattoman raivon vallassa. Renvallin näkökulmaan vaikutti ilmeisesti se, että Suomen sisällissodan 1918 jälkeen hän tunsi vastenmielisyyttä kapinoivia punaisia kohtaan ja kannatti vahvaa järjestysvaltaa ajavia valkoisia.

Vuonna 1977 Heikki Ylikangas esitti jälleen uuden tulkinnan, joka herätti kiivasta väittelyä. Ylikangas piti yhteiskuntaryhmien välistä vastakkainasettelua tärkeimpänä syynä nuijasotaan. Hänen mukaansa kysymys oli talonpoikien epätoivoisesta vastarinnasta vahvistunutta aatelistoa ja jyrkentyviä säätyeroja vastaan. Ylikangas hylkäsi ajatuksen, että Kaarle-herttuan yllytys olisi ollut tapahtumien kannalta ratkaiseva. Hän painotti sen sijaan, että olennaisempaa oli rahvaan kurjistunut asema, johon nuijasotakaan ei tuonut helpotusta.

2000-luvulla nuijasotaa on arvioitu toistuvasti uudelleen. Kimmo Katajala on tutkimuksissaan todennut, että nuijasota oli hyvin organisoitu eivätkä kapinan johtajat suinkaan olleet köyhiä talonpoikia vaan paikallisyhteisönsä vauraita johtajia. Hänen tulkinnassaan korostuu talonpoikien oma-aloitteisuus ja ymmärrys valtakunnan asioista. Mirkka Lappalainen puolestaan korostaa, että vaikka nuijasota oli talonpoikien aitoon tyytymättömyyteen perustunut paikallinen kahakka, se oli samalla osa laajempaa kokonaisuutta. Kaarle-herttuan ja Klaus Flemingin toiminta sitoi sen osaksi Puolan ja Ruotsin vallanperimyskiistoja ja aikakauden Eurooppaa vaivanneita uskonsotia ja talonpoikaiskapinoita.

Vuonna 1924 pystytetty Jaakko Ilkan muistomerkki hänen kotipitäjässään Ilmajoella.

Hallitsijasuku ja luterilainen usko vakiintuvat

Nuijasodan jälkeen Kaarle-herttua nousi avoimeen kapinaan kuningas Sigismundia vastaan. Kun Sigismundin kannattajat oli lyöty kaikkialla vuoteen 1599 mennessä, Kaarle julistautui väliaikaiseksi hallitsijaksi. Hän teloitutti aatelistoon kuuluvat vastustajansa näytösoikeudenkäyntien jälkeen ja osoitti näin vanhoille ylimyssuvuille, ettei hallitsijaa sopinut uhmata. Sigismund kannattajineen pakeni Puolaan. Kuninkaaksi Kaarle IX kruunattiin vuonna 1604, ja valtaistuin vakiintui hänen sukuhaaralleen.

Kaarlen kovaotteinen vallankaappaus vaikutti myös Suomen asemaan. Juhanan herttuakunnan aikana ja sota-aikojen poikkeusoloissa Suomea oli usein hallittu omana kokonaisuutenaan puoli-itsenäisen herttuan tai käskynhaltijan toimesta. Suomi oli kuitenkin ollut Sigismundin tukialuetta, ja Kaarle sai sen haltuunsa vasta kahden sotaretken jälkeen. Vuosien 1597 ja 1599 sotaretkien yhteydessä Kaarle vangitsi ja teloitutti täkäläiset aateliset vastustajansa, joiden joukossa oli monia talonpoikien kukistamiseen osallistuneita nuijasodan päälliköitä. Kaarlen teloitukset pyyhkivät pois omavaltaisimmat suomalaiset aatelissuvut, ja Suomi liitettiin entistä tiiviimmin Ruotsin yhteyteen.

Myös reformaation kohtalo ratkesi lopullisesti vasta Kaarlen ja Sigismundin valtataistelun myötä. Pitkään oli ollut epävarmaa, saisiko luterilaisuus voiton katolisuudesta. Sigismundin tappion myötä viimeisetkin katolilaiset karkotettiin maasta ja katolisen uskon levittäminen kiellettiin ankarasti.

Suomalaisille ja ruotsalaisille 1500-luku oli hidasta siirtymävaihetta keskiaikaisesta maailmasta uuteen aikaan. Vuosisadan loppuun mennessä maa oli saanut uuden uskon, vahvan hallitusvallan ja perintökuninkaan. Muutos ei ollut helppo eikä suoraviivainen. Esimerkiksi keskiajalla muotoutunut sääty-yhteiskunta muutti muotoaan, muttei kadonnut. Vaikka papisto menettikin reformaation myötä monia etuoikeuksia, aateliston oikeudet lisääntyivät, kun se vahvisti oman asemansa perinnöllisyyden. Toisaalta kaikki säädyt, niin aatelisto kuin talonpojatkin, oli alistettu aiempaa tiukempaan kuriin ja valvontaan vahvan kuninkaan alaisuudessa.

Albert Edelfeltin maalaus *Kaarle-herttua herjaa Klaus Flemingin ruumista* vuodelta 1878. Edelfeltin maalauksen pohjana on tarina, jonka mukaan Kaarle-herttua vaati suomalaisen päävihollisensa arkun avattavaksi, veti ruumista parrasta ja ivasi, ettei Flemingin pää olisi nyt turvassa, jos tämä vielä eläisi. Flemingin vaimon Ebba Stenbockin on väitetty vastanneen, ettei Kaarle olisi koskaan saanut vallattua Suomea, jos marski yhä olisi elossa.

Tehtävät

1. **Määrittele käsitteet:**
   a) personaaliunioni
   b) panttiläänitys
   c) Täyssinän rauha
   d) linnaleiri.

2. **Kustaa Vaasan seuraajat hallitsivat Ruotsin valtakuntaa isänsä jälkeen hyvin eripuraisina. Mitkä asiat aiheuttivat kiistaa veljesten kesken?**

3. **Millaisia muutoksia sääty-yhteiskunnassa tapahtui 1500-luvulla?**

4. **Mitkä tekijät johtivat nuijasodan syttymiseen? Miksi sota päättyi talonpoikien tappioon?**

5. **Perehdy sivun 111 avulla nuijasodan erilaisiin tulkintoihin. Mitä erilaisia tulkintoja nuijasodasta on esitetty? Miten eri aikakausien ajattelutavat ovat vaikuttaneet tulkintoihin?**

Aineistotehtävät

1. Vuonna 1956 esitettiin suomalaisessa historiateoksessa oheinen arvio Kustaa Vaasasta.

a) Millaista oli Kustaa Vaasan politiikka Ruotsin kuninkaana?
b) Miten paikkansapitävänä oheista luonnehdintaa voidaan pitää?

K. oli voimakkaimpia ja taitavimpia hallitsijoita, mitä Ruotsi-Suomella on koskaan ollut. Suomenkin aineellisen ja henkisen rakennuksen hyväksi hän teki paljon, minkä takia ”Kyösti kuningasta” muisteltiin meillä vielä kauan hänen kuolemansa jälkeen.

Lähde: Karilas & Karilas, Historian hahmoja.WSOY 1956.

2. Lue oheinen Savon rahvaan valitus 1570-luvun puolivälistä sekä teksti ’Niskoittelevan talonpojan kohtalo’ sivulla 94.

a) Mistä asioista Savon ja Karjalan talonpojat valittivat?
b) Miten talonpojat suhtautuivat kuninkaaseen tekstien perusteella?
c) Millaisia seurauksia talonpoikien tyytymättömyydellä oli 1500-luvun lopulla?

Suurivaltaisin, korkeasukuisin Ruhtinas, Kaikkein Armollisin Herra ja Kuningas, Teidän Kuninkaallinen Majesteettinne tulee aina saamaan meidän alamaisen, suopean ja uskollisen palveluksemme niin kauan kuin elämme. Kaikkein armollisin Herra ja Kuningas, me köyhät Teidän Armollisen Kuninkaallisen Majesteettinne verovelvolliset talonpojat Vesilahden, Pellosniemen, Juvan, Sääminginin, Rantasalmen ja Tavisalmen pitäjistä koko Savon linnaläänistä olemme nöyrästi pyytämässä yhteisen kansan puolesta mitä alamaisimmin – – – että Teidän Armonne suvaitsisi Jumalan tähden erityisestä suosiosta ja armosta armollisesti hyväksyä tämän meidän vähäisen anomuksemme.

– – – Me – – – verovelvolliset talonpojat annamme mitä alamaisimmin tiedoksi sen suuren vääryyden ja väkivallan, jota meille köyhille ihmisille on aiheuttanut Teidän – – – Majesteettinne sotaväki viiden vuoden ajan. He ovat ryöstäneet ja varastaneet meiltä hevosia, lehmiä, lampaita, sikoja, kattiloita, kirveitä, viljaa, lihaa ja läskiä, vaatteita, nahkoja ja taljoja, eivätkä he olleet edes valtakunnan vihollisia.

Kun viholliset, julmat venäläiset tulivat meidän maahamme viidelle paikkakunnalle ja tekivät suurta vahinkoa, niin me koko linnalääni nousimme vihollista vastaan Kaikkivaltiaan Jumalan avulla ja mursimme hyökkäyksen ja teimme voimakasta vastarintaa, niin että kukaan heistä ei palannut takaisin omaan maahansa. Kun me sanoimme sotaväelle, että heidän pitäisi tulla meidän avuksemme, he vastasivat, ettei heillä ollut mitään käskyä siihen, vaan käskivät meidän puolustaa itse linnalääniämme.

Lähde: Savon rahvaan valitus 1570-luvun puolivälistä. Suomen historian dokumentteja 1: 143. Otava 1968. (toim. huom. Vesilahdella tässä tarkoitetaan Visulahtea)

3. Katso lukujen 7–9 henkilömuotokuvia Kustaa Vaasasta ja hänen perheestään ja lue teksti 'Diplomatiaa 1500-luvun tyyliin' sivulla 107.

a) Millaisilla merkeillä ja symboleilla hallitsija korosti ja toi esiin valtaansa renessanssiajalla?
b) Mihin asioihin renessanssiajan hallitsijan valta perustui lähteiden mukaan ja miten se ilmeni?
c) Pohdi, voidaanko Kustaa Vaasan hallitsijasukua kutsua 'eurooppalaisiksi renessanssiruhtinaiksi'. Perustele puolesta ja vastaan.

Kertaus

- Ruotsi irtaantui Kustaa Vaasan johdolla Kalmarin unionista 1523.
- Kustaa Vaasa tehosti Ruotsin hallintoa, valvoi taloutta ja tuki reformaatiota.
- Suomen kirjakieli luotiin reformaation tarpeisiin (Agricolan ABCkiria 1543).
- Kustaa Vaasa perusti Helsingin 1550 ja antoi pojalleen Juhanalle herttuakunnan Suomesta.
- Renessanssin vaikutteet levisivät Suomeen Juhana-herttuan hovin kautta.
- Kustaa Vaasan seuraajien aikana käytiin valtataisteluja, sisällissotia ja pitkä sota Venäjää vastaan.
- Valtataistelut ja lisääntyneet rasitukset johtivat Suomen talonpoikien kapinaan, nuijasotaan 1596–97.

Ruotsi nousi 1600-luvulla yhdeksi Euroopan suurvalloista. Valloittajakuninkaiden johdolla suomalaisetkin sotilaat marssivat Saksan, Puolan, Tanskan ja Venäjän taistelukentille. Suurvallan tarpeisiin luotiin tehokas hallintokoneisto, ja sotasaaliita kahmineet aateliset rakensivat mahtavia kartanoita. Tavallinen kansa maksoi ankaria veroja ja lähetti nuoria miehiä kaukomaiden sotiin. Ankarista ajoista huolimatta Suomi säilyi pitkään suojassa hyökkäyksiltä ja kenraalikuvernöörit kehittivät maan hallintoa tarmokkaasti. Hallinnon keskittäminen mahdollisti koulu- ja postilaitoksen kehittämisen ja yliopistolaitoksen perustamisen Suomeen 1600-luvulla. Ruotsin suurvalta romahti lopulta 1700-luvun alussa, ja suomalaiset joutuivat kokemaan ankaran venäläismiehityksen kauden, isonvihan.

10. Suurvalta luodaan sodissa

Ruotsin menestyksen perusta

Ruotsi näytti 1500-luvun lopulla epätodennäköiseltä ehdokkaalta seuraavan vuosisadan menestystarinaksi. Maata olivat raastaneet valtaistuinriidat ja sisällissodat. Vaikka maa oli pinta-alaltaan yksi Euroopan suurimmista, se oli harvaan asuttu ja taloudellisesti takapajuinen. Ulkomaiset vierailijat hämmästelivät Ruotsin pieniä puurakenteisia kaupunkeja ja aateliston maalaismaisia tapoja. 1600-luvulla Ruotsi kuitenkin kasvoi Itämeren piirin johtavaksi valtioksi, jolla oli kunnianhimoisia siirtomaahankkeita ja vankka asema Euroopan suurvaltapolitiikassa.

Ruotsin valta-aseman luominen ja turvaaminen vaati jatkuvia sotia naapurimaita vastaan. Ruotsi ei ollut kaikissa sodissaan aloitteentekijä, mutta hallitsevissa piireissä vallitsi yleensä sotimiselle myönteinen ilmapiiri. Kaikki aikakauden valtiot kävivät sotia jatkuvasti ja sotaa pidettiin kuninkaiden ja aateliston keskuudessa kunniakkaana ja luonnollisena. Sodanjulistusta voitiin aina perustella turvallisempien rajojen tavoittelulla, taloudellisella hyödyllä tai oikean uskon puolustamisella.

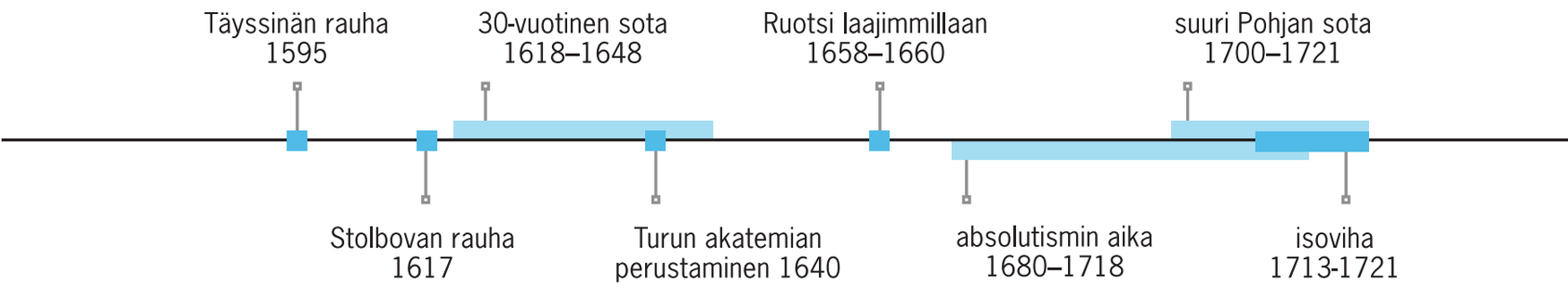

Tuliaseiden kehityksen myötä haarniskoiden merkitys väheni. Suurvaltakauden Ruotsissa ratsumiehet käyttivät yleensä vain rintapanssaria ja kypärää. Aatelismiehillä oli kuitenkin vielä käytössä koristeellisia täyshaarniskoja.

Ruotsin suurimpia vahvuuksia oli, että se onnistui 1600-luvulla saavuttamaan sisäisen vakauden ja yhtenäisyyden. Kaarle IX (hallitsijana 1599–1611) vakiinnutti kruunun omalle sukuhaaralleen, eivätkä Ruotsin säädyt halunneet horjuttaa vallan tasapainoa. Kolme alinta säätyä joutui alistumaan valtion tiukempaan kontrolliin. Aatelisto puolestaan hyötyi valtakunnan vahvistumisesta uusien läänitysten ja virkojen muodossa. Upseerina toimiminen tarjosi nuorille aatelismiehille mahdollisuuden edetä urallaan. Aatelisto olikin yleensä innokas lähtemään uusiin valloitussotiin.

Pientä väkilukuaan ja taloudellisten voimavarojen puutettaan Ruotsi korvasi tehokkaalla hallinnolla. Kustaa Vaasan 1500-luvulla tekemät uudistukset tarjosivat pohjan, jolle suurvalta-ajan hallitsijat saattoivat rakentaa Euroopan tehokkaimman ja moderneimman hallintokoneiston. Ruotsissa niin verojen keruu, hallitsijan päätösten toteuttaminen kuin postin kulkukin järjestettiin ajan mittapuulla täsmällisesti.

Suurvalta-ajan sodat ja tärkeimmät rauhat

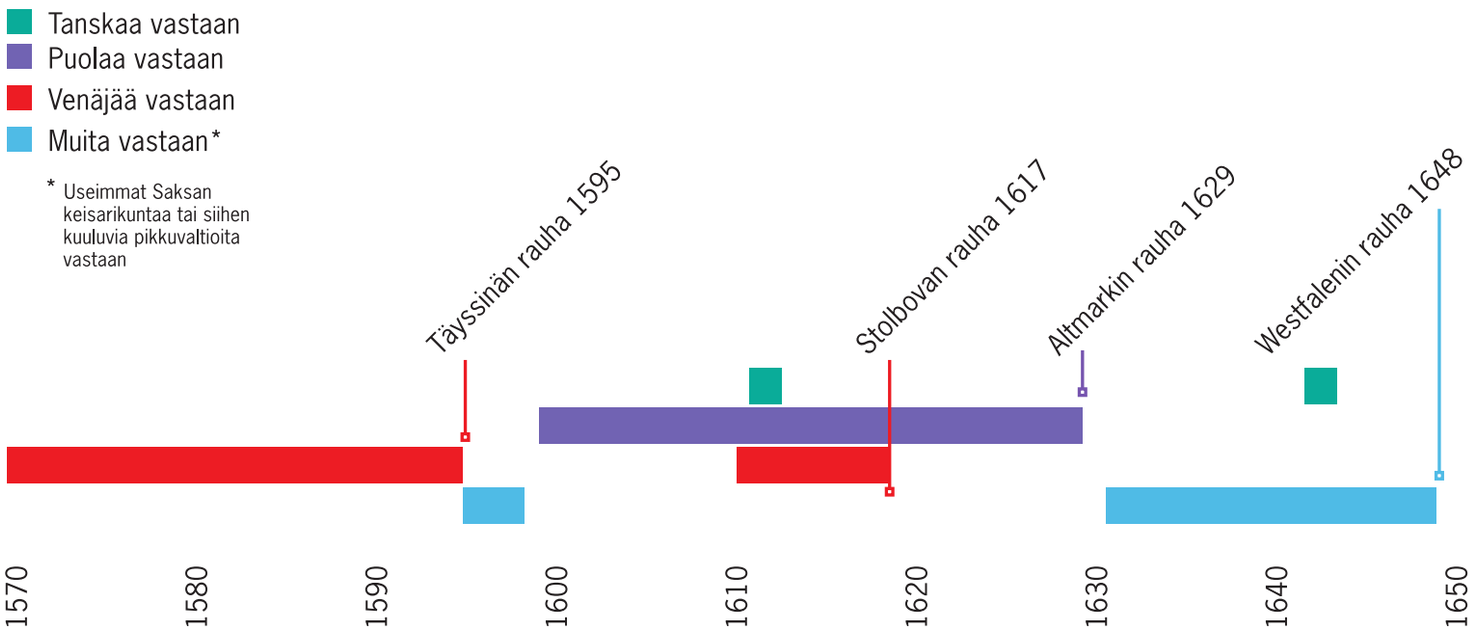

Kehittynyt valtiokoneisto mahdollisti niukkojen resurssien tehokkaan käytön ja suuntaamisen haluttuihin kohteisiin.

Samaan aikaan kun Ruotsi vahvistui ja kehittyi, monien naapurimaiden suunta oli päinvastainen. Jo 1500-luvulla **Liivinmaalle** oli syntynyt valtatyhjiö sitä hallinneen Saksalaisen ritarikunnan romahdettua. Ruotsi oli kilpaillut Baltian alueiden omistuksesta Puola-Liettuan ja Venäjän kanssa, mutta 1600-luvun alussa Venäjä ajautui valtaistuinriitoihin ja sisällissotaan. Puola-Liettua oli pitkään ollut Itä-Euroopan vahvin valtio, mutta sekin oli sisäisesti hajanainen. Hallitsijan asema oli heikko ja aateliset suurmaanomistajat kuluttivat enemmän aikaa keskinäiseen kiistelyyn kuin ulkoisten uhkien torjuntaan. Itämeren etelärannalla **Saksalais-roomalainen keisarikunta** oli uskonsotien repimä feodaalivaltio. Siihen kuuluvat hansakaupungit olivat menettäneet taloudellisen ylivaltansa Itämerellä.

Puola-Liettuassa aatelisto oli vahva ja itsenäinen. Maan armeijan selkärankana toimivat vielä 1600-luvulla aateliset husaarit. Ruotsin armeija otti yhteen näiden pelottavasti varustettujen ja haarniskoitujen ratsumiesten kanssa Liivinmaan ja Puolan sodissa.

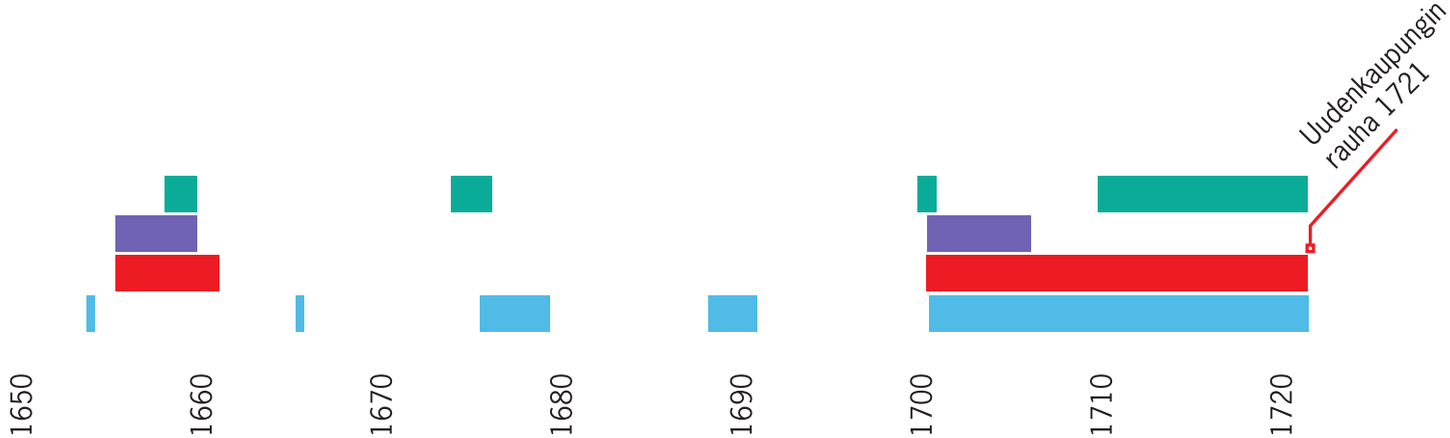

Lähde sotavuosien osalta: Karonen: *Pohjoinen suurvalta, WSOY 2001.*

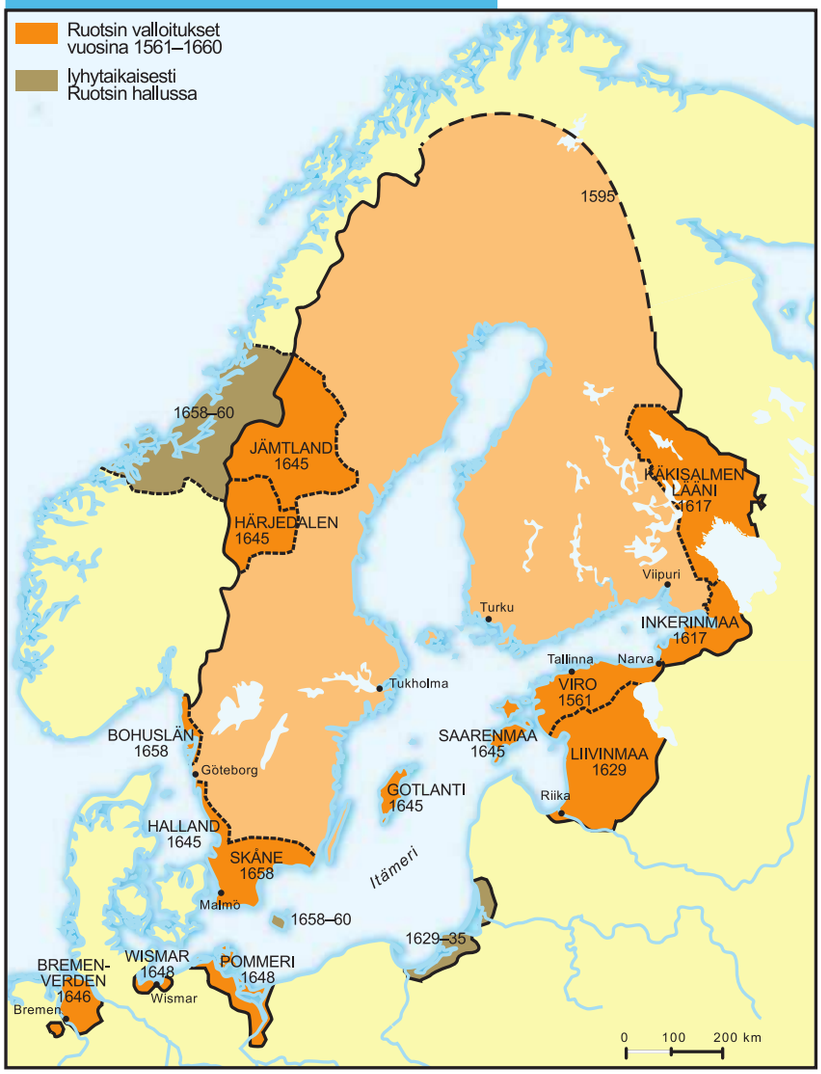

Kustaa II Aadolf kohtasi loppunsa Lützenin taistelussa 1632. Suurvalta-ajan kuninkaat asettivat itsensä jatkuvasti vaaraan johtaessaan itse armeijoitaan taisteluissa.

Tanska-Norja oli pitkään Ruotsin pahin kilpailija ja periviholliset. Vielä vuonna 1613 se nöyryytti Ruotsia valloittamalla Älvsborgin linnoituksen, joka oli Ruotsin ainoa yhteys Pohjanmerelle. Ruotsi sai sen takaisin vasta maksettuaan valtavat miljoonan taalarin suuruiset lunnaat. Vasta 1640-luvulla Ruotsi saavutti riittävän sotilaallisen ylivoiman Tanskan nujertamiseksi.

Ruotsilla oli heikkouksistaan huolimatta myös useita vahvuuksia naapurimaihinsa verrattuna, ja 1600-luvun alun kansainvälinen tilanne oli sille suotuisa. Ruotsin vallan laajentumiselle ei ole yhtä ainoaa selitystä. Menestys oli usean samanaikaisen tekijän summa, jossa oikeaan osuneilla poliittisilla ratkaisuilla ja sattumallakin oli osansa.

Valloitussodat

Ruotsin suurvalta-asema perustui sotilaallisiin valloituksiin ja diplomatiaan. Taloudellisesti tai kulttuurisesti se ei koskaan noussut Euroopan johtavien maiden joukkoon, mutta sotilaallisesti se oli kiistämättä suurvalta. Vuosien 1595 ja 1721 välillä Ruotsi kävi toistakymmentä erillistä sotaa, eikä rauhaa sotien välillä kestänyt koskaan kymmentä vuotta pidempään. Usein valtakunta aloitti uuden sodan heti saatuaan edellisen päätökseen tai kävi useita sotia yhtä aikaa.

Ensimmäiset askeleet valloituspolitiikassaan Ruotsi otti itärajalla. Tallinna ja Pohjois-Viro oli otettu Ruotsin hallintaan jo vuonna 1561. Venäjää vastaan sodittiin 1500-luvulla pitkään, kunnes vuonna 1595 solmittu Täyssinän rauha vahvisti Ruotsin vallan Savossa ja Kainuus-

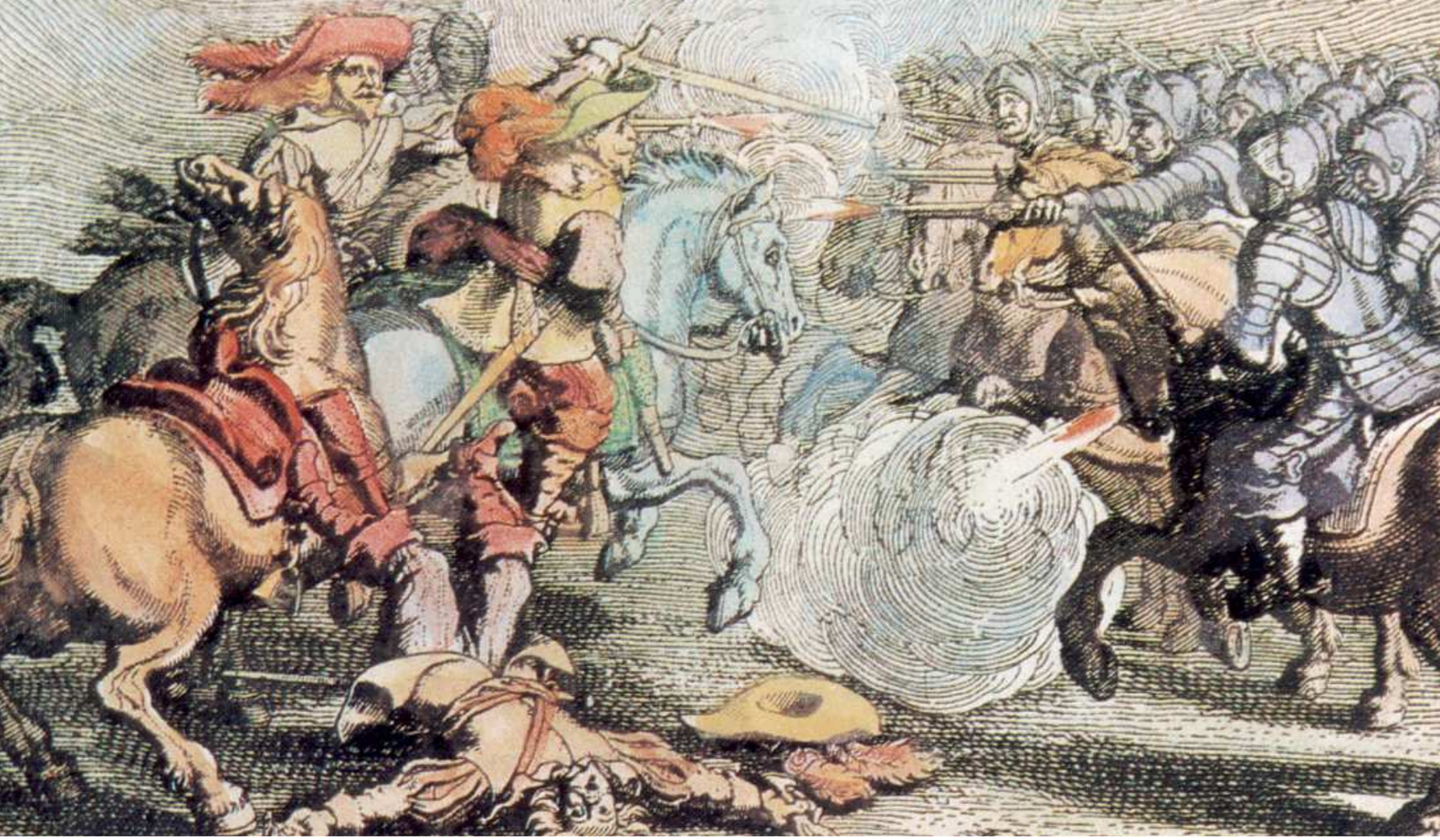

sa. Venäjällä käynnistyi sisällissota heti 1600-luvun alussa, jolloin Ruotsi sai tilaisuuden sekaantua maan asioihin ja valloittaa siltä lisää alueita. Ruotsalaiset miehittivät jonkin aikaa jopa Moskovaa, mutta joutuivat lopulta tyytymään aluelaajennuksiin Karjalassa ja **Inkerinmaalla**.

Venäjän sodan vuonna 1617 päättänyttä **Stolbovan rauhaa** on usein pidetty Ruotsin suurvalta-ajan alkuna. Itäraja oli turvattu ja Venäjä suljettu kokonaan pois Itämereltä. Ruotsi saattoi nyt keskittyä sotiin etelässä ja lännessä. Valtaan oli noussut nuori kuningas Kustaa II Aadolf, joka uudisti armeijaa ja vei sen pitkille sotaretkille Liivinmaalle ja Puolaan. Puolan vanhanaikainen husaariratsuväki joutui taipumaan Ruotsin tykkien ja muskettien edessä. Liivinmaan valloituksen lisäksi Ruotsi kaappasi haltuunsa Puolan tärkeimmät satamat ja niiden tullitulot.

Puolan sodan päätyttyä Kustaa II Aadolf suuntasi katseensa Saksaan. Siellä oli vuodesta 1618 asti käyty uskonnollista sisällissotaa katolisen keisarin ja protestanttien välillä. Sota oli vähitellen laajentunut keisarin, saksalaisten pikkuruhtinaiden ja omia etujaan ajavien naapurimaiden massiiviseksi valtataisteluksi, joka nykyään tunnetaan **30-vuotisena sotana**. Ruotsi liittyi vuonna 1630 mukaan keisarin vastaiseen rintamaan ”suojellakseen protestanttista uskoa”. Se saavutti aluksi joukon näyttäviä voittoja, jotka eivät kuitenkaan osoittautuneet ratkaiseviksi.

Sota pitkittyi ja koetteli ankarasti niin Ruotsin kuin Suomenkin kestokykyä. Kustaa II Aadolf menehtyi itse jo vuonna 1632 Lützenin taistelussa. Rauhaan päästiin vasta, kun suuri osa Saksasta oli raunioina ja 1/3 sen väestöstä menehtynyt sodan rasituksiin. Vuonna 1648 solmittu Westfalenin yleiseurooppalainen rauhansopimus laajensi Ruotsin vallan Pohjois-Saksaan. Samalla se sitoi Ruotsin pitkäksi aikaa mukaan Keski-Euroopan maiden poliittiseen kilpailuun ja sotiin.

Kustaa II Aadolfin seuraajien aikana Ruotsi kävi lukuisia sotia, joissa päävihollinen oli usein Tanska. Niiden seurauksena Ruotsiin liitettiin Tanskan maakuntia, jotka pakkoruotsalaistettiin ja jotka ovat nykyään osa Etelä-Ruotsia. Tavallisen kansan vastarinta ja ruotsalaisviha oli näillä alueilla pitkään ankaraa. Vuoteen 1660 mennessä Ruotsi saavutti suurimman laajuutensa, mutta sodat jatkuivat tämänkin jälkeen. Valloitussotien tilalle tulivat 1600-luvun lopulla puolustussodat, kun naapurimaat pyrkivät hyvittämään aiempia tappioitaan.

Voittamaton armeija

Ruotsin armeija ei ollut Euroopan suurimpia, mutta se oli erittäin tehokas. Sen ytimen muodostivat kotimaasta pakkovärvätyt talonpoikaissotilaat. Upseerit olivat ruotsalaisia tai Ruotsin palvelukseen astuneita aatelismiehiä. Vain poikkeuksellisen lahjakas ja onnekas rivimies saattoi edetä urallaan edes alimpiin upseeriarvoihin saakka. Armeijaa täydennettiin eri maista värvätyillä palkkasotilailla, jotka saattoivat pitkillä sotaretkillä muodostaa kenttäarmeijan pääosan.

Armeijassa oli kolme pääaselajia: ratsuväki, jalkaväki ja tykistö. Kustaa II Aadolfin uudistukset muuttivat niiden kaikkien toimintatapoja ja vaativat entistä tarkempaa kuria ja yhteistyötä. Ratsumiehet oli jo pitkään aseistettu pistoolein, joiden kanssa ratsastettiin kohti vihollista, laukaistiin kerran ja karautettiin sen jälkeen pakoon. Ruotsin armeija otti käyttöön uuden taktiikan, jossa kevyesti haarniskoitu ratsuväki ryntäsi erittäin tiiviissä muodostelmassa vihollisen päälle murskaten sen alleen silkalla lihasmassalla.

Varsinkin Kustaa II Aadolf kehitti kevyttä ja helposti liikuteltavaa tykistöä kenttätaisteluja varten. Suurvaltaajan aseiden ja univormujen ennallistusta harrastavan Arma Aboa -yhdistyksen tykkimiesten näytös.

Lech-virran taistelu 30-vuotisessa sodassa. Etualalla oleva Ruotsin armeija ylittää joen käydäkseen keisarillisten joukkojen kimppuun. Suuret taistelut vaativat eri aselajien saumatonta yhteistyötä.

Jalkaväen merkitys ja arvostus nousi ja sillä oli tärkeä rooli varsinkin piirityssodankäynnissä. Jalkamiesten pääaseena oli musketti tai pitkä keihäs eli piikki. Molempien käyttäjät olivat tehokkaita ryhmässä, mutta varsin avuttomia yksinään. Siksi jalkaväki koulutettiin taistelemaan tiukoissa muodostelmissa. Tykistöä puolestaan kevennettiin ja se tuotiin taistelujen eturintamaan. Kevyet tykit kylvivät vihollisen riveihin kanuunankuulia, hauleja ja metalliromua. Tiiviissä muodostelmassa marssiville joukoille tällainen tulitus oli tuhoisaa, eikä osumatarkkuudella ollut juuri merkitystä.

Sotilaiden lisäksi armeijan mukana kulki valtava joukko muita ihmisiä. Armeija tarvitsi käsityöläisten, palvelijoiden, ajureiden ja muiden ammattimiesten palveluja. Monet sotilaat ottivat vuosikausien sotaretkille mukaan myös vaimonsa ja lapsensa. Väenpaljous houkutteli mukaan myös oman edun tavoittelijoita, kuten kauppiaita, pelureita ja prostituoituja. Kenttäarmeijan leiri muistuttikin liikkuvaa kaupunkia, joskin leirit olivat usein Ruotsin kaupunkeja väkirikkaampia.

Armeijan kokoaminen ja huoltaminen oli kallista. Yhteen koottu armeija kulutti tonneittain viljaa ja lihaa ja tuhansia litroja olutta päivässä. Lisäksi raa'at sotilaat aiheuttivat monenlaista häiriötä siviiliväestölle. Niinpä armeijaa ei mielellään ylläpidetty kotimaassa, vaan se lähetettiin ensi tilassa vihollismaahan, jossa se saattoi elättää itseään ryöstelemällä maaseutua. Ar-

Ruotsin ja Tanskan laivastot ottavat yhteen Kalmarin meritaistelussa 1611. Merisodankäynti oli pitkään Ruotsin suurvallan heikko kohta.

meijan liikutteleminen uusille ryöstämättömille seuduille muodostui sodankäynnin keskeiseksi piirteeksi. Tämä aiheutti mittaamattomia kärsimyksiä sodan jalkoihin jääneille siviileille ja kiihdytti sotien kierrettä. Yhden sodan päättyessä Ruotsin piti nimittäin joko löytää uusi sota armeijan ylläpitämiseksi tai hajottaa kenttäarmeijansa.

Ruotsin suurin heikkous oli merisodankäynti, jossa tanskalaiset ja varsinkin hollantilaiset säilyttivät etulyöntiaseman Itämerellä koko 1600-luvun. Ruotsi yritti lisätä arvovaltaansa rakentamalla suuria ja vahvasti aseistettuja sotalaivoja. Kokemuksen puute johti kuitenkin suoranaisiin katastrofeihin kuten mahtavan lippulaiva Vasan uppoamiseen vuonna 1628 ja vielä suuremman Kronanin räjähtämiseen 1676.

Sotilaan arkea

Suomalaisia palveli suurvalta-ajan armeijassa tuhansittain, varovaisenkin arvion mukaan kaikkiaan yli 160 000 miestä. Samanaikaisesti heitä saattoi ankarina sotavuosina olla armeijassa yli 20 000. Tämä ei ehkä kuulosta suurelta määrältä, mutta pitää muistaa, että 1600-luvulla Suomen asukasluku oli suurimmillaankin vähän yli 400 000 henkeä, ja valtaosaa väestöstä tarvittiin jatkuvasti maanviljelykseen. Sotilasura koitui siis varsin monen suomalaisen kohtaloksi.

Kun armeija tarvitsi täydennystä kotimaasta, järjestettiin väenotto. Talonpoikaistalot jaettiin noin kymmenen talon yksiköihin, **ruotuihin**, joiden kunkin piti lähettää yksi mies sotaväkeen. Usein velvollisuus koitui jonkun palkollisen tai talon nuoremman pojan osaksi. Talonpojat pyr-

kivät välttämään sotapalvelusta palkkaamalla itselleen sijaisen tai pitämällä kasvattipoikaa, joka tarvittaessa lähetettiin isännän tilalle.

Merimiehet värvättiin samoilla menetelmillä rannikkoseuduilta ja kaupungeista, mutta ratsuväkeä varten oli erilainen järjestelmä. Talonpoikaistaloille annettiin verohelpotuksia ja muita etuja, jos ne varustivat ratsumiehen kuninkaan palvelukseen. Ratsukon lähettäminen toi talolle vaurautta ja arvostusta, mutta koitui kalliiksi, jos ratsumies kaatui nopeasti ja talon piti varustaa uusi.

Harva lähti sotatielle mielellään. Monet pyrkivät välttelemään väenottoja ja karkuruus oli yleistä. Koulutus annettiin yleensä kotimaan varuskunnissa. Muodostelmassa liikkuminen ja aseiden käytön yhdenaikainen hallinta vaativat jatkuvaa harjoitusta. Esimerkiksi musketin laukaisemiseksi tarvittiin yli 40 eri liikettä ja otetta. Tykkien käyttö vaati niin paljon taitoa, että siihen palkattiin ammattimiehiä, usein ulkomailta saakka.

Koulutuksen päätyttyä sotilaat marssitettiin tai laivattiin taistelualueelle. Tällöinkään ei taisteluun joutuminen ollut kovin todennäköistä, sillä suuret armeijoiden väliset kenttätaistelut olivat suhteellisen harvinaisia. Suurin osa sodankäynnistä oli marssimista alueelta toiselle talonpoikaiskyliä ryöstellen ja hävittäen. Myös linnoitettujen kaupunkien piiritykseen tai puolustamiseen saatettiin kuluttaa kuukausia, sillä niiden hallinta oli tärkeää aluevalloitusten varmistamiseksi. Tällainen leirielämä saattoi kuitenkin olla sotilaalle vaarallista ilman taistelujakin. On arvioitu, että tautiepidemioihin kuoli monin verroin enemmän sotilaita kuin vihollisen aseisiin.

Suurten taistelujen vähäisyys selittyy sillä, että ne olivat aikakauden kenraalien mielestä riskialttiita ja vaikeasti kontrolloitavia. Armeijat kohtasivat avoimella paikalla, jossa suurten yksiköiden liikuttelu oli mahdollista. Taistelun alettua sotilaat seurasivat oman yksikkönsä lippuja ja rummunlyöjiä, mutta joukkojen ohjailu oli taistelukentän kaaoksessa vaikeaa. Niinpä lupaavalta näyttänyt taistelu saattoi kenraalien yrityksistä huolimatta päättyä yllättävään tappioon ja kääntää sodan kulun hetkessä päälaelleen. Samalla koko joukko kalliita sotilaita menetti henkensä. Monet sotilasjohtajat pitivätkin ryöstelyyn ja piirityksiin perustuvaa strategiaa pitkällä tähtäimellä edullisempana.

Sotapalveluksella ei ollut määräaikaa, vaan sen katsottiin kestävän niin kauan kuin tarvetta oli. Vain pieni osa sotaan värvätyistä eli riittävän pitkään nähdäkseen rauhan tulon tai saa-

Sotilas aseistautuneena 1600-luvun sodissa yleisesti käytetyllä lunttumusketilla. Sotilaan rinnalla roikkui valmiita ruutiannoksia nopeaa latausta varten ja kädessä oli kytevä tulilanka, jolla ase laukaistiin. Kalliimman ja epävarmemman piilukon laukaisuun ei tulilankaa tarvittu, mutta se yleistyi vasta vuosisadan lopulla.

vutti kotiutusiän. Kolmas tapa kotimatkan ansaitsemiseen oli haavoittuminen niin vakavasti, ettei armeijalla ollut enää sotilaalle käyttöä. Sotavanhuksen tai raajarikon kotiinpaluu ei sekään ollut aina auvoisa. Vuosikausien sotaretkellä monet olivat vieraantuneet siviilielämästä eikä kotiseutukaan välttämättä ottanut veteraaneja ilolla vastaan. Moni sai havaita, että kotitalo oli vaihtanut omistajaa tai puoliso oli jo toivonsa menettäneenä ehtinyt ottaa uuden aviomiehen. Moni vanha soturi joutui turvautumaan sukulaisten apuun tai joutui kerjuulle.

Itämeren herruus

Ruotsi saavutti suurimman laajuutensa vuosina 1658–1660 ja säilytti suurvalta-asemansa vuosisadan loppuun asti. Valtakunnan pinta-ala oli lähes kaksinkertaistunut Kustaa Vaasan ajoista. Väkiluku puolestaan miltei kolminkertaistui 1600-luvulla nousten yli 2,5 miljoonaan. Suuri osa väestönkasvusta selittyy väkirikkaiden Liivinmaan, Skånen ja Saksan aluevalloituksilla, eikä esimerkiksi Suomen väkiluku kasvanut paljoakaan.

Itämeren poliittisen ja taloudellisen herruuden (*dominium maris baltici*) saavuttamisesta ja ylläpitämisestä oli tullut Ruotsin politiikan kulmakivi. Maan asema oli aiempiin vuosisatoihin verrattuna suotuisa. Naapurimailta oli valloitettu laajat puskurivyöhykkeet, jotka suojasivat Ruotsin ja Suomen ydinalueita hyökkäyksiltä. Voittomaat Saksassa ja Liivinmaalla olivat vauraita ja väkirikkaita, joten niiden uskottiin kohentavan maan taloutta. Pääsy maailman merille oli suhteellisen turvattu eikä Tanska enää kyennyt valvomaan ja verottamaan Itämeren liikennettä.

Suurvallan sana painoi Euroopan neuvottelupöydissä ja monet maat tavoittelivat sen liittolaisuutta. Ruotsi ei kuitenkaan kyennyt kilpailemaan Ranskan, Englannin ja Hollannin kanssa talouden ja siirtomaavalloitusten saralla. Saksasta valloitetut kaupungit ja ruhtinaskunnat sitoivat Ruotsin Euroopan suurvaltapolitiikkaan, jossa arvovallan ja neuvotteluasemien säilyttäminen tuli harvaan asutulle maalle kalliiksi.

Valloitukset olivat synnyttäneet katkeruutta ja revanssihenkeä naapurimaissa, joten Ruotsin asema oli jatkuvasti uhanalainen. Suurvallan ylläpitäminen ja vahvistaminen edellyttivät jatkuvaa sotilaallista valmiutta ja diplomaattista tarkkaavaisuutta. Ruotsi joutui 1600-luvun lopulla selvästi puolustuskannalle: suurvaltaa onnistuttiin pitämään yllä vain suurien uhrauksien, poliittisten uudistusten ja varakkaan liittolaismaa Ranskan avustusten turvin.

Suurvalta ja Suomi

Suurvalta-aikaa on perinteisesti pidetty Suomen taantumisen aikana. Ruotsin poliittinen ja sotilaallinen mielenkiinto oli 1600-luvun alun Venäjästä saatujen voittojen jälkeen siirtynyt etelä- ja länsirajan kysymyksiin. Suomi ei ollut enää rajamaa, eikä sen puolustukseen ja kehittämiseen panostettu samaan tapaan kuin 1500-luvulla. Tuolloin Suomi oli ollut valtakunnan ”toinen puolisko”, joka muodosti kolmasosan sen pinta-alasta ja väkiluvusta. Uusien voittomaiden myötä suomalaisia oli vain hieman yli kymmenesosa väestöstä eikä maan strateginen merkitys ollut enää entisellään.

Toisaalta Suomi oli edelleen osa valtakunnan vanhaa ydinaluetta ja koko maata koskevat uudistukset koituivat Suomenkin eduksi. Suomea ei oikeastaan ollut olemassa yhtenäisenä kokonaisuutena, jonka etua voitaisiin arvioida erillään Ruotsista. Venäjältä valloitettujen **Käkisalmen läänin** ja Inkerinmaan asema ja kohtelu oli erilaista kuin muiden Suomen osien, sillä nii-

Hakkapeliitat

Suomalaisten käsitystä 30-vuotisesta sodasta sävytti pitkään kansallismielisen historioitsijan ja kirjailijan Zacharias Topeliuksen näkemys suomalaisten merkittävästä roolista sotakentillä. Hänen 1800-luvulla kirjoittamissaan tieto-, viihde- ja oppikirjoissa suomalaiset kuvataan erikoislaatuisen urheina sotureina, joiden maine oli 1600-luvun Euroopassa laajalti tunnettu.

Kaikkialla taistelivat Suomen soturit – – – pelottomasti saksalaisia, espanjalaisia, italialaisia, unkarilaisia, kroaatteja, vallooneja ja monia muita kansoja vastaan. Suomen ratsumiehet pysyivät yhä suuressa maineessa urhoollisimpina urhoollisten joukossa, ja kun heillä rynnäkössä oli tapana huutaa: ”Hakkaa päälle!” nimitettiin heitä Saksassa ”hakkapeliitoiksi”. Heidän pienet, mitättömän näköiset hevosensa joivat Elben, Reinin ja Tonavan virroista, kuten ennen olivat juoneet Nevasta ja Weikselistä. He herättivät Berlinissä, Wienissä ja monissa muissa kaupungeissa ja maissa sellaista kauhua, että heitä verrattiin luonnon alkuvoimiin, joita ei kukaan voi vastustaa.

Lähde: Topelius, Maamme-kirja. 1875.

Hakkapeliitat eivät ole Topeliuksen mielikuvituksen tuotetta. Suomalaisten rooli varsinkin Kustaa II Aadolfin ajan armeijassa oli merkittävä, joskin ratsuväen ohella kunnostautui usein myös jalkaväki. Nykyään termiä hakkapeliitta käytetäänkin varsin väljästi kaikista suurvalta-ajan suomalaissotilaista.

Hakkapeliittojen mainetta on kuitenkin liioiteltu. Suomalaiskansallisen aatteen noustessa 1800-luvulla maa tarvitsi sotaisia sankareita ja sellaisiksi kaukaisen suurvalta-ajan hakkapeliitat sopivat hyvin. Todellisuudessa suomalaiset eivät olleet erityisen hurjassa ja pelätyssä maineessa.

Siviiliväestö tuskin teki eroa suomalaisten ja muiden Ruotsin armeijaan kuuluneiden kansallisuuksien välillä. Pelko ei myöskään kohdistunut erityisesti Ruotsin armeijaan. Kaikki armeijat syyllistyivät siviilien ryöstämiseen ja väkivaltaisuuksiin, eivätkä ruotsalaiset olleet tässä suhteessa muita pahempia, jos eivät välttämättä parempiakaan. Ruotsin armeijassakin vakinaisia joukkoja enemmän hävitystä aiheuttivat eri maista värvätyt palkkasoturit.

Romantisoitu kuva hakkapeliitoista Topeliuksen Välskärin kertomusten kannessa.

Ruotsin valtakunnan väkiluvun ja pinta-alan kasvu suurvalta-ajalla

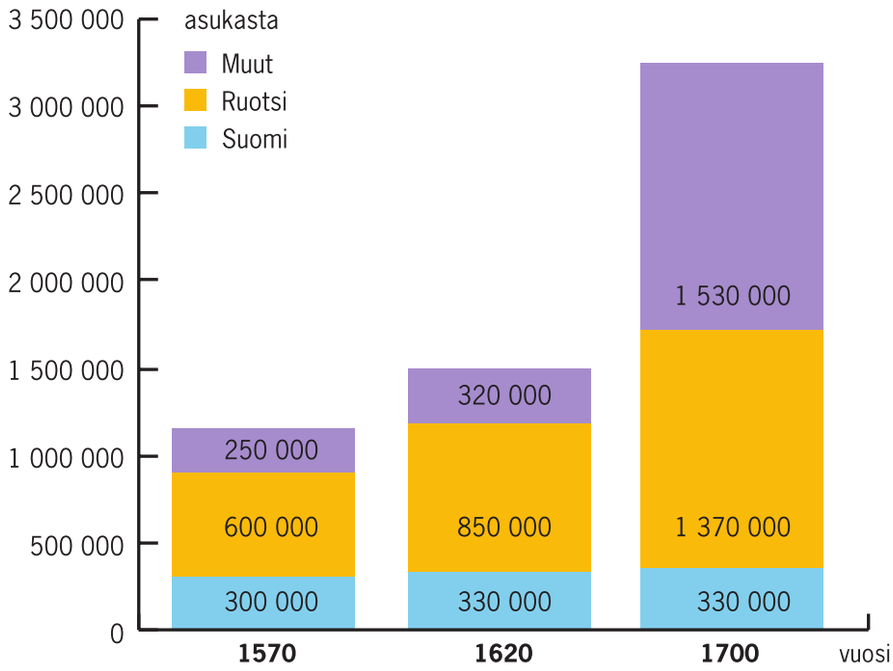

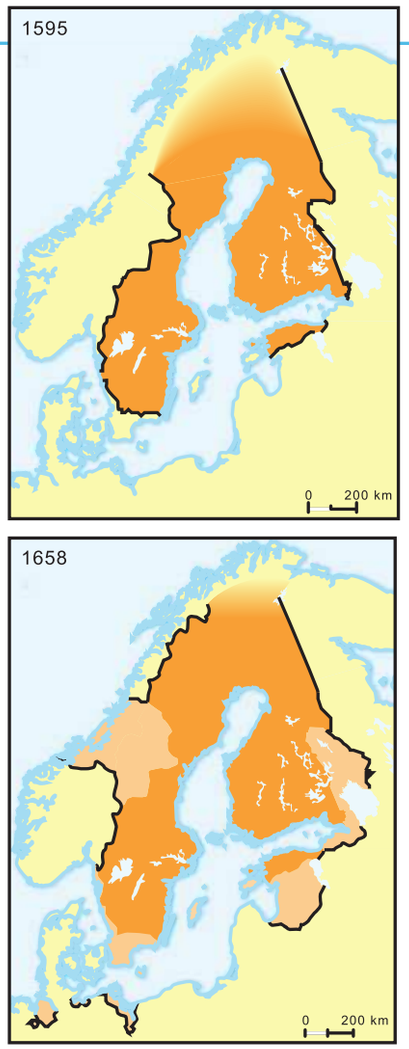

Lähde: Karonen, Pohjoinen suurvalta. WSOY 2001.

tä pidettiin voittomaina eikä valtakunnan varsinaisena osana kuten muuta Suomea. Lapin ja usein Pohjanmaankin katsottiin kuuluvan valtakunnan ruotsinpuoleiseen osaan.

Suurvalta-aseman vaikutukset riippuivatkin enemmän säätyasemasta kuin asuinpaikasta. Suomalaissyntyiset sotilaat ja varsinkin aateliset saivat osansa kunniasta ja ryöstösaaliista. He saattoivat nousta valtakunnan johtopaikoille siinä kuin Pohjanlahden länsipuolella syntyneet säätyveljensäkin. Yläluokka oli jokseenkin täysin ruotsalaistunut, eikä Suomen ja Ruotsin aatelisten välillä ollut huomattavaa eroa.

Suomalaisten enemmistön eli talonpoikien ja porvarien näkökulmasta suurvalta-asema toi joitain selkeitä etuja. Valtakunnassa vallitsi sisäinen rauha ja vakaus, jota aiempien vuosisatojen sisällissodat ja kapinat eivät rikkoneet. Suomen ydinosissa koettiin myös poikkeuksellisen pitkä rauhankausi. Sotia käytiin kyllä jatkuvasti, mutta enimmäkseen ulkomailla. Suomea suojasivat armeijan ja itärajan linnoitusten lisäksi luonnolliset rajat, Laatokka ja Karjalan metsät ja suot. Silloinkin kun venäläiset onnistuivat tunkeutumaan rajan yli, sotatoimet rajoittuivat maan itäisimpiin osiin.

Toisaalta suurvallan laajentaminen ja ylläpitäminen revittiin viime kädessä talonpoikien selkänahasta. Verotusta lisättiin ja tehostettiin armeijan, hovin ja hallinnon kulujen maksamiseksi. Ruotsin tapa koota armeijansa ydinjoukko talonpojista tarkoitti sitä, että armeijaan pakkovärvättiin Suomestakin tuhansittain miehiä. Talonpoikien näkökulmasta suurvallan ylläpitäminen tarkoitti siis pikemminkin rasituksia kuin kunniaa ja rikkauksia.

Kyse ei kuitenkaan ollut siitä, että Ruotsi olisi erityisesti riistänyt Suomen talonpoikia. Samanlaiset vaikeudet koskivat alhaissäätyisiä myös Ruotsin puolella. Suomesta kyllä kerättiin veroja ja sotilaita suhteessa hieman enemmän kuin Ruotsista, mutta tämä ei johtunut alueellisesta syrjinnästä. Suomessa vain sattui olemaan suhteellisesti enemmän vapaita talonpoikia kuin Ruotsissa, jossa maata oli läänitetty aatelisille. Kun aateliset vaativat omien alustalaistensa kevyempää kohtelua, rasitus kohdistui enemmän juuri vapaisiin talonpoikiin.

Suomen aseman heikentyminen liittyi lähinnä siihen, että valtion organisaation kehittyminen ja keskusvallan vahvistuminen heikensivät kaikkien valtakunnan reuna-alueiden liikkumavaraa. Valta keskittyi entistä selvemmin Tukholmaan, kuninkaan ja hänen lähipiirinsä käsiin. Suurvallan aikana ei ollut enää sijaa itsenäisille herttuakunnille tai riippumattomille talonpojille.

Tehtävät

1. **Mikä merkitys Ruotsille oli**
   a) Täyssinän rauhalla 1595
   b) Stolbovan rauhalla 1617
   c) Westfalenin rauhalla 1648?

2. **Mitkä tekijät mahdollistivat Ruotsin nousun suurvallaksi 1600-luvulla?**

3. **Miten Suomen asema Ruotsin osana muuttui suurvaltakaudella?**

4. **Mihin seikkoihin perustui aikalaisten käsitys Ruotsin armeijan voittamattomuudesta?**

5. **Hakkapeliitat olivat osa Ruotsin suurvalta-ajan taistelijamyyttiä.**
   a) Pohdi Topeliuksen tekstin valossa, mikä merkitys tällaisella myytillä on ollut suomalaisten käsitykselle suurvalta-ajasta.
   b) Selvitä myös, millainen oli suomalaisen sotilaan arki suurvalta-ajan Ruotsissa.

6. **Kuinka hyvin käsite ”totaalinen sota” kuvaa 1600-luvun sodankäyntiä? Perustele vastauksesi esimerkein.**

11. Keskusjohtoinen yhteiskunta

Valtio ottaa ohjat

Jatkuvat sodat ja nopeat aluelaajennukset pakottivat Ruotsin uudistumaan kilpailijoitaan nopeammin. Valtakunnan mahdin ylläpitämiseksi sen piti ottaa vähäisistä voimavaroistaan kaikki irti. Suurvaltakaudella Ruotsi loikin kaikkialle ulottuvan ja ajan mittapuulla tehokkaan hallintokoneiston. Uudistusten arkkitehtina toimi Axel Oxenstierna, joka Kustaa II Adolfin ja Kristiinan hallituskausien **kanslerina** oli käytännössä Ruotsin mahtavin mies.

Oxenstiernan hallintouudistukset seurasivat ajan henkeä. Muissakin maissa oli 1600-luvulla alettu tavoitella vahvempaa keskusvaltaa. Hallitsijat halusivat säädellä hallintoa, taloutta ja alamaisten elämää entistä tarkemmin. Paikallisruhtinaiden tai kuninkaan uskottujen käskynhaltijoiden tilalle nostettiin virkamiehiä kruunua palvelemaan. Ruotsi loi tehokkaan virkakoneiston muita maita nopeammin ja sen tekemiä uudistuksia jäljiteltiin naapurimaissa.

Vielä 1500-luvulla kuninkaat olivat huolehtineet päätöksenteosta henkilökohtaisesti apunaan suhteellisen pieni joukko virkamiehiä ja neuvonantajia. Suurvalta-ajalla ylhäisaatelisten muodostamasta valtaneuvostosta tehtiin virallinen hallintoelin, joka toimi maan hallituksena. Valtaneuvoston alaisuuteen organisoitiin keskusvirastot eli **kollegiot**, jotka käsittelivät eri hallinnonalojen kysymyksiä. Kollegioita oli aluksi viisi: kanslia- kamari- sota- ja amiraliteettikollegiot ja Svean hovioikeus, joka toimi maan ylimpänä oikeusasteena. Myöhemmin kollegioiden määrää lisättiin ja hovioikeuksia perustettiin maan eri osiin, Turkuunkin jo vuonna 1623.

Myös alue- ja paikallishallinnon uudistamisella parannettiin valtion otetta laajan maan eri osista. Vanhojen linnaläänien tilalle tulivat maaherrojen johtamat läänit. Näiden alaisuudessa toimivat kihlakunnat olivat ennen kaikkea tuomareiden tuomioalueita ja veronkantopiirejä. Lähimpänä alamaisia toimivat hallintopitäjien nimismiehet, jotka toimeenpanivat tuomiot ja valvoivat järjestystä. Nimismiehet, jotka olivat keskiajalla olleet luotettuja talonpoikia, muuttuivat valtion virkamiehiksi. Talonpojat kokoontuivat kahdesti vuodessa käräjille, joilla istuttiin oikeutta, ja joilla virkamiehet tiedottivat kruunun päätöksistä.

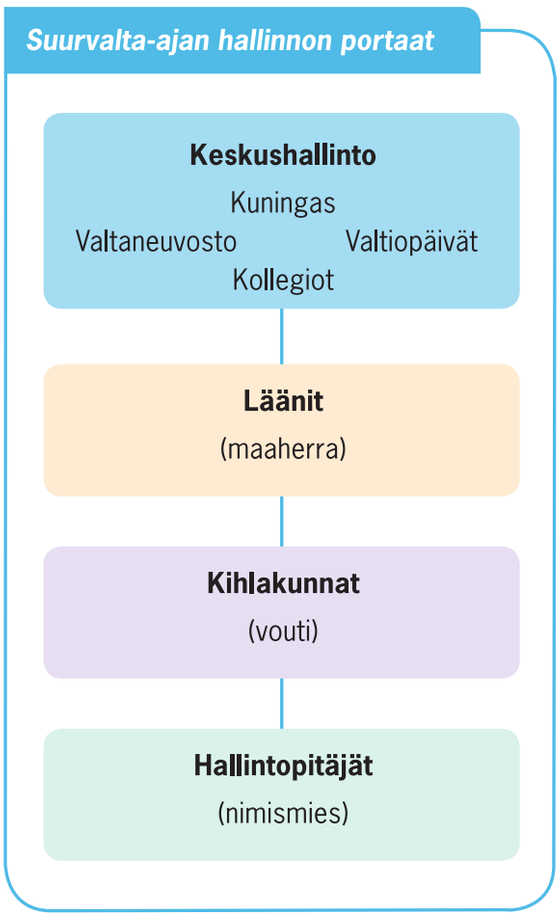

Axel Oxenstierna (1583–1654) oli Kustaa II Adolfin luottomies. Oxenstierna nousi valtaneuvoston johtoon 28-vuotiaana ja häntä pidetään Ruotsin suurvaltapolitiikan arkkitehtina. Kuninkaan kuoltua 1632 hän oli maan todellinen johtaja.

Talonpojat saivat myös järjestää pitäjänkokouksia, joissa voitiin päättää vähäisistä paikallisista ja seurakunnallisista asioista. Pitäjänkokousten esimiehinä toimineista papeista tuli usein kansan edusmiehiä ja talonpoikien ja kruunun välisten kiistojen välittäjiä. Kaupungeissakin paikallisten raatien itsehallinto väheni ja kruunun ote kiristyi. Talonpojilla ja kaupunkien porvareilla ei siis enää ollut entisenlaista mahdollisuutta vaikuttaa kotiseutunsa oikeudellisiin ratkaisuihin tai verotukseen. Heistä tuli entistä selvemmin kruunun alamaisia.

Suurvalta-ajan keskushallinto

Kuningas
– ylin päätösvalta

Valtaneuvosto
– ylhäisaateliston edustajia
– toimi maan hallituksena

Valtiopäivät
– neljän säädyn edustajia
– kokoontui kuninkaan kutsusta
– hyväksyi kuninkaan esittämät lait ja verot

Kollegiot

Kanslia	Kamari	Sotakollegio	Amiraliteetti	Svean hovioikeus	myöhemmin mm. vuorikollegio ja kauppakollegio
hallintoasiat	talousasiat	armeijan hallinto ja huolto	laivaston hallinto ja huolto	ylin oikeusaste	

Lähde sisällön osalta: Karonen, Pohjoinen suurvalta. WSOY 2001.

Kenelle kuului valta maassa?

Ruotsi oli kuningaskunta, mutta suurvaltakauden alkupuolella hallitsijoiden piti ottaa huomioon voimakkaan ylhäisaatelin mielipiteet ja toisaalta välttää veroa maksavien alimpien säätyjen ärsyttämistä. Vallankäyttö perustuikin herkkään voimatasapainoon, jonka säilyttäminen takasi yhteiskuntarauhan ja valtakunnan yhtenäisyyden.

Kuningas tai kuningatar oli valtakunnan itsestään selvä johtaja, vaikka lait rajoittivatkin hänen valtaansa. Hallitsijan vallan katsottiin olevan Jumalan siunaamaa ja hallitsijaa pidettiin välttämättömänä yhteiskunnan koossa pitämiseksi. Kuningas teki tärkeimmät sisä- ja ulkopoliittiset ratkaisut henkilökohtaisesti. Lain mukaan hänen piti neuvotella asioista valtaneuvosten tai säätyjen kanssa, mutta useimmiten nämä vain vahvistivat kuninkaan päätökset.

Hallitsijan valtaa kuitenkin rajoittivat käytännön tekijät. Kuninkaat olivat usein pitkillä sotaretkillä eivätkä niiden aikana voineet valvoa kotimaan asioita. Tällöin päätösvalta oli valtaneuvoston käsissä. Jos hallitsija kuoli ennenaikaisesti, hänen lähin perillisensä saattoi olla alaikäinen ja siten hallitsemiseen kykenemätön. Suurvaltakaudella lapsihallitsijoita oli kaksi, Kristiina peri kruunun kuusivuotiaana ja Kaarle XI vain nelivuotiaana. Alaikäisen hallitsijan sijaiseksi nimettiin **holhoojahallitus**, johon kuului usein samoja ylhäisimpien sukujen edustajia kuin valtaneuvostoonkin.

Suurvaltakautta on usein pidetty ylhäisaatelin vallan huippukautena. Muutamat mahtavimmat suvut, kuten Oxenstiernat, Brahet ja De la Gardiet jakoivat varsinkin holhoojahallitusten aikana tärkeimmät tehtävät keskenään. Holhoojahallitusten politiikka suosi aatelistoa, joka sai haltuunsa suuria läänityksiä. Kuningas ja alemmat säädyt, jopa alempi aatelisto, pyrkivät kuitenkin tilaisuuden tullen rajoittamaan näiden **aristokraattien** valtaa.

Kuningas ja valtaneuvosto johtivat valtakuntaa, mutta tärkeimpiin ratkaisuihin piti saada alamaisten suostumus. Jo 1500-luvulla oli alettu järjestää valtiopäiviä, joille kuningas kutsui säätyjen edustajat maan eri osista antamaan suostumuksensa uusille veroille, laeille ja väenotoille. Järjestelmä vakiintui 1600-luvun kuluessa ja muuttui käytännössä säännölliseksi.

Magnus Gabriel De la Gardie puolisoineen. De la Gardie edusti Ruotsin ylhäisaatelistoa ja oli maan todellinen hallitsija Kaarle XI:n holhoojahallituksen aikana.

Kukin neljästä säädystä oli edustettuna omana ryhmänään, jolloin aateliston valta oli suhteellisesti suurin.

Usein on ajateltu, että valtiopäivät toimi vain kumileimasimena, jota kuningas käytti päätöstensä oikeuttamiseen. Aivan vailla sananvaltaa eivät säädyt kuitenkaan olleet. Valtaapitävät joutuivat usein neuvottelemaan eri säätyjen kanssa ja jopa tekemään niille myönnytyksiä. Talonpoikien osallistuminen valtion asioista päättämiseen oli jo itsessään poikkeuksellista Euroopassa, eivätkä he verojen maksajina ja sotaväen miesvoiman tuottajina suostuneet ilmeisen epäoikeudenmukaisiin ratkaisuihin. Lisäksi kuninkaat hakivat usein alimpien säätyjen suosiota kamppailussaan ylhäisaatelin valtaa vastaan.

Kuningas Kaarle XI oli nelivuotias isänsä kuollessa. Hänet kruunattiin kuninkaaksi 17 vuoden iässä. Kuvassa Kaarle puettuna hameeseen, joka kuului tuolloin myös ylhäisön pikkupoikien muotiin.

Kaarle IX
(1599–1611)

Kustaa II Aadolf
(1611–1632)

Kristiina
(1632–1654)

Kaarle X Kustaa
(1654–1660)

Kaarle XI
(1660–1699)

Kaarle XII
(1699–1718)

Suomen kenraalikuvernöörit

Hallinnon keskittäminen ulottui myös Suomeen. Aluksi maata pyrittiin kehittämään maaherrojen ja kuninkaallisten käskynhaltijoiden voimin. Tämä ei kuitenkaan tuottanut toivottua tulosta, sillä Suomen läänit olivat kaukana valtakunnan keskuksesta ja niiden hallinnointi tuotti jatkuvasti vaikeuksia. Kruunulle tärkeiden verotuksen ja kaupankäynnin puutteisiin kiinnitettiin huomiota, varsinkin sota-aikoina. Tilanteen kohentamiseksi Suomeen nimitettiin ajoittain erillinen **kenraalikuvernööri**, joka toimi maaherrojen yläpuolella halliten maata varsin itsenäisesti.

Kenraalikuvernöörien itsenäinen asema soti hallinnon keskittämispolitiikkaa vastaan, mutta silläkin tavoiteltiin hallinnon tehostamista. Suomesta ei tehty pysyvää erityisaluetta, vaan valtakunnan itäiselle ydinalueelle nimitettiin kenraalikuvernööri tarpeen vaatiessa. Välillä oli pitkiä kausia, jolloin kenraalikuvernööriä ei ollut. Kenraalikuvernöörit olivat yleensä ylhäisaatelisia valtaneuvoksia, joilla oli arvovaltaa ja hallintokokemusta. Toisaalta Suomeen lähettämistä käytettiin joskus myös sisäpoliittisena aseena, kun Tukholmassa haluttiin päästä eroon epäsuosioon joutuneista mahtimiehistä. Myös kenraalikuvernööreistä maineikkain, Per (Pietari) Brahe, tuli Suomeen osittain tästä syystä.

Kreivi Per Brahe oli Ruotsin mahtavimpia miehiä ja ylhäisaateliston vallan vankkumaton kannattaja. Suomessa hän asettui Turun linnaan ja alkoi tarmokkaasti tutustua itselleen vieraan hallintoalueen oloihin. Hän teki pitkiä tarkastusmatkoja kaikkialle Suomeen, myös oman valtapiirinsä ulkopuolelle Pohjanmaalle ja Käkisalmen lääniin. Brahe esitti ankaraa kritiikkiä niin Suomen hallintoa kuin suomalaisiakin kohtaan, mutta katsoi maassa olevan potentiaalia tulevalle kehitykselle.

Suomen kenraalikuvernöörit

Nils Bielke	1623–1631
Gabriel Oxenstierna	1631–1634
Per Brahe	1637–1640 ja 1648–1651
Gustav Horn	1657–1658
Herman Fleming	1664–1669
Karl Nieroth	1710–1712

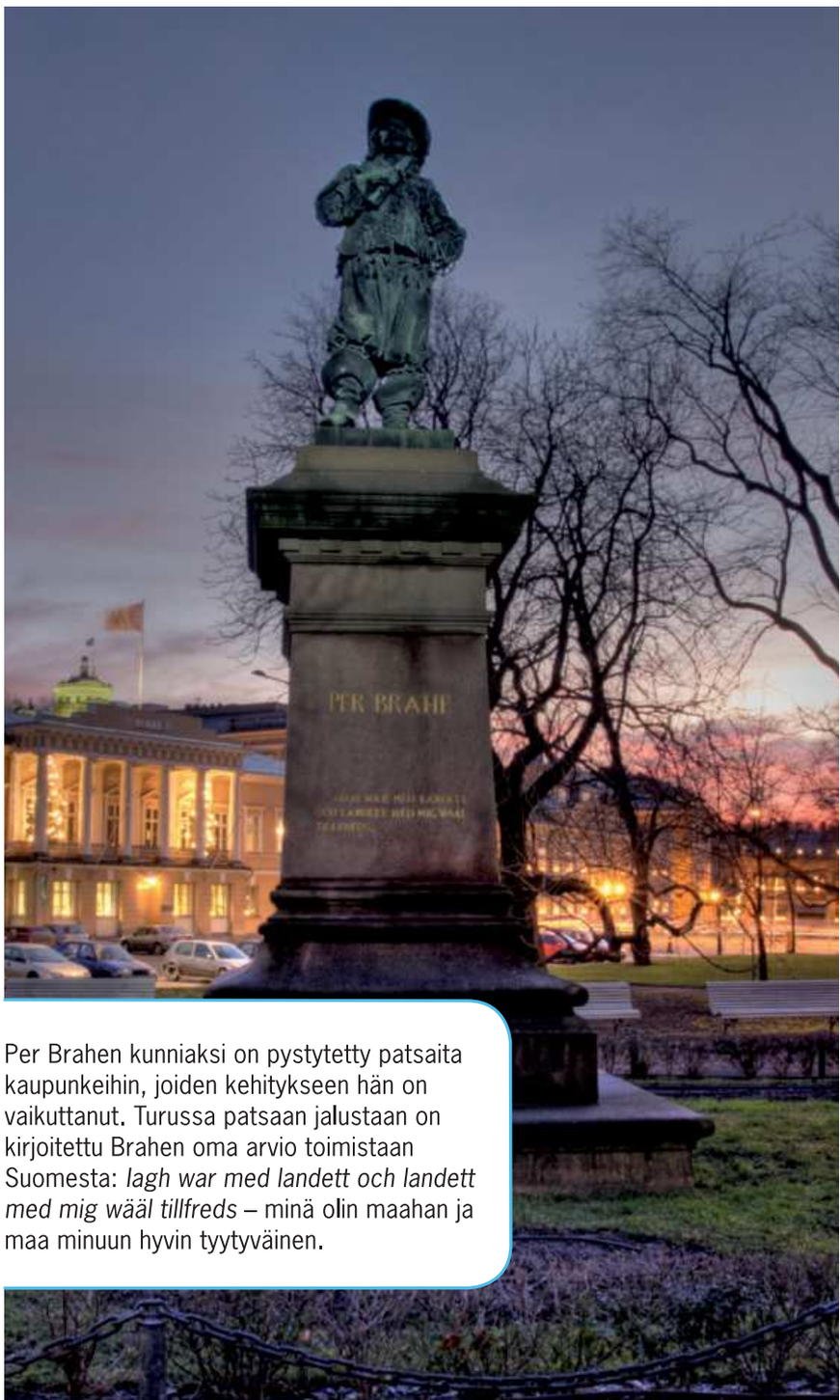

Per Brahen kunniaksi on pystytetty patsaita kaupunkeihin, joiden kehitykseen hän on vaikuttanut. Turussa patsaan jalustaan on kirjoitettu Brahen oma arvio toimistaan Suomesta: *lagh war med landett och landett med mig wääl tillfreds* – minä olin maahan ja maa minuun hyvin tyytyväinen.

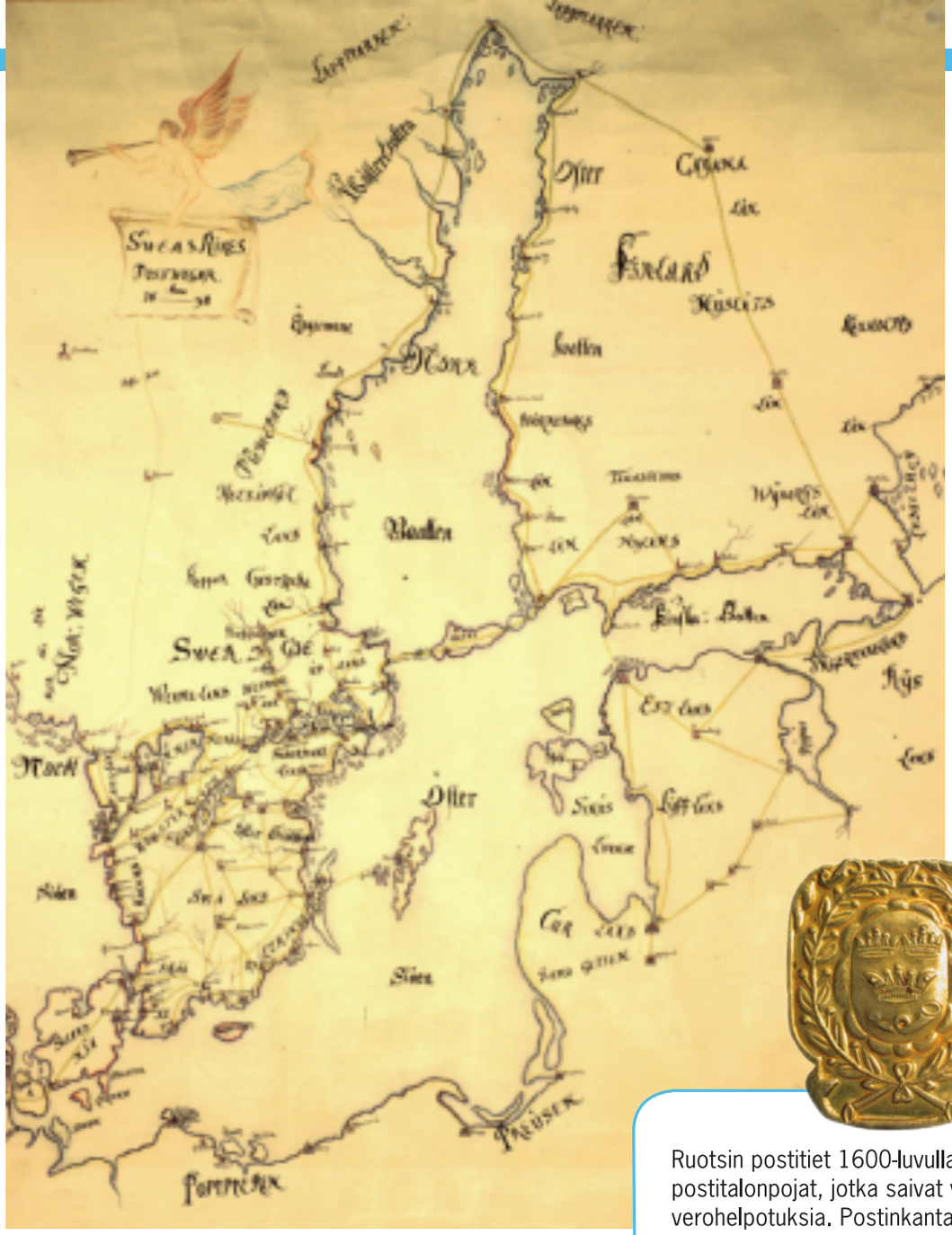

Ruotsin postitiet 1600-luvulla. Postia kuljettivat postitalonpojat, jotka saivat vastineeksi verohelpotuksia. Postinkantajan tunnuksia olivat rintamerkki ja merkinantotorvi.

Brahen kaudella toteutettiin monia tärkeitä uudistuksia. Läänien määrää lisättiin, jotta maaherrojen hallintoalueista tulisi siedettävän kokoisia. Postin kulku muuttui säännölliseksi, kun Ruotsin 1636 perustettu postilaitos ulotettiin Suomeen. Brahe perusti saamiensa määräyksien mukaisesti myös joukon kaupunkeja, joista Raahe ja nopeasti kuihtunut Brahea kantoivat hänen nimeään. Brahen ehkä merkittävin saavutus oli kuitenkin Suomen ensimmäisen yliopiston, Turun akatemian, perustaminen vuonna 1640.

Vaikka Brahen kausi Suomessa jäi lyhyeksi, sitä on perinteisesti muisteltu hyvällä. Sanonta **kreivin aikaan** tarkoittaa edelleen poikkeuksellisen otollista aikaa tai hetkeä. Tuoreet tutkimukset ovat hieman vähentäneet Brahen suitsutusta. Hänen toimensa olivat suurelta osin ylhäältä ohjattuja ja samantyyppisiä kuin muillakin kenraalikuvernööreillä. Brahen toimet vaikuttivat joka tapauksessa Suomen sivistyksen, talouden ja hallinnon kehitykseen pitkällä tähtäimellä.

Säätyjako vahvistuu

Suurvalta-ajalla yhteiskunta eriarvoistui ja varsinkin säätyjaon merkitys lisääntyi. Valtakunnan asukasryhmien välillä oli toki muitakin eroja. Esimerkiksi oikeaan uskontokuntaan kuuluminen koettiin tärkeäksi, mutta koska valtakunta oli lähes täysin luterilainen, syrjintä koski vain harvoja. Valtakunnan alueella puhuttiin myös useita kieliä, mutta kieli tai kansallisuus ei 1600-luvulla ollut niin keskeinen ihmistä määrittelevä tekijä kuin nykyään. Säätyjako sen sijaan ulottui kaikkialle yhteiskuntaan. Suurvaltakaudella säätyjako ja hierarkkinen arvojärjestys muuttuivat entistä ankarammiksi.

Pohjalla oli yleiseurooppalainen yhteiskuntafilosofinen ajattelu, joka osaltaan liittyi valtion merkityksen vahvistumiseen. **Kolmisäätyopin** mukaan jokaisella säädyllä oli omat tehtävänsä yhteiskunnassa, aatelilla sotilaallinen ja poliittinen, papistolla hengellinen ja rahvaalla taloudellinen. Ruotsissa alin sääty jaettiin kahtia, porvareihin, joiden tuli käydä kauppaa, ja talonpoikiin, jotka viljelivät maata. Jokaisen säädyn ja sen jäsenen tuli täyttää paikkansa yhteiskunnassa ja siten palvella valtiota ja kuningasta. Tehokkuuteen pyrkivässä valtiokoneistossa kaikki haluttiin asettaa siististi omalle paikalleen ja säätyeroja korostettiin monin tavoin.

Aateliston merkitys lisääntyi, sillä aatelismiehiä tarvittiin sekä hallinnon että sotalaitoksen johtotehtäviin. Alhaissäätyisten upseerien ja virkamiesten kruunulle tekemistä palveluksista palkittiin aateloimisella, ja aatelissukujen määrä moninkertaistui 1600-luvun alkupuoliskolla. Aatelismiehille myönnettiin laajoja **läänityksiä** joko palkkioksi palveluksista tai korvaukseksi kruunulle annetuista lainoista. Pitkällä tähtäimellä ne rasittivat valtion taloutta, sillä läänityksen verotulot menivät aatelisten, ei valtion taskuun.

Kirkko oli yhteiskunnallisessa ajattelussa alistettu valtion palvelukseen. Pelkkä kruunun

Ruotsalaisia aatelismiehiä ja talonpoikia vuodelta 1674. Talonpojat on kuvattu yksinkertaisissa vaatteissa ja ruumiillisessa työssä, aateliset taas miekkoineen ja muodinmukaisine peruukkeineen keveässä keskustelussa.

käsikassara se ei kuitenkaan ollut. Kirkko saattoi tarvittaessa käyttää arvovaltaansa ja otettaan kansaan poliittisena painostuskeinona. Porvaristo oli suurvalta-ajalla ehkä heikoin sääty. Kaupungit oli alistettu valtiontalouden palvelukseen, ja ainoastaan Tukholman suurporvaristolla oli merkittävää poliittista vaikutusvaltaa.

Talonpojat muodostivat noin 85–90 % valtakunnan asukkaista. Lisääntyneistä rasitteista ja heikentyneestä vaikutusvallasta huolimatta sääty oli edelleen varsin itsenäinen. Suurin osa Suomen talonpojista oli **perintötilallisia**, eli he omistivat omat maansa. Aatelismiesten alaisuuteen joutuminenkaan ei merkinnyt katastrofia. Siitä saattoi olla jopa hyötyä, sillä verotus ja sotaväenotot olivat aateliston alustalaisille lievempiä. Aatelismiehet kohtelivat talonpoikiaan yleensä hyvin. Poikkeuksen muodostivat eräät Suomesta läänityksiä saaneet liivinmaalaiset aateliset, jotka olivat kotimaassaan tottuneet kohtelemaan talonpoikia maaorjina.

Talonpoikaiston sisälläkin tapahtui eriarvoistumista. Varakkaat talonpojat saattoivat ryhtyä esimerkiksi ratsutilallisiksi ja saada siten verohelpotuksia. Vähävaraisimmat taas eivät kyenneet maksamaan verojaan, jolloin he saattoivat menettää tilansa kruunulle. Tällaiseksi **kruununtilalliseksi** ajautuminen heikensi talonpojan maanomistusoikeutta, muttei välttämättä muuten vaikuttanut arkiseen elämään.

Tiukka säätyjako näkyi monin tavoin. Hallinnossa ja armeijassa aatelisilla oli oikeus merkittävimpiin virkoihin. Käytöksen ja pukeutumisen piti myös heijastella ihmisen asemaa yhteiskunnassa. Aatelisto saattoi kuluttaa huomattavia summia säädynmukaisen elintason ylläpitämiseen, kun taas talonpojille varallisuudella ylpeilyä ei pidetty sopivana. Käytännön toimintaan säätyjako ei kuitenkaan aina ulottunut. Sekä aateliset että talonpojat saattoivat tarvittaessa käydä kauppaa, monet porvarit puolestaan harjoittivat sivutoimenaan maanviljelystä.

Lorentz Creutz – Pernajasta valtakunnan huipulle

Suurvalta tarvitsi aatelismiehiä hallinnon ja sotalaitoksen johtotehtäviin. Aatelin sisällä oli kuitenkin oma hierarkiansa. Mahtavat kreivi- ja vapaaherrasuvut katsoivat karsaasti maalaisaatelia ja vasta-aateloituja nousukkaita. Jatkuvat sodat ja laajentuva hallinto tarjosivat kuitenkin taitaville ja hyvillä suhteilla varustetuille miehille mahdollisuuden nousta merkittäviin asemiin. Suomalaisen Lorentz Creutzin tarina on tästä hyvä esimerkki.

Lorentz Creutz syntyi Sarvilahden kartanossa Pernajassa vuonna 1615. Lorentzin isä oli alempaa aatelia, mutta hän oli ansioitunut sotilaana ja päässyt aristokraattisen De la Gardien suvun suosioon. Isä järjesti Lorentzille parhaan mahdollisen koulutuksen, aluksi Tartossa ja sittemmin Hollannin maineikkaissa yliopistoissa. Opintojensa jälkeen Lorentz Creutz ei halunnut sotilasuralle, vaan hakeutui virkaan vastaperustetussa vuorikollegiossa. Hän kehittyi kaivosalan asiantuntijaksi ja oli monien aatelismiesten tapaan itsetietoinen ja omapäinen.

Aatelismiehen katsottiin olevan luonnostaan kykenevä kaikenlaisiin johtotehtäviin. Tämä asenne kuvastuu Creutzin monivaiheisessa urassa. Hän yleni niin maaherraksi kuin hovioikeuden presidentiksikin. Sota-aikana hän kokosi talonpoikaisarmeijan Norjan rajaseuduilla ja jäi myöhemmin joksikin aikaa sotavangiksi. Hän päätyi myös johtamaan noitaoikeudenkäyntiä, jossa 23 ihmistä tuomittiin kuolemaan vehkeilystä paholaisen kanssa.

Vapaaherraksi Lorentz Creutz korotettiin vuonna 1654 ja valtaneuvostoon hän pääsi vuonna 1660. Uusmaalaisen upseerin poika oli noussut nopeasti lähelle vallan ydintä. Hän hankki Suomesta muhkean maaomaisuuden ja alkoi rakentaa Sarvilahteen komeaa barokkityylistä palatsia. Maan jouduttua uuteen sotaan vuonna 1675 Creutzista tehtiin valtakunnanamiraali eli laivaston komentaja.

Creutzilla ei ollut mitään kokemusta merisodankäynnistä ja hän sai nauttia uudesta asemastaan vain puoli vuotta. Kesäkuussa 1676 Ruotsin laivasto kohtasi tanskalaiset ja hollantilaiset Öölannin vesillä. Heti taistelun alussa lippulaiva Kronan teki amiraalin käskystä nopean käännöksen, kallistui liikaa ja räjähti. Laivan mukana upposivat Ruotsin laivaston kunnia, 800 miestä ja amiraali Lorentz Creutz.

Talouden uudet tuulet

Suurvaltakaudella talouspolitiikkaan alkoi vaikuttaa keskusjohtoisuutta korostanut **merkantilistinen** ajattelu. Merkantilistien mukaan maailmassa oli vain rajallinen määrä varallisuutta. Valtio saattoi lisätä varallisuuttaan vain naapurimaiden kustannuksella, joko valtaamalla maata tai käymällä voitollista kauppaa. Ulkomaankaupan keinoiksi tarjottiin vientiteollisuuden tukemista ja tuonnin rajoittamista tullein ja tuontikielloin. Valtion otetta taloudesta pyrittiin kaikin keinoin vahvistamaan. Ruotsin taloutta alettiin kehittää uudistuksin, jotka liittyivät samalla suurvallan luomiseen ja Itämeren herruuden tavoitteluun.

Ruotsin tärkeimmät vientituotteet olivat jo pitkään olleet rauta ja kupari, joita saatiin Länsi-Ruotsin kaivoksista. Voittojen lisäämiseksi rautaa haluttiin jalostaa laadukkaammaksi tai tehdä siitä suoraan metallituotteita. Tämä edellytti metallityölaitosten eli **ruukkien** perustamista. Ensimmäiset ruukit oli perustettu Suomeenkin jo 1500-luvulla, mutta 1600-luvulla niitä perustettiin toistakymmentä, erityisesti Uudellemaalle. Suomen metalliteollisuus jäi silti vähäiseksi, sillä Pohjanlahden itäpuolella ei ollut suuria malmiesiintymiä. Suomen tärkein varhaisteollisuuden tuote oli terva, jonka avulla Suomen laajoista metsistä voitiin saada vientituloja. Sahalaitoksiakin perustettiin, varsinkin Pohjanmaalle, mutta niiden tuotanto kulutettiin enimmäkseen kotimaassa.

Fagervikin ruukki Inkoossa perustettiin 1646 ja se jatkoi toimintaansa 1900-luvun alkuun asti. Suurin osa nykyisistä rakennuksista on 1700-luvulta.

Ruotsin valtakunnan viennin jakautuminen %

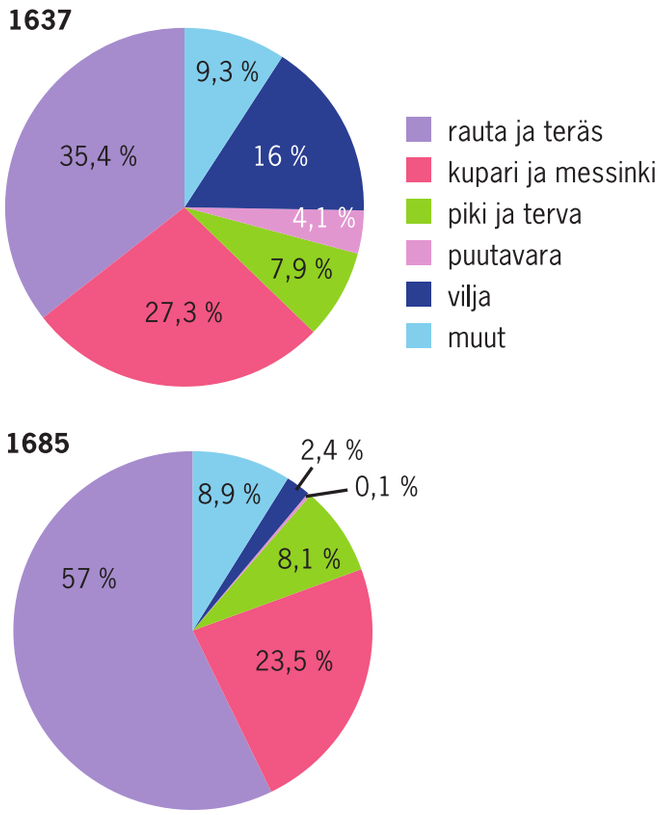

Suomen vienti- ja tuontituotteiden jakauma % 1661–1666

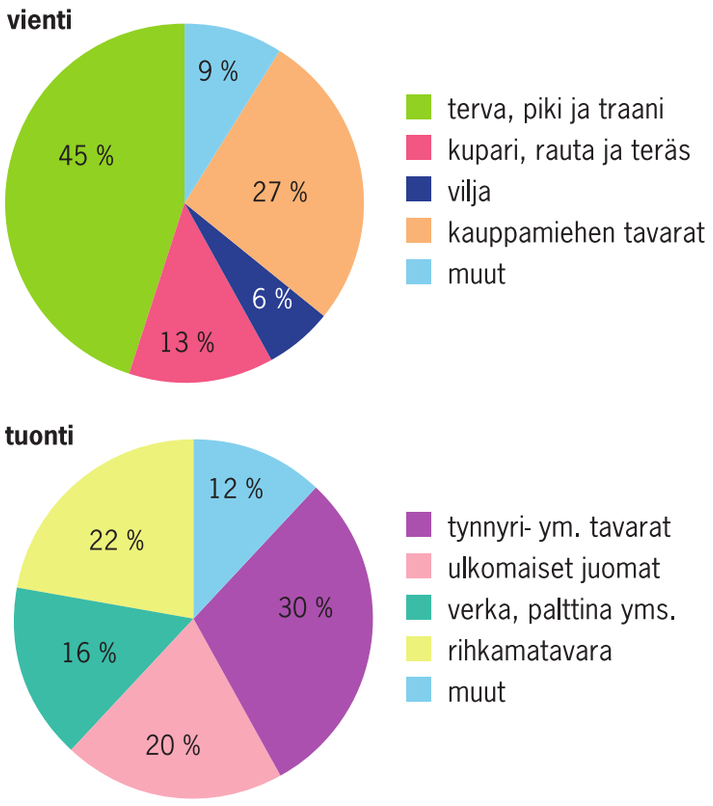

Lähteet: Suomen taloushistoria 1, Tammi 1980;
Heikkinen, Tullilaitoksen historia, Tullihallitus 1994.

Tervanpolttoalueet, ruukit ja sahat 1660-luvulla

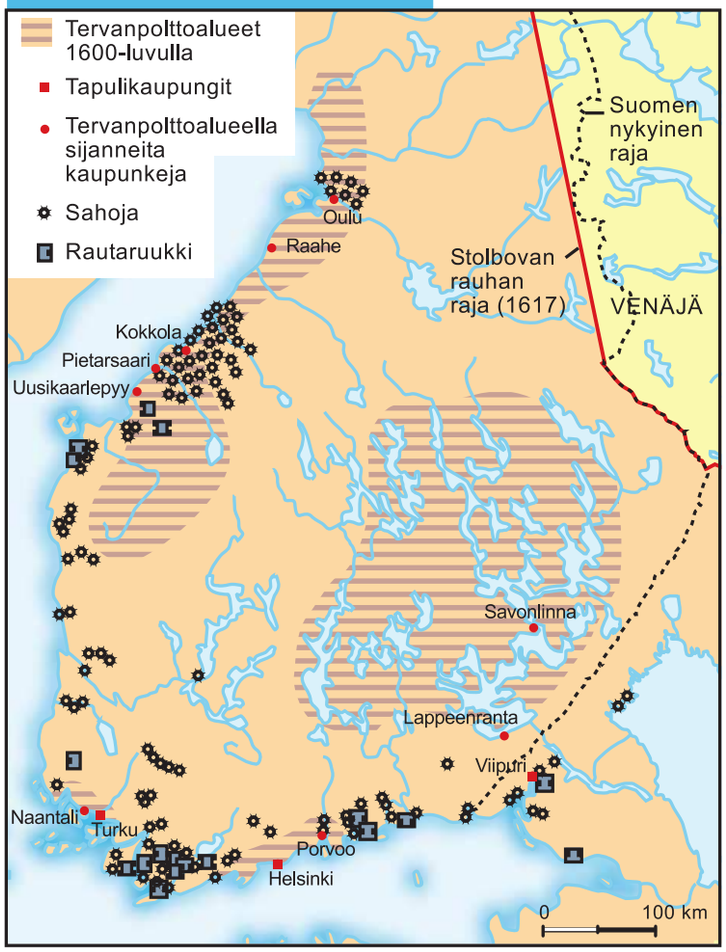

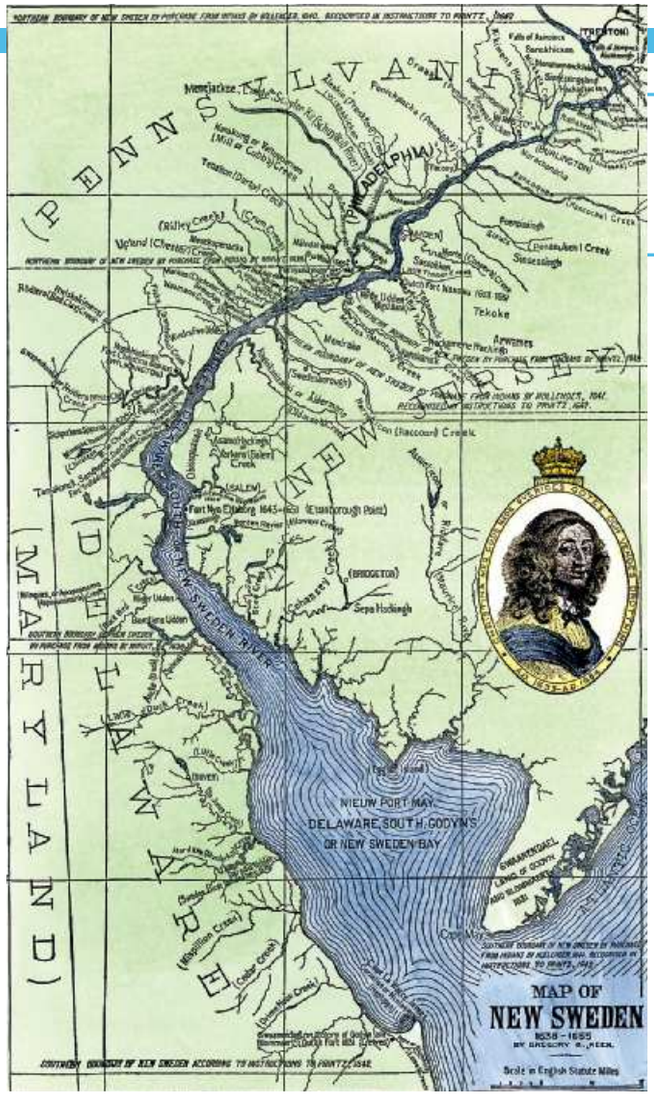

Suurien sotamenojen ja läänitysten myöntämisen vuoksi alituisessa rahapulassa oleva valtio halusi verottaa kaupankäyntiä entistä tiukemmin. Ulkomaankauppa haluttiin keskittää oman maan aluksille ja säänteleмätön yksityinen talonpoikaispurjehdus haluttiin kitkeä kokonaan pois. Halu kontrolloida kauppaa selittää suurvaltakaudella vallinnutta intoa kaupunkien perustamiseen. Maahan perustettiin 1600-luvulla kymmeniä uusia kaupunkeja, Suomeenkin kaikkiaan 21.

Maatalous oli edelleen ylivoimaisesti tärkein elinkeino, mutta merkantilistit eivät arvostaneet sitä, koska siitä ei saatu suuria vientituloja. Talonpojat olivat kuitenkin valtakunnalle elintärkeitä verotuksen ja väenottojen kohteena. Kiristynyt verotus sai monet talonpojat pyrkimään veronkerääjien ulottumattomiin. Erämaihin muutto ei enää auttanut, joten varsinkin Itä-Suomesta muutettiin valloitetuille Käkisalmen läänin ja Inkerinmaan alueille, joissa sotaväenottoja ei tehty. Savolaisia kaskiviljelijöitä lähti verohelpotusten toivossa uudisasukkaiksi myös Ruotsin länsirajalle Värmlannin metsäseuduille.

Muiden Euroopan maiden tapaan Ruotsi tavoitteli siirtomaavalloituksia. Pohjois-Amerikan itärannikolle perustettiin **Uuden Ruotsin** siirtokunta vuonna 1637. Delaware-joen suistoon asettuneiden 600 uudisasukkaan joukossa oli monia Värmlannin metsäsuomalaisia. Ruotsilla oli myös pieniä ja lyhytaikaisiksi jääneitä tukikohtia Afrikassa. Kaikki hankkeet epäonnistuivat surkeasti. Ruotsilla ei ollut siirtomaakilpailun vaatimia taloudellisia voimavaroja eikä varsinkaan riittävää laivastoa. Suuri osa Uuden Ruotsin asukkaista menehtyi tauteihin ja loput sulautuivat vähitellen hollantilaisten ja englantilaisten siirtokuntien väestöön.

Uuden Ruotsin epäonninen siirtokunta sijaitsi Delaware-joen rannoilla nykyisen Philadelphian kaupungin lähistöllä. Sen tärkein keskus, Fort Christina nimettiin kuningattaren mukaan.

Pikkukaupunkien Suomi

Kustaa Vaasan ajan jälkeen ei Suomeen perustettu 1500-luvulla ainuttakaan uutta kaupunkia. Merkantilistisen ajattelun myötä kaupunkien kehittämiseen alettiin kiinnittää uudelleen huomiota 1600-luvun alussa. Pohjanlahdella ei aiemmin ollut lainkaan kaupunkeja Porin pohjoispuolella. Vuoteen 1652 mennessä niitä oli perustettu peräti kahdeksan. Ennen vuosisadan loppua oli Suomeen Pohjanmaa ja Käkisalmen lääni mukaan lukien perustettu parikymmentä uutta kaupunkia.

Suurin osa uusista kaupungeista perustettiin rannikoille, mutta suurvaltakaudella saivat alkunsa myös ensimmäiset sisämaakaupungit. Nekin tosin perustettiin tärkeiden vesireittien äärelle. Sisämaassa ei kaupallisia edellytyksiä juuri ollut eivätkä sisämaakaupungit kasvaneet suuriksi edes Suomen mittapuulla. Esimerkiksi Kajaanissa ja Hämeenlinnassa oli vuosisadan lopulla vain pari sataa asukasta. Kuopio ja nykyisen Lieksan paikalla sijainnut Brahea jouduttiin lakkauttamaan.

Vastaperustettujen rannikkokaupunkienkaan väkiluku ei kohonnut noin tuhatta asukasta suuremmaksi. Parhaiten uusista kaupungeista menestyivät tervakaupan ansiosta vaurastu-

Suurvalta-ajan kaupungit Suomessa

Kokkolan vaakunassa oleva tervatynnyri on ollut kaupungin tunnus 1600-luvulta asti, jolloin kaupunki oli Pohjanmaan tervakaupan keskuksia.

neet Vaasa, Oulu ja Kokkola. Suomen suurimmatkaan kaupungit eivät tosin olleet paljoa näitä suurempia. Viipurin asukasluku oli parhaimmillaankin alle 3 000 henkeä ja Turun vähän yli 6 000 henkeä. Ne jäivät kauas valtakunnan suurimmista keskuksista, sillä Tukholman väkiluku kasvoi Turkuun verrattuna kymmenkertaiseksi.

Suomen kaupunkien kasvuvaikeudet johtuivat suurelta osin kaupan keskittämiseen pyrkivästä talouspolitiikasta. Vuodesta 1614 alkaen kaupunkeja oli alettu jaotella **tapulikaupunkeihin** ja **maakaupunkeihin**. Maakaupungit saivat käydä kauppaa vain kotimaassa, ulkomaankauppaan vaadittiin eriasteisia tapulioikeuksia. Suomessa oli lopulta vain kolme täysin tapulioikeuksin varustetuttua kaupunkia, Turku, Viipuri ja Helsinki. Muiden kaupunkien porvarit suuntasivat kauppamatkansa lähimpään tapulikaupunkiin tai entistä useammin Tukholmaan.

Vaikka useimmat kaupungit olivat pieniä, ne erottuivat kuitenkin selvästi ympäröivästä maaseudusta. Virallisena rajana toimi tulliaita, joka erotti kaupungin oikeudellisesti ja taloudellisesti omaksi kokonaisuudekseen. Toinen erottava tekijä oli säännönmukainen rakentaminen. Suurvaltakauden kaupungit suunniteltiin ruutukaavaan, joka ei ottanut huomioon maaston tai vesistön muotoja. Tori oli kaupungin keskus ja sen ääreen sijoitettiin tärkeät julkiset rakennukset. Kadut olivat viivasuoria ja yleensä päällystämättömiä.

Itse kaupunkirakennukset olivat enimmäkseen vaatimattomia, sillä suurin osa niistä oli puisia ja yksikerroksisia kuten maaseudullakin. Ainoastaan raatihuoneet, kirkot ja vauraimmat porvaristalot saatettiin rakentaa kivestä. Länsi-Suomen kaupunkien ympärille ei rakennettu linnoituslaitteita, sillä maan katsottiin olevan turvassa hyökkäyksiltä. Puolustuksesta vastasivat vanhentuneet keskiaikaiset linnat, joiden päätehtävä oli toimia hallintokeskuksina ja vankiloina. Ainoastaan rajamaakunnissa panostettiin puolustukseen.

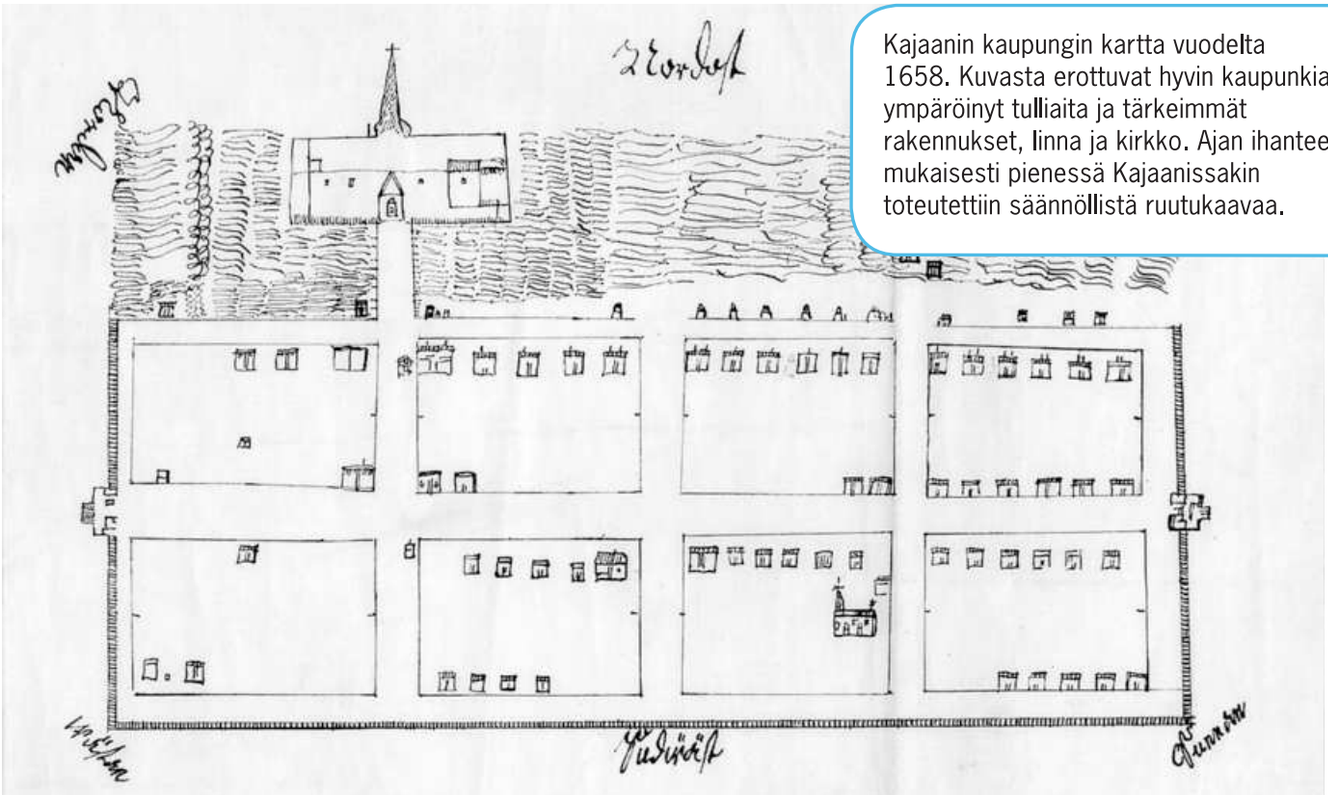

Kajaanin kaupungin kartta vuodelta 1658. Kuvasta erottuvat hyvin kaupunkia ympäröinyt tulliaita ja tärkeimmät rakennukset, linna ja kirkko. Ajan ihanteen mukaisesti pienessä Kajaanissakin toteutettiin säännöllistä ruutukaavaa.

Talonpoikainen Suomi

Suomalaisten talonpoikien elämäntavassa ei suurvaltakaudella tapahtunut suuria muutoksia. Viljelymenetelmät säilyivät ennallaan, vaikka maatalous saikin aiempaa suuremman roolin eränkäynnin kustannuksella. Suomi oli jakautunut kolmeen taloudelliseen vyöhykkeeseen. Etelä- ja Länsi-Suomi olivat tiheimmin asuttuja ja siellä harjoitettiin pääasiassa peltoviljelyä. Pohjoista kohti mentäessä karjatalous oli entistä tärkeämpi elinkeino, mikä korostui erityisesti Pohjanmaalla. Itä-Suomi puolestaan oli edelleen kaskiviljelyaluetta, jossa asutus oli muuta maata hajanaisempaa.

Sota ei aikaisempien vuosien tapaan uhannut kotiseutuja, mutta oli läsnä jatkuvien väenottojen ja sotaverojen muodossa. Pieniä parannuksia elinoloissa kuitenkin tapahtui. Vaikka suuri osa kansasta asui edelleen savupirteissä, Länsi- ja Etelä-Suomen maaseudulla alettiin ottaa mallia kartanoista ja kaupunkitaloista ja rakentaa savupiipullisia asuintaloja, joissa saattoi olla jopa lasi-ikkunat.

Suomen väkiluku kasvoi 1600-luvulla hitaasti ja epätasaiseen tahtiin. Vuosisadan lopussa maassa oli korkeintaan 10 % enemmän asukkaita kuin sen alussa. Maatilojen määräkään ei lisääntynyt, päinvastoin se jopa väheni osassa Etelä-Suomea, varsinkin Karjalassa. Osaltaan tätä selittävät suurvaltasodat, joissa menehtyi paljon nuoria miehiä. Tämä ei kuitenkaan voi olla ainoa selittävä tekijä, sillä Pohjanmaalla ja Käkisalmen läänissä väkiluku ja tilojen määrä lisääntyivät. Näyttäisikin siltä, että rintamaiden

Italialaisen Lorenzo Megalottin piirros pohjoisten kansojen saunakulttuurista hänen matkapäiväkirjassaan vuodelta 1674.

väestönkasvu purkautui muuttoliikkeenä harvaanasutuille rajaseuduille pohjoiseen ja itään.

Käkisalmen lääniin ja Inkeriin talonpoikia houkuttelivat vapautus asevelvollisuudesta ja verohelpotukset, joilla Ruotsi suosi voittomaille asettuvia. Alueiden ortodoksista väestöä pidettiin epäluotettavana, ja epävarmoina aikoina ortodokseja suorastaan vainottiin. Monet ortodoksit pakenivat Sisä-Venäjälle, varsinkin Tverin alueelle. Tilalle muutti hämäläisiä ja savolaisia, joiden myötä laajoja alueita luterilaistui täysin.

Sotia ja muuttoliikettä suurempi tekijä väkiluvun kehityksessä oli kuitenkin ilmasto. Talonpoikien elämä ja toimeentulo oli täysin riippuvainen vuoden sääoloista. Liikaa kuivuus, sateisuus tai varsinkin huonoon aikaan sattunut halla saattoivat romahduttaa sadon, jolloin nälänhätä uhkasi vauraitakin taloja. Koko Euroopan ilmastossa oli 1600-luvulla kylmä vaihe, ns. pieni jääkausi. Varsinkin vuosisadan lopulla tämä tarkoitti Suomessa lyhyitä kesiä ja poikkeuksellisen lukuisia katovuosia.

Erityisen pahaksi tilanne äityi vuodesta 1695 alkaen, kun huonot sadot seurasivat toisiaan. Vuoteen 1697 mennessä koko maata koetteli ennen näkemätön nälkäkatastrofi, johon arvioidaan menehtyneen yli 100 000 suomalaista. Määrä oli valtava, sillä koko maassa oli nälänhädän alkaessa vain noin 400 000 asukasta. **Suurten kuolonvuosien** aiheuttaman tuhon laajuus vaihteli alueittain. Itä- ja Pohjois-Suomessa väkiluku laski jopa 30 %, Lounais-Suomessa selvittiin puolta vähemmällä.

Keskilämpötilan muutokset Suomessa keskiajalta 1700-luvulle

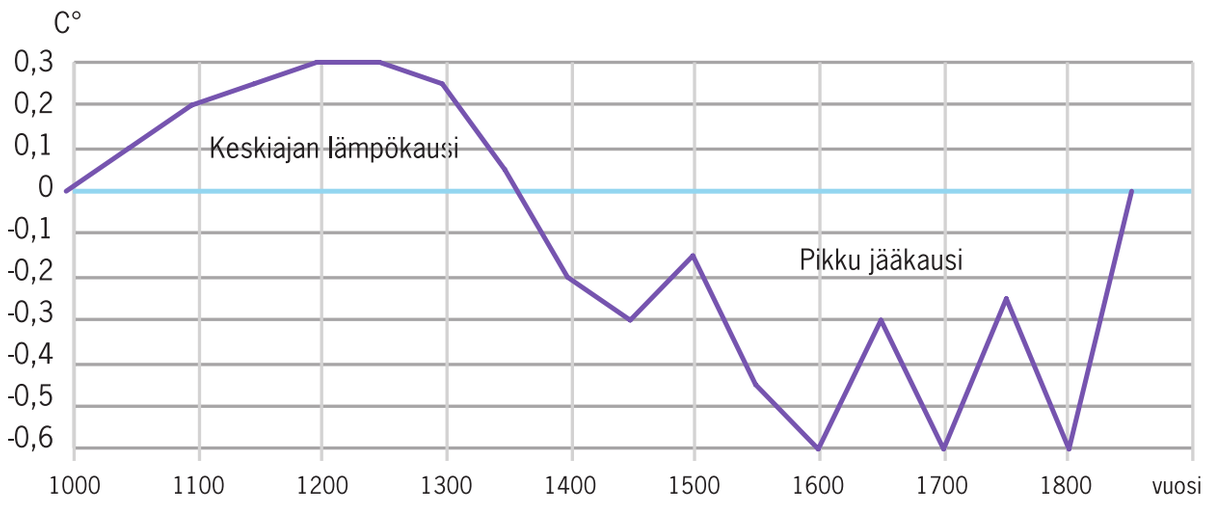

Lähde: Suomen historian kartasto, Karttakeskus 2007.

Suuret kuolonvuodet olivat poikkeuksellisen kova koettelemus Suomelle, mutta huonojen satojen aiheuttamia nälkävuosia esiintyi ajoittain koko Ruotsin vallan ajan ja myöhemminkin. Suomalaisia kerjäläisiä 1800-luvun alussa.

Tehtävät

1. **Selitä lyhyesti käsitteet:**
   a) valtaneuvosto
   b) kenraalikuvernööri
   c) tapulioikeus.

2. **Millaisia vaikutuksia merkantilistisella talouspolitiikalla oli Suomelle?**

3. **Miksi Suomen väkiluvun kasvu jäi 1600-luvulla vähäiseksi?**

4. **Mitkä olivat ne hallinnolliset, taloudelliset ja sivistykselliset uudistukset, joita Suomessa toimeenpantiin Per Brahen virkakausien aikana?**

5. **”Kovimman hinnan Ruotsin suurvaltakaudesta saivat maksaa suomalaiset talonpojat.” Arvioi, miksi ja miten.**

6. **Vertaa Ruotsin valtakunnan hallintoa Kustaa Vaasan aikana ja suurvaltakaudella. Millä tavalla kasvava keskusjohtoisuus näkyi hallinnossa 1600-luvulla?**

12. Suurvaltakauden kulttuuri Suomessa

Puhdasoppinen luterilaisuus

Kristinusko hallitsi ihmisten ajattelua myös suurvaltakaudella. Luterilaisuus oli vakiintunut 1500-luvun lopulla, ja 1600-luvulla sen tarkasta noudattamisesta tuli osa valtakunnan virallista politiikkaa. Ainoana oikeana pidettyä luterilaista oppia korostettiin valtakunnan sisäisen yhtenäisyyden ylläpitämiseksi. Uskontulkinnat olivat jyrkän puhdasoppisia ja maassa vallitsi käytännössä uskontopakko.

Kirkko ja valtio muodostivat reformaation jälkeen erottamattoman kokonaisuuden. Kuningas oli kirkon ylin johtaja ja valitsi sen korkeimmat virkamiehet. Näin kirkko pysyi kruunulle uskollisena. Oikean uskon saarnaamisen lisäksi papiston tuli rukoilla esivallan puolesta ja edistää kansalaisten kuuliaisuutta. Uskontoa voitiin myös käyttää sotapropagandassa ”väärä-uskoisia” vihollisia, kuten Saksan katolilaisia tai Venäjän ortodokseja vastaan.

Hallinnon tehostaminen ulottui myös kirkkohallintoon. Seurakuntia jaettiin pienemmiksi ja helpommin hallittaviksi yksiköiksi ja pappien määrää lisättiin. Suomen kirkon tarkempaa valvontaa varten Turun ja Viipurin hiippakuntiin nimitettiin kuningasmielisiä piispoja, jotka olivat yleensä ruotsalaissyntyisiä. Suurvaltakausi olikin voimakkaiden ja kovaotteisten uudistajapiispojen aikaa. Paras esimerkki lienee Isaacus Rothovius, joka toimi Turun piispana 1627–1652. Hän oli ankara kurinpitäjä, joka vaati papeilta laajaa sivistystä ja kristillisen opin hallintaa.

Merkittäviä piispoja olivat myös Johannes Gezelius vanhempi (1664–1690) ja nuorempi (1690–1718). He valvoivat Rothoviuksen tavoin luterilaisen opetuksen tarkkaa noudattamista ja oikeaoppisen sivistyksen levittämistä kansan keskuuteen. Pappeja ja lukkareita vaadittiin opettamaan kansaa ja kuulustelemaan näiden tietoja ja taitoja säännöllisesti **kinkereillä**. Gezeliukset tekivät pitkiä tarkastusmatkoja hiippakunnassaan valvoakseen pappien toimintaa ja kansan tiedon tasoa.

Turun piispa Johannes Gezelius vanhempaa on kutsuttu Suomen kansanopetuksen isäksi. Hänen laajan kirjallisen tuotantonsa tunnetuin teos oli vuonna 1666 julkaistu *Yxi paras lasten tawara*, jota käytettiin pitkään sekä lukutaidon että kristinopin opetukseen Suomessa.

Gezeliukset, isä ja poika, edustavat myös papistossa tapahtunutta laajempaa muutosta. Luterilaiset papit saivat avioitua ja perustivat perheitä. Pojat seurasivat isiään pappisuralle ja pappissukuja alkoi muodostua. Usein poika peri isänsä viran ja sama suku saattoi johtaa tiettyä seurakuntaa sukupolvesta toiseen. Jos papilla ei ollut virkaan sopivaa poikaa, voitiin virkaa tarjota vävylle tai muulle lähisukulaiselle.

Pappissuvut eriytyivät rahvaasta paitsi virka-asemansa, myös oppineisuuden perusteella. Papit saivat akateemisen koulutuksen ja heidän tuli hallita lukuisia kieliä, suomen ja ruotsin lisäksi myös latinaa ja ainakin jonkin verran hepreaa. Kansaa piti kuitenkin opettaa sen omalla kielellä ja papiston joukosta alkoikin hitaasti nousta suomenkielinen sivistyneistö.

Papeille kuului kirkollisten toimitusten lisäksi tärkeitä yhteiskunnallisia tehtäviä. He ylläpitivät väestökirjanpitoa eli kirkonkirjoja ja valvoivat järjestystä seurakunnassa. Varsinkin kirkossa käymistä ja sukupuolimoraalia valvottiin. Rikkomuksista seurasi helposti häpeärangaistus, esimerkiksi paikka kirkon ”huoripenkissä” tai jalkapuussa. Myös sääty-yhteiskunnan arvojärjestystä ylläpidettiin kirkollisissa yhteyksissä. Kirkoissa ylhäissäätyisillä oli muita paremmat istumapaikat ja jopa hautapaikat. Arvohenkilöt saivat viimeisen leposijansa kirkon lattian alta, rahvaan edustajat taas haudattiin kirkkomaahan.

Puhdasoppisuuden aika on usein nähty ahdasmielisenä ja kirkon rooli valtiolle alisteisena. Aivan näin yksioikoisesti ei aikakautta voida tuomita. Kansan alistaminen uskonnolliseen valvontaan oli käytännössä vaikeaa, eikä rahvas aina osoittanut kirkonmiehille tai kirkon moraaliopetukselle asiaankuuluvaa kunnioitusta. Toisaalta kansan ymmärrys kirkon sanoman sisällöstä parani opetuksen myötä. Aito hurskaus ja vahva käsitys oikeasta uskosta elähdyttivät monien elämää säätyasemasta riippumatta. Ankaran ja vaativan kirkon ansioksi voidaan myös lukea suomalaisten lisääntynyt lukutaito ja parantuneet koulutusolot.

Kirkon tehtäviin kuului myös väestökirjanpito, johon opetuksen valvonta yhdistyi. Rippikirjaan papit kirjasivat paitsi seurakuntiensa asukkaat, myös näiden kristinopin taidot. Akaan seurakunnan rippikirja 1600-luvun lopulta.

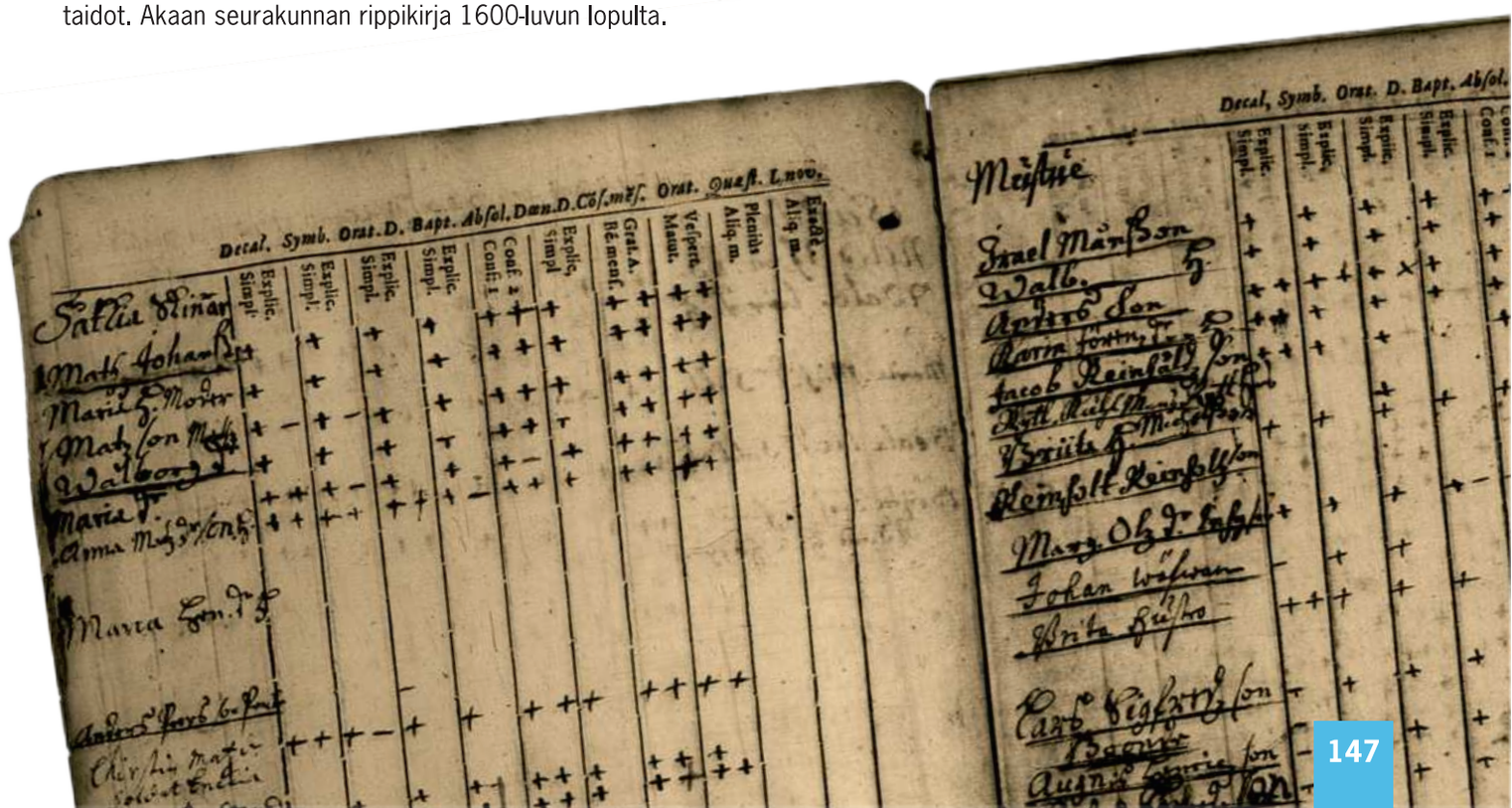

Noitavainot Suomessa

Taikausko ja yliluonnollisen pelko olivat osa 1600-luvun ihmisten arkipäivää. Ajoittain pelko riistäytyi hysteerisiksi noitavainoiksi, jotka olivat uuden ajan alussa paljon yleisempiä kuin ”pimeällä” keskiajalla. Kymmeniätuhansia ihmisiä tuomittiin kuolemaan massaoikeudenkäynneissä kautta Euroopan 1400-luvulta 1700-luvulle. Myös Ruotsin valtakunnassa koettiin 1600-luvun puolivälissä muutamia suuria vainoja (esim. Taalainmaalla).

Suomi oli tunnettu noidistaan jo keskiajalla, eikä vainoilta vältytty täälläkään. Taikuudesta tai noituudesta syytettynä on Suomessa arvioitu 1500-luvulta alkaen olleen n. 2 000 henkilöä. Syytetyksi joutui tasapuolisesti niin miehiä kuin naisiakin. Suomen noitaoikeudenkäynnit eivät yleensä riistäytyneet laajoiksi vainoiksi. Ruotsin tai Keski-Euroopan mallin mukaisia massaoikeudenkäyntejä nähtiin vain Pohjanmaalla ja Ahvenanmaalla. Taustalla oli usein kyläläisten välinen riita, jossa toista osapuolta epäiltiin yliluonnollisten keinojen käyttämisestä.

Esimerkiksi Kemissä vuonna 1586 noituudesta syytetyllä Heikki Jauhopäällä oli pahana tapana ennustaa riitojen päätteeksi, ettei vastapuoli enää pitkään aiheuttaisi hänelle harmeja. Kun kaksi tällaisen uhkauksen kohteeksi joutunutta henkilöä sitten äkillisesti kuoli, alettiin Heikkiä epäillä noituudesta. Uhkauksissa saattoi olla kyse varomattomista vihanpurkauksista, mutta monissa tapauksissa syytetyt ovat tosiaan pyrkineet harjoittamaan taikuutta ja rakentaneet itselleen mainetta noitana.

Tuomioita jaettiin maallisissa oikeusistuimissa, eikä tutkintaan yleensä liittynyt kidutusta. Valtaosa tuomioista oli täysin vapauttavia tai lieviä sakkorangaistuksia. Vaikka noituudesta periaatteessa piti seurata kuolemanrangaistus, siihen turvauduttiin harvoin. Kuolemaan tuomittuja noitia oli Suomessa 1500- ja 1600-luvuilla yhteensä satakunta. Heikki Jauhopään tapauksessa oikeus ei ollut armollinen. Jopa oma vaimo oli osallistunut syytöksiin väittäen Heikin noituneen hänen kohtunsa täyteen käärmeitä. Kemin kesäkäräjillä 1586 Heikki Jauhopää tuomittiin mestattavaksi.

Olaus Magnuksen Pohjoisten kansojen historia kuvaa noitia loitsimassa avukseen paholaisia ja eläimiä.

Kansanopetusta ja kouluja

Kirkon rooli kansan sivistäjänä ei kadonnut reformaation myötä. Luterilaisuuteen sisältyi ajatus henkilökohtaisesta uskosta pelastumisen edellytyksenä, mikä asetti kirkolle velvoitteen saarnata oikeaa oppia kansan ymmärtämällä tavalla. Tästä syystä kirkko alkoi kantaa huolta kansan opillisista tiedoista ja lukutaidosta. Kirkko ei kuitenkaan keskiaikaiseen tapaan ollut ainoa taho, jolle opillinen sivistys oli tärkeää. Virkamiesten tarpeen lisääntyminen kannusti myös maallista valtaa lisäämään koulutustarjontaa.

Varsinainen kansanopetus jäi seurakuntien eli käytännössä pappien ja lukkareiden tehtäväksi. Alkeisopetuksessa käytettiin kansan omaa kieltä. Vähimmäisvaatimuksiksi kirkko asetti kristinopin alkeet ja lukutaidon, jotka piti hallita, jos mieli päästä ehtoolliselle tai avioliittoon. Todellisuudessa kummassakin vaatimuksessa jouduttiin joustamaan, sillä oppikirjojen puutteessa opetus keskittyi paljolti ulkoa opiskeluun. Kansan enemmistö ei ollut aktiivisesti lukutaitoista vielä 1600-luvun lopussakaan. Tietyt perusasiat kuitenkin oli hallittava, sillä papit kuulustelivat seurakuntalaisten taitoja säännöllisillä kinkereillä.

Ylhäissäätyiset tai erityisen lahjakkaat lapset saattoivat suorittaa opintoja varsinaisissa kouluissa, joiden määrä lisääntyi suurvaltakaudella huomattavasti. Niissä opetus annettiin ruotsiksi tai ylimmillä kouluasteilla latinaksi. Neliportaisen koulujärjestelmän ensimmäinen aste oli lastenkoulu eli **pedagogio**, joita oli suurvaltakauden Suomessa parikymmentä, pääasiassa kaupungeissa. Nämä kaksivuotiset opinahjot antoivat luku-, kirjoitus- ja laskutaidon, joiden avulla saattoi pyrkiä esimerkiksi kirjurin toimeen.

Vaivaisukko Hauhon kirkosta. Opetuksen lisäksi köyhäinhoito oli kirkon vastuulla. Vaivaisukkojen tarkoituksena oli hellyttää seurakuntalaiset avaamaan kukkaronnyörejään.

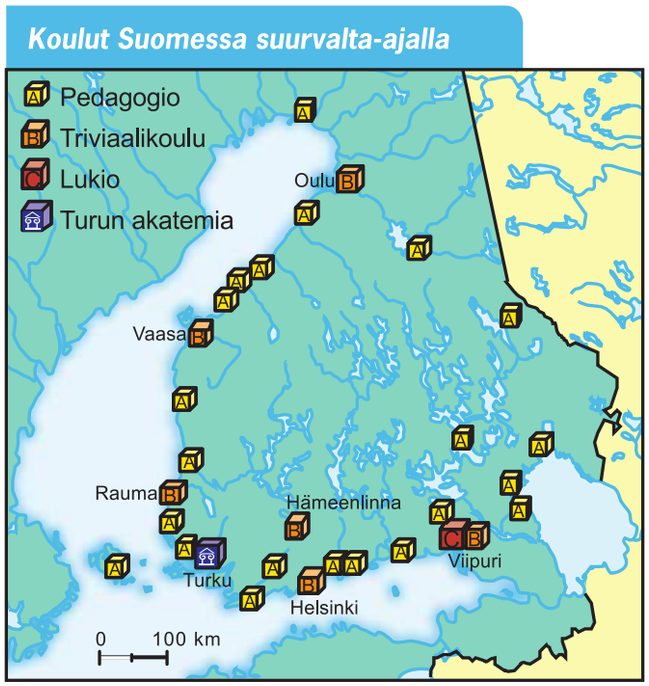

Pedagogion jälkeen opintoja saattoi jatkaa **triviaalikoulussa**, jossa opetus oli teoreettisempaa. Triviaalikouluja oli vain suurimmissa kaupungeissa. Lukioiden eli **kymnaasien** tehtävänä oli valmistaa lahjakkaita nuoria yliopisto-opintoihin. Ensimmäinen lukio perustettiin vuonna 1630 Turkuun ja siirrettiin myöhemmin Viipuriin.

Opiskelu oli kaikissa koulumuodoissa tiivistä. Koulupäivät saattoivat venyä 12-tuntisiksi, joskin väliin mahtui pitkiä lepotaukoja. Toisaalta kotiläksyjä ei juuri tunnettu, sillä oppikirjat olivat harvinaisia ja kalliita mukana kuljetettaviksi. Kuri kouluissa oli ankaraa, eikä ruumiillisia rangaistuksia kaihdettu. Kouluja ei ollut välttämätöntä käydä järjestyksessä. Esimerkiksi aatelisnuorukaiset saivat usein alkeisopetuksen kotiopettajilta ja jatkoivat sen jälkeen suoraan ylempiin koulumuotoihin tai yliopistoon.

Turun akatemia

Suomen ongelmana oli pitkään korkeimman opetuksen puute. Ruotsin lähimmät yliopistot sijaitsivat Upsalassa ja Tartossa, joten suomalaisten ylioppilaiden piti suunnata näihin oppilaitoksiin tai aina ulkomaille asti saadakseen korkeakoulutusta. Tämä ongelma korjaantui, kun Suomen ensimmäinen yliopisto, Turun akatemia perustettiin vuonna 1640. Per Brahe kiinnitti kenraalikuvernöörikaudellaan huomiota yliopiston tarpeeseen ja vauhditti sen perustamista. Hänestä tuli Turun akatemian suojelija ja hän toimi sen muodollisena valvojana eli kanslerina kuolemaansa saakka.

Akatemian alku oli vaatimaton, esimerkiksi sen kirjastoon kuului aluksi vain 14 kirjaa. Kirjasto laajeni suurvaltasodista saatujen ryöstösaaliiden myötä ja opetuksen tasokin kehittyi. Turussa ei silti vielä 1600-luvulla tavoiteltu eurooppalaisen tieteenteon huippua. Akatemian ensisijaisena tavoitteena oli kouluttaa pappeja ja toissijaisesti virkamiehiä valtakunnan suomalaisen osan tarpeisiin.

Opetus noudatti keskiajalta periytyviä yliopistollisia traditioita. Opetusta annettiin filosofiassa, oikeustieteessä, lääketieteessä ja teologiassa, joka oli oppiaineista tärkein ja arvostetuin. Opinnot olivat pääosin teoreettisia ja niiden pääkieli oli latina. Käytännöllisempää harjoitusta oli mahdollista saada muun muassa miekkailussa, tanssissa ja laulussa.

Turun akatemian opiskelijamäärä vakiintui 200:n paikkeille. Kaikkiaan siellä ehdittiin suurvaltakaudella kouluttaa yli 5 000 opiskelijaa, joista valtaenemmistö oli suomalaisia. Suuri osa opiskelijoista (n. 40 %) tuli pappisperheistä, mutta talonpoikaistaustaisiakin ylioppilaita mahtui joukkoon. Akatemian perustaminen lisäsi suomalaisten opintomahdollisuuksia huomattavasti, mutta toisaalta se vähensi perinteisiä yhteyksiä Keski-Euroopan yliopistoihin ja tieteen keskuksiin.

Ruotsin kieli valtaa alaa

Ennen 1600-lukua kielikysymyksillä ei Ruotsissa ollut suurta merkitystä. Valtakunnan länsiosissa rahvas puhui ruotsia ja itäosissa suomea, oppineet käyttivät kirjakielenä yliopistojen latinaa ja monet porvarit saksaa. Suurvaltakaudella monet tekijät muuttivat kieliryhmien asemaa. Alueliitokset ja väestökehitys tekivät suomenkielisistä entistä pienemmän vähemmistön valtakunnassa. Samalla ruotsinkielinen koulutus lisääntyi ja oma korkeakoululaitos nosti ruotsinkielisen sivistyneistön ja kirjallisuuden määrää. Kolmas ja tärkein tekijä oli suurvallan hallinnon yhtenäistäminen, joka lisäsi ruotsinkielisen virkamiehistön ja kirjoitettujen asiakirjojen tarvetta.

Albert Edelfeltin kansallisromanttinen maalaus Turun akatemian vihkiäisistä korostaa Per Brahen roolia yliopiston perustamisessa sijoittamalla hänet maalauksen keskiöön.

Suurvaltakautta onkin pidetty ruotsalaistumisen aikana Suomessa. Yläluokka omaksui ruotsin kielen yhä laajemmin, koska se oli tarpeen koulutuksen ja hyvän aseman saavuttamisessa. Suomeen muutti virkamiehiä ja aatelistoa Ruotsista, ja armeijassa sotilaiden piti hallita ainakin ruotsinkieliset komennot. Ruotsinkielisten osuuden on arvioitu nousseen lähelle 20 prosenttia valtakunnan suomalaisissakin lääneissä. Monia virallisia asiakirjoja ja julistuksia toki käännettiin myös suomeksi, mutta esimerkiksi lakitekstien ruotsinkielisyys aiheutti suomenkieliselle kansalle ongelmia. Suomen kieli jäi entistä selvemmin rahvaan kieleksi.

Kehitystä ei pidä tulkita Suomen ”pakkoruotsalaistamiseksi”, sillä suomen kieltä ei pyritty tarkoituksellisesti syrjimään tai hävittämään. Tällainenkin politiikka oli Ruotsissa tuttua, mutta sitä harjoitettiin lähinnä tanskan kielen ja tanskalaisuuden hävittämiseksi valloitetuilla voittomailla. Yksittäiset virkamiehet tekivät joitain yli-innokkaita ehdotuksia Suomen ruotsalaistamiseksi, mutta ne tyrmättiin täydellisesti

Suurvalta-ajan Ruotsissa puhuttuja kieliä

esimerkiksi kirkon piirissä. Suomessa paikallisvirkamiesten ja pappien tuli hallita suomea, ja molempia kieliä hallitsevat papit toimivat välittäjinä kieliryhmien välillä. Saksa säilyi edelleen monien aatelisten ja kauppiaiden kotikielenä.

Suomenkielinen kulttuuri

Suomen kulttuurielämä vilkastui huomattavasti suurvalta-ajalla. Turun akatemiassa varttunutta sivistyneistöä ei ehkä voida pitää kansallisesti tai kielellisesti suomalaisena, mutta monet sen edustajat osasivat suomea ja tunsivat selvää kotiseuturakkautta. Kotimaan ihannointia, **fennofiliaa**, esiintyi monissa aikakauden tieteellisissä tutkimuksissa ja runoudessa. Kyse ei ole varsinaisesta suomalaisesta kansallistunteesta, vaan kotiseudun ylistämisestä, joka oli aikakauden sivistysihanteiden mukaista. Taustalla vaikutti Italiassa jo 300 vuotta aiemmin syntynyt humanismi, johon kuului kansankielisen kirjallisuuden korostaminen ja historiallisten juurien etsiminen.

Tunnetuin esimerkki fennofiliasta on Turun akatemian professori Daniel Jusleniuksen teos *Aboa Vetus et Nova* (Vanha ja uusi Turku). Siinä kuvataan lennokkaasti Suomen kansan suurta menneisyyttä ja sukujuuria aina vedenpaisumuksesta ja antiikista alkaen. Ruotsissa samanlaista loisteliaan historian sepittämistä edusti Olof Rudbeck, jonka mukaan ruotsalaiset olivat muinaisen Atlantiksen ja antiikin goottien perillisiä. Oli luonnollista, että myös suomalaisille etsittiin juuria kaukaisen menneisyyden kulttuurikansoista.

Kieleen kohdistunut kiinnostus johti ensimmäisiin suomen kielen sanakirjoihin ja suomenkielisen kirjallisuuden vähittäiseen lisääntymiseen. Vaikka kirjat yleistyivät suurvaltakaudella ja Turku sai jopa ensimmäiset kirjapainonsa, painotuotteet olivat enimmäkseen latinankielisiä tieteellisiä teoksia tai uskonnollista käännöskirjallisuutta. Suomen kielellä kirjoitettua kaunokirjallisuutta oli niukasti.

Laajimmalle levisivät ns. **arkkiveisut**, joiden kirjoittajat tulivat usein papiston parista. Arkkiveisuissa yhdistettiin tuttu sävelmä kansankieliseen runoon, joka usein sisälsi jonkin uutisen tai opettavaisen tarinan. Arkkiveisuja levitettiin painettuina lehtisinä, mikä kertoo lukutaidon lisääntymisestä. Tavalliselle kansalle arkkiveisut tosin tulivat tutummiksi laulettuina, ja ne elivätkin usein pitkään suullisessa muodossa.

Suurin merkitys kansansivistykselle oli uskonnollisella kirjallisuudella ja oppikirjoilla. Koko Raamattu saatiin käännettyä suomeksi vuonna 1642, mutta se oli kallis ja tarkoitettu vain seurakuntien käyttöön. Laajemmalle levisivät virsikirjat ja piispa Gezelius vanhemman yleisoppikirja *Yxi paras lasten tawara*. Myös almanakat alkoivat yleistyä ja niihin painettiin ajanlaskuun liittyvän materiaalin lisäksi opetuksellista aineistoa, esimerkiksi suullisena perinteenä aiemmin levinneitä runoja ja sananlaskuja.

Barokkia hovissa ja maakunnissa

Yläluokan ajattelutapa koki voimakkaan muutoksen Ruotsin kasvaessa suurvallaksi. Aristokratian lisääntynyt vauraus mahdollisti entistä ylellisemmän elämäntavan, jota myös alempi aateli ja vauraimmat porvarit pyrkivät jäljittelemään. Suurvalta-asema voimisti aateliston omanarvontuntoa, jota paisuttivat myös Rudbeckin sepitelmät maineikkaista juurista. Lisäksi on muistettava, että kansa oli kuninkaasta alimpaan talonpoikaan syvästi uskonnollista ja katsoi oikeauskoisen valtakunnan olevan Jumalan erityissuojeluksessa.

Itsetunnon ja vaurauden kohoamisen myötä yläluokka koki vahvaa yhteenkuuluvuutta eurooppalaisiin säätyveljiinsä ja alkoi imeä vaikutteita Euroopan uusimmista kulttuurivirtauksista. Tukholman hovi seurasi komeilevaa ranskalaista muotia ja aatelisto opiskeli ranskan kiel-

tä ja mannermaisia tapoja. Hovi tai yksittäiset aristokraatit järjestivät komeita juhlia ja paraateja pääkaupungissa.

Myös orastavan luonnontieteen ja filosofian uusimmat virtaukset tulivat tutuiksi, vaikka ne herättivätkin epäluuloa kirkollisissa piireissä. Varsinkin kuningatar Kristiina halusi nostaa Ruotsin eurooppalaisen kulttuurin keskiöön. Hän kutsui hoviinsa nimekkäitä taiteilijoita ja ajattelijoita eri maista, tunnetuimpana ranskalaisen filosofin Rene Descartesin.

Tukholmasta oli tullut suurvallan pääkaupunki ja uuden aseman tuli näkyä myös ulospäin. Pääkaupunki kasvoi kaupan ja hallinnon keskittämisen ansiosta ja koko kaupunkikuva muuttui. Ruotsissa renessanssityyli vaihtui 1600-luvun lopulla muodikkaaseen **barokkiin**. Aatelisto ja varakkaat porvarit rakensivat komeita kivitaloja ja työllistivät käsityöläisiä, jotka valmistivat koristeellisia barokkihuonekaluja tai taide-esineitä. Tulipalossa tuhoutuneen keskiaikaisen kuninkaanlinnan paikalle alettiin 1600-luvun lopussa rakentaa mahtavaa barokkilinnaa.

Ruotsissa barokin rakennustyyli korostui Tukholman ympäristön prameissa aatelislinnoissa ja joissain kirkkorakennuksissa. Suomessa sen vaikutus jäi vähäisemmäksi. Ainoat varsinaiset barokkikartanot olivat Flemingin suvun Louhisaari Askaisissa ja Creutzien Sarvilahti Pernajassa. Suomen aatelisto asui enimmäkseen hirsikartanoissa, mutta niidenkin kalustuksessa ja koristelussa saatettiin käyttää barokkityyliä ja ulkomaisia huonekaluja. Aatelismiesten vauraus ja komeilunhalu tulivat täällä esiin lähinnä kirkkoihin lahjoitetuissa koristeissa ja barokkityylisissä hautamuistomerkeissä.

Kirkkorakentamisessa barokin merkitys jäi Suomen puolella pinnalliseksi. Kirkon varat olivat vähentyneet ja kirkot rakennettiin yleensä puusta kiven sijaan. Luterilaiset ihanteet suosivat aiempaa pelkistetympiä kirkkorakennuksia, mutta sisäosien koristeluista tehtiin niin runsasta kuin seurakunnan varallisuus salli. Seinät koristeltiin puhdasoppisuuden aikanakin usein maalauksin, eikä vanhojen kirkkojen keskiaikaisiin maalauksiin puututtu, jos niihin ei liitty-

Kuningatar Kristiina kuvattuna tieteen ja taiteen suojelijana, jumalatar Athenen symbolien ympäröimänä. Kristiina tunsi taiteen ohella viehtymystä katoliseen uskoon, mikä ei ollut sopivaa luterilaisen maan hallitsijalle. Hän aiheutti skandaalin luopumalla kruunusta ja kääntymällä katoliseksi.

Ruotsin hovi ja aatelisto hankkivat ylellisyystuotteita ulkomaisilta käsityöläisiltä, joita myös kutsuttiin maahan työskentelemään. Tämä tuhlailevasti koristeltu barokkityylinen taskukello on ranskalaista työtä.

Monet Suomen aateliston kartanoista olivat hirsirakenteisia. Askaisten Louhisaaren kartano on yksi harvoista barokkiajan kivisistä palatseista Suomessa.

nyt harhaoppisina tai erityisen tyylittöminä pidettyjä kuvia.

Barokin vaikutukset olivat valtakunnan keskuksen ulkopuolella melko vähäiset. Hovi ja yläluokka keskittyivät Tukholmaan, jossa valtaa ja vaurautta kannatti esitellä. Suomi oli aatelistolle sivunäyttämö, eikä porvaristolla vielä riittänyt varoja mahtailuun Suomen pikkukaupungeissa. Myös uuden raskaan sotakauden alkaminen 1700-luvun alussa esti myöhäisbarokin kukoistuksen Suomessa. Vaikka suurvaltakauden taiteen ja rakentamisen osalta Suomi säilyi periferiana, eurooppalaisilla muodeilla oli vaikutuksensa täälläkin. Kartanoiden ja kirkkojen koristelu työllisti jopa Suomessa jonkin verran päätoimisia käsityöläisiä ja taiteilijoita.

Suurvallan alamaisten arkea

Kansan enemmistön elämäntapaan suurvaltakausi vaikutti aivan eri tavoin kuin yläluokkaan. Elintaso ei 1600-luvulla noussut, pikemminkin päinvastoin. Maaseudulla luonto sääteli elinkeinoja ja elämää sävyttivät niukkuus ja epävarmuus. Kansainvälisen kaupan laajentumisen myötä kansan pariin alkoi tosin levitä uusia ylellisyystuotteita. Esimerkiksi tupakan poltto yleistyi ensin kaupungeissa, myöhemmin maaseudullakin. Viinanpoltto oli tullut tutuksi jo edellisellä vuosisadalla, mutta 1600-luvulla talonpoikien kotipoltto yleistyi siinä määrin, että valtio alkoi verottaa sitä.

Suurimmat muutokset kansan elämään toi kirkon ja valtion toiminnan tehostuminen. Alamaisten velvollisuudet lisääntyivät, ja jyrkentyneet säätyerot asettivat ihmiset entistä ahtaampiin lokeroihin. Eräät tutkijat ovatkin pitäneet suurvaltakautta kontrolliyhteiskunnan alkuna Suomessa. Esimerkiksi rikoksista tai riidoista ei voinut enää sopia paikallistasolla, vaan tuomioistuimet jakoivat tuomioita tiukasti lain mukaan.

Puhdasoppisen kirkon kontrolli ulottui kansalaisten arkeen useammin kuin valtion toimet. Esimerkiksi avioliittoon pääsyä kirkko rajoitti vaatimalla lukutaitoa ja luterilaisen opin hallintaa. Perhe-elämää ja sukupuolimoraalia valvottiin muutenkin aiempaa tarkemmin. Aiemmin melko yleisesti hyväksytyt esiaviolliset suhteet joutuivat kirkon syntilistalle ja prostituutiosta tuli ankarasti rangaistavaa. Kirkon opetuksen ja uuden laintulkinnan myötä perhearvoissa ta-

pahtui muutos patriarkaalisempaan suuntaan. Miehen asema perheen päänä vahvistui entisestään ja lasten tuli olla aiempaa nöyrempiä ja kuuliaisempia.

Kansan kulttuuri oli edelleen suurelta osin suullista. Lukutaitoa ei opetettu kansalle maallisia tarpeita vaan uskonnollisiin teksteihin syventymistä varten. Vanhoihin kansanrunoihin ja sananlaskuihin sekoittui yhä enemmän kristillistä ainesta. Kirkko teki työtä esikristillisen kansanuskon ja epäkristillisten tapojen juurimiseksi, mutta vanhat uskomukset elivät yhä syrjäseuduilla.

Vaikka valtakunta laajentui ja esimerkiksi postilaitos kehitettiin, rahvaan osalta tiedonkulku nopeutui vain vähän. Poikkeusaikoja tai sotaretkiä lukuun ottamatta maailmaa katsottiin kotiseudun näkökulmasta. Uutisten virkaa toimittivat arkkiveisut, joten tiedonvälitys ei ollut kovin nopeaa tai yksityiskohtaista. Arkkiveisujen tarkoituksena olikin usein lähinnä saarnata kansalle sopivia arvoja tai toimia sotapropagandana.

Turkulaisporvari Jost Schultzin (1615–1677) ja hänen puolisonsa muotokuvat. Pitsikoristeiset vaatteet ja rouva Schulzin korut kielivät vauraudesta.

Tehtävät

1. **Selitä lyhyesti käsitteet:**
   a) pedagogio
   b) fennofilia
   c) arkkiveisu
   d) kinkerit.
2. **Millainen oli suomen kielen asema suurvalta-ajan Ruotsissa?**
3. **Mitkä ovat barokin yleiset tyylipiirteet ja miten barokki näkyi Suomessa?**
4. **Millä tavoin puhdasoppisuuden aika kehitti Suomen kirkollisia ja sivistyksellisiä oloja?**
5. **Mitä tarkoitetaan sillä, että suurvaltakausi oli Suomessa ”ruotsalaistumisen aikaa”? Huomioi vastauksessasi hallinnolliset olot, talous ja kulttuurielämä.**

13. Suurvaltakauden loppuvaihe

Suurvalta ahdingossa

Ruotsin valtakunta oli voimakkaimmillaan 1600-luvun puolivälin jälkeen. Vuosisadan lopulle tultaessa alkoi kuitenkin näyttää siltä, etteivät Ruotsin edellytykset välttämättä riitä suurvalta-aseman ylläpitämiseen. Suuresta alueellisesta koostaan huolimatta Ruotsi oli yhä väestöltään pieni maa. Sen asukasluku nousi 1600-luvun lopussa vain hieman yli kolmeen miljoonaan. Maa oli edelleen taloudellisesti verraten kehittymätön, vaikka se oli pyrkinyt lisäämään vientiteollisuuttaan ja tulojaan. Hallinnon ja armeijan tehokkuudessakin se oli menettänyt etulyöntiasemansa, kun naapurimaat toteuttivat samansuuntaisia uudistuksia.

Ulkopoliittisesti Ruotsin asema oli erityisen tukala. Tanska-Norja, Puola-Liettua, Venäjä ja Saksan pikkuvaltiot olivat kaikki menettäneet alueitaan Ruotsille. Naapurimaissa haviteltiin revanssia ja Ruotsin piti jatkuvasti varautua niiden liittosuunnitelmia vastaan. Ruotsin tärkein liittolainen oli Ranska, jolta saatiin tukea niin diplomaattisesti kuin taloudellisestikin. Avun kääntöpuolena oli se, että Ruotsi joutui puolestaan tukemaan liittolaisensa politiikkaa. Ranskan vaatimukset johtivat Ruotsin ajoittain sotiin Manner-Euroopassa ”Gallian palkkasoturina”.

Valtakunnan ongelmien syntipukiksi joutuivat ylhäisaatelin johtamat holhoojahallitukset. Niitä syytettiin Ranskan tukeen nojaavasta sotapolitiikasta, mutta aristokraattien arvosteluun oli myös sisäpoliittisia syitä. Alemmissa säädyissä katsottiin aateliston kahmivan itselleen kohtuuttomasti valtaa ja läänityksiä, jolloin valtion verotulot ja muut rasitukset jäivät talonpoikien ja porvareiden maksettaviksi. Valtiontalous olikin jatkuvissa ongelmissa. Arvostelijat panivat toivonsa kuninkaisiin, joiden haluttiin pistävän aateliston kuriin.

Kaarle X Kustaa nousi kuninkaaksi, kun hänen serkkunsa Kristiina luopui valtaistuimesta. Hänen lyhyellä hallituskaudellaan Ruotsi oli lähes jatkuvasti sodassa ja saavutti suurimman alueellisen laajuutensa.

Jo kuningas Kaarle X Kustaa (1654–1660) oli pyrkinyt korjaamaan tilannetta lisäämällä hallitsijan valtaa ja tasapainottamalla valtiontaloutta. Hän oli määrännyt suoritettavaksi **reduktion** eli aateliston läänitysten palauttamisen kruunun hallintaan. Alkuperäisenä tavoit-

teena oli, että neljäsosa läänityksistä ja niiden verotuloista palautuisi kruunulle. Kaarle X Kustaa kuitenkin vietti suurimman osan valtakaudestaan sotaretkillä ja kuoli suhteellisen nuorella iällä. Ilman hänen valvontaansa uudistukset valuivat tyhjiin. Kruununperillinen Kaarle XI oli vain nelivuotias isänsä kuollessa, joten uusi holhoojahallitus sai kaikessa rauhassa jatkaa aatelismyönteistä politiikkaa.

Kriiseistä absolutismiin

Vuonna 1675 Ruotsi ajautui jälleen sotaan Saksassa. Sotaonni ei tällä kertaa suosinut ruotsalaisia, jotka kärsivät nöyryyttävän tappion Brandenburgin joukoille. Tappio ei sinänsä uhannut Ruotsin suurvaltaa, mutta se oli kova kolaus Ruotsin voittamattomalle sotilasmaineelle. Naapurimaissa heräsi toiveita kalavelkojen maksamisesta ja Tanska käytti heti tilaisuutta hyväkseen. Se liittyi sotaan Brandenburgin rinnalle palauttaakseen toistakymmentä vuotta aiemmin menettämänsä maakunnat takaisin omistukseensa.

Tanskalaiset ja norjalaiset tunkeutuivat maahan ja valloittivat linnoituksen toisensa jälkeen. Uhkaavassa tilanteessa Ruotsin puolustus tarvitsi rohkaisevan keulakuvan. Nuorta kuningas Kaarle XI:ttä (1660–1697) oli pidetty vähälahjaisena ja oppimattomana, eikä hän ollut osoittanut kiinnostusta hallintotehtäviin. Pakon edessä hän otti armeijan komentoonsa ja osoittautui innostavaksi ja päteväksi sotapäälliköksi. Kuninkaan johdolla tanskalaiset pysäytettiin verisessä Lundin taistelussa 1676 ja sotaonni kääntyi. Kun rauha solmittiin 1679, Ruotsi sai paljolti Ranskan tuen ansiosta kaikki sodan alussa menettämänsä alueet takaisin.

Kuningasta pidettiin nyt Ruotsissa sotasankarina ja maan pelastajana, kun taas maan sotaan johtanutta valtaneuvostoa arvosteltiin ankarasti. Neuvonantajiensa avulla Kaarle XI saattoi alkaa toteuttaa poliittisia uudistuksia. Hän liittoutui alempien säätyjen ja uudistusmielisten aatelisten kanssa vanhaa aristokratiaa vastaan. Kuningas järjesti tutkinnan oman holhoojahallituksensa väitetyistä väärinkäytöksistä. Tutkintaa seuranneissa oikeudenkäynneissä ylhäisaateliston mahtavimmilta edustajilta vaadittiin huikeita korvauksia ja heidän asemansa murskattiin.

Kuningas Kaarle XI:ttä pidettiin nuorena syrjäänvetäytyvänä ja heikkolahjaisena, mutta hänestä tuli lopulta suurvallan pelastaja ja merkittävä uudistaja.

Nils Gyldenstolpe (1642–1709) oli Turun akatemian rehtorin poika, joka kohosi absolutismin ajan virka-aatelin huipulle, valtaneuvokseksi ja Kaarle XI:n neuvonantajaksi.

Vuoden 1680 valtiopäivillä kuningas ajoi läpi päätöksen, jonka mukaan hänen ei tarvinnut enää noudattaa vanhaa hallitusmuotoa eikä kuunnella valtaneuvoston mielipidettä. Näin kuninkaasta tuli käytännössä itsevaltias. Lopullisesti itsevaltiuden sinetöivät vuoden 1693 valtiopäivät, joilla säätyjen edustajat vahvistivat alamaisesti, että kuningas oli maan täydellinen hallitsija. Edes säätyjen päätökset tai Ruotsin lait eivät kuningasta sitoneet eikä hän tarvinnut säätyvaltiopäiviltä enää muodollistakaan hyväksyntää päätöksilleen. Ruotsi oli astunut täydellisen itsevaltiuden eli **absolutismin** aikaan.

Itsevaltaisten Kaarle-kuninkaiden valtakausia on kutsuttu **karoliiniseksi** ajaksi. Säätyjen enemmistö piti aluksi itsevaltiutta myönteisenä asiana. Alemmat säädyt olivat pitäneet ylhäisaateliston vallankäyttöä korruptoituneena ja vain aatelissäädyn etua ajavana. Kuninkaan uskottiin huolehtivan tasapuolisemmin kaikkien säätyjen eduista ja pitävän aateliston kurissa. Vahvan kuninkaan uskottiin lisäksi kykenevän uudistuksiin, joilla horjuvan suurvallan kurssia saataisiin muutettua. Absolutismiin siirtyminen koettiin luontevaksi myös siksi, että itsevaltius oli aikakauden Euroopassa vallitseva hallitusmuoto.

Reduktio ja ruotujakolaitos

Vaikka Kaarle XI nousi itsevaltiaaksi sotasankarin maineensa ansiosta, hänen hallituskaudestaan tuli 1600-luvun Ruotsin pisin rauhanjakso. Kuningas asetti tavoitteekseen maan sisäisen vahvistamisen sotilaallisten valloitusten sijaan. Radikaaleilla uudistuksilla pyrittiin parantamaan valtiontaloutta, rajoittamaan aateliston valtaa ja parantamaan sotaväen väenottojärjestelmää.

Kahta ensimmäistä tavoitetta silmällä pitäen kuningas esitti vuoden 1680 valtiopäivillä aiemmin puolitiehen jääneen reduktion tehostamista. Kolme alinta säätyä kannatti ehdotusta innokkaasti eikä sitä aatelistonkaan parissa yksimielisesti vastustettu. Niinpä kuningas saattoi käynnistää ns. **ison reduktion**, joka koski kaikkia ”uusia” eli 1600-luvulla annettuja läänityksiä ja aatelisarvoja. Yli puolet aateliston läänityksistä siirtyi takaisin kruunun hallintaan.

Reduktiosta kärsi ennen kaikkea maata omistava ylhäisaateli, joka oli aiemmin ollut kuninkaan pahin kilpailija. Alempi aateli, jolla ei ollut paljoa maata, menetti vähemmän ja kuninkaaseen sidottu virka-aateli suorastaan hyötyi reduktiosta. Reduktion myötä tapahtuikin absolutistisille valtioille tyypillinen poliittisesti itsenäisen maanomistaja-aatelin lannistaminen ja muuttaminen hovi- ja virka-aateliksi. Aatelin läänityksillä asuneiden talonpoikien asemaa reduktio ei välttämättä juurikaan muuttanut. Verojen maksu ja muut rasitukset säilyivät, niiden toimeenpano vain siirtyi aatelismiesten voudeilta kruunun virkamiehille.

Suurvalta-armeijan keskeisiä ongelmia oli ollut ammattitaitoisten sotilaiden elättäminen rauhan vuosina. Ratkaisuksi suunniteltiin uudenlainen **ruotujakolaitos**, joka perustui maanviljelykseen. Sen sijaan, että sotilaat olisi värvätty tarpeen mukaan talonpoikien joukosta, sotilaista tehtiin osa-aikaisia talonpoikia. Ruodun muodosti nyt 2–4 talonpoikaistaloa, joiden piti ylläpitää yhtä ruotusotamiestä. Talojen piti tarjota sotamiehelle ruotutorppa, jota viljelemällä tämä saattoi elättää itseään ja perhettään rauhan aikana. Upseerit ja aliupseerit puolestaan saivat elantonsa virkatiloista eli **puustelleista**, joita oli sotilasarvoon suhteutettuna erikokoisia.

Järjestelmä oli hyvin organisoitu ja mahdollisti vakinaisen armeijan ylläpidon. Sen huonoihin puoliin kuului kankealiikkeisyys, sillä ympäri maata hajaantuneiden ruotusotilaiden yhteen kokoaminen vei aikaa. Ruotujakolaitos osoittautui myös riittämättömäksi, sillä sota-aikoina oli yhä pakko turvautua väenottoihin armeijan täydentämiseksi. On myös väitetty, että ruotuarmeijan sotilaat olivat yli-ikäisiä ja sotaan huonosti motivoituneita. Tämä ei pidä paikkaansa ainakaan kaikkien osalta, sillä karoliiniarmeija osoitti myöhemmissä sodissa tehokkuutensa.

Iso reduktio ja ruotujakolaitos olivat Kaarle XI:n uudistuksista laajimpia. Niiden lisäksi valtion virkakoneistoa vahvistettiin entisestään ja verotusta kiristettiin. Itsevaltiuden aikana valtio vahvistui ja säädyt menettivät itsenäisyyttään. Valtakunta oli entistä yhtenäisempi ja tehokkaampi, mutta samalla reuna-alueiden tanskalaisia, norjalaisia ja ortodoksisuomalaisia kohdeltiin huonosti yhdenmukaistamisen nimissä. Kokonaisuudessaan itsevaltiuden ajan uudistukset kuitenkin antoivat Ruotsin suurvallalle lisäaikaa ja mahdollisuuden toipua edellisten sotien rasituksista ja 1600-luvun lopun suurista kuolonvuosista.

Ruotujaon mukaisia sotilastiloja

Everstiluutnantin tai majurin virkatalo eli puustelli

Luutnantin tai vänrikin puustelli

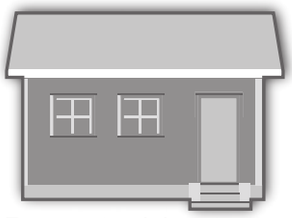

Ruotusotamiehen torppa

Absolutistisessa hallinnossa hallitsijan henkilökohtaisilla ominaisuuksilla oli suuri merkitys. Kun Kaarle XI kuoli vuonna 1697, siirtyi täydellinen valta hänen vasta 15-vuotiaalle pojalleen. Nuorella Kaarle XII:lla (1697–1718) ei ollut pienintäkään epäselvyyttä kyvyistään johtaa Ruotsia, sillä hän uskoi aikakaudelle tyypillisesti valtansa jumalaiseen alkuperään. Ruotsissa uuden kuninkaan kokemattomuus herätti kuitenkin epäilyksiä, ja naapurimaissa alettiin suunnitella epävarman tilanteen käyttämistä hyväksi.

Absolutismin ajan sotilaat, karoliinit, olivat kurinalaista joukkoa. He käyttivät yhdenmukaisia univormuja toisin kuin aiempien vuosisatojen sotajoukot, joiden pukeutuminen oli ollut vaihtelevaa ja värikästä.

Suuri Pohjan sota

Vuonna 1699 Tanska-Norja, Venäjä, Puola ja Saksin vaaliruhtinaskunta solmivat Ruotsin vastaisen liittokunnan. Mukaan liittyi myöhemmin muitakin Saksan valtioita. Liittoutuma oli mahtava, mutta hajanainen. Kun **suuri Pohjan sota** käynnistyi vuonna 1700, vain Puola ja Tanska aloittivat hyökkäyksen. Venäjä ehti keisarinsa Pietari Suuren johdolla mukaan vasta puoli vuotta myöhemmin.

Sodan alussa Ruotsin armeija saavutti jälleen loistavia voittoja. Kaarle XII osoittautui erinomaiseksi sotapäälliköksi, joskin hänen ratkaisunsa olivat usein riskialttiita ja uhkarohkeita. Kaarle johdatti armeijansa yhtä vihollista vastaan kerrallaan. Ensin Tanska pakotettiin rauhaan lyhyessä sodassa. Sen jälkeen karoliiniarmeija laivattiin Viroon tunkeutuneita venäläisjoukkoja vastaan, jotka ajettiin pakosalle Narvan taistelussa. Kuningas ei kuitenkaan jatkanut Venäjän painostamista, vaan suuntasi armeijoineen Puolaan, jota pidettiin vanhastaan pahempana vastustajana.

Seuraavat vuodet Ruotsin armeija yritti pakottaa Puolan ja Saksin rauhaan. Jatkuvista sotilaallisista voitoista huolimatta vastarinnan nujertaminen kesti seitsemän vuotta. Tällä välin Venäjä oli kuitenkin ehtinyt toipua tappioistaan, varustanut uuden armeijan ja jatkanut hyökkäyksiään Baltiaan ja Suomeen. Pietari Suuri miehitti Inkerinmaan ja Karjalan kannaksen ja alkoi röyhkeästi rakennuttaa uutta pääkaupunkiaan Neva-joen suuhun Ruotsin alueelle vuonna 1703.

Kaarle XII:n sotaretket

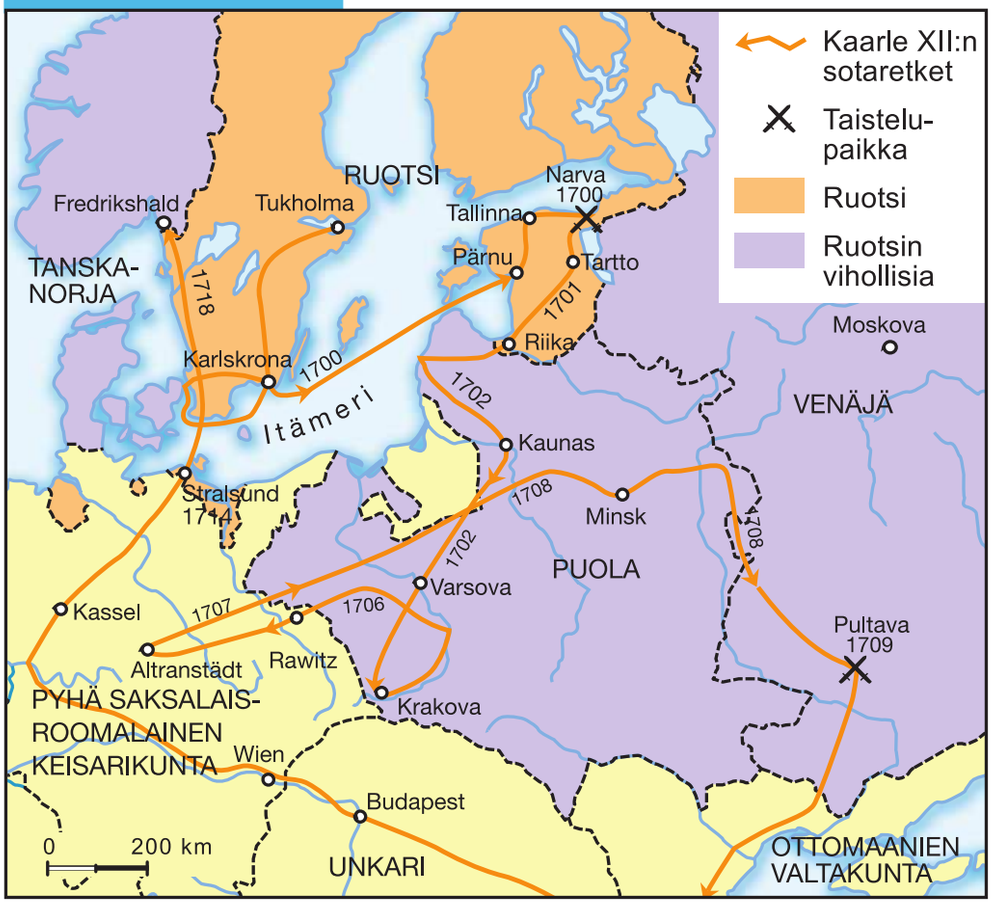

Kuningas Kaarle XII (vas.) on ristiriitainen hahmo. Toisaalta hän oli rohkea, päättäväinen ja taitava sotilas, toisaalta hänen yltiöpäisyytensä johti Ruotsin romahduksen partaalle. Hänen vastustajansa Pietari Suuri taas oli Venäjän kovaotteinen uudistaja ja länsimaisen kulttuurin ihailija.

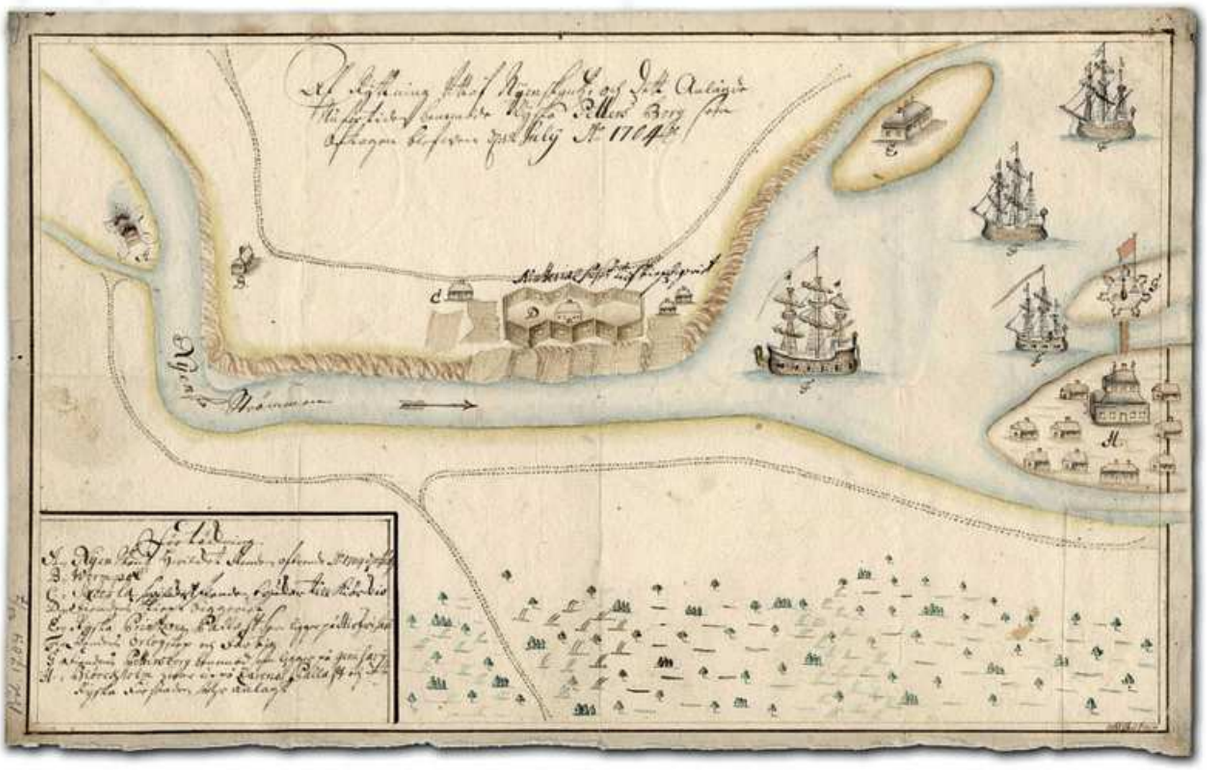

Pietarin kaupungin kartta vuodelta 1704. Ruotsalaiset eivät onnistuneet pysäyttämään uuden kaupungin rakentamista, ja vaatimattomasta alusta kaupunki kasvoi vuosisadassa yli 200 000 asukkaan metropoliksi. Alkuvaiheen rakennustöissä käytettiin paljon suomalaista pakkotyövoimaa.

Sodan käännekohdaksi muodostui itsevarman Kaarle XII:n sotaretki Venäjälle 1708–1709. Ruotsin armeija suuntasi Puolasta kohti Moskovaa, ja venäläiset häiritsivät sen etenemistä hävittäen ruokavarastoja ja tuhoamalla kulkuyhteyksiä. Kun armeijan ruoansaanti alkoi näyttää mahdottomalta, Kaarle XII joutui luopumaan hyökkäyksestä ja hakeutui kohti etelää saadakseen apua Ukrainan kasakoilta ja Venäjän periviholliselta **Ottomaanien valtakunnalta** eli Turkilta. Venäjän ylivoimainen armeija kääntyi takaa-ajoon ja vuonna 1709 se voitti ruotsalaiset Pultavan taistelussa. Lähes koko Ruotsin armeija tuhottiin tai otettiin vangiksi. Ainoastaan kuningas pääsi pienen saattojoukon kanssa pakenemaan Turkkiin.

Pultavan taistelua on syystä pidetty Ruotsin suurvallan loppuna ja vastaavasti yhtenä Venäjän suurvalta-aseman kulmakivistä. Taistelun jälkeen Ruotsin viholliset nousivat uudelleen aseisiin ja maata alettiin ahdistaa joka suunnalta. Venäläiset valloittivat vähän kerrallaan Baltian ja Suomen. Ruotsi menetti myös alueensa Saksassa. Näiden vaikeiden vuosien aikana Kaarle XII oli Turkissa käymässä liittoneuvotteluja, ajoittain käytännössä kotiarestissa. Vuonna 1714 kuningas palasi viimein kotimaahan ja alkoi välittömästi suunnitella uutta hyökkäystä Tanska-Norjaa vastaan.

Tämä sotaretki jäi Kaarle XII:n viimeiseksi ja päättyi moninkertaiseen murhenäytelmään. Kuningas kuoli päähän osuneesta luodista johtaessaan Fredrikshaldin piiritystä Etelä-Norjassa 1718. Kuningas oli jo tuolloin kiistelty hahmo, eikä ole varmuutta, ammuttiinko tappava luoti omien vai vihollisten puolelta. Pian tämän jälkeen tuhoutui toinen Norjaan tunkeutunut armeijaosasto, joka koostui pääosin suomalaisista. Suuren miesjoukon paleltuminen kuoliaaksi Norjan tuntureilla mursi lopullisesti karoliiniarmeijan selkärangan.

Karoliinisotilaat kantavat Kaarle XII:n ruumista 1800-luvun kansallisromanttisessa maalauksessa. Kaarlen jälkimaine on yhtä täynnä ristiriitoja kuin hänen elämänsäkin. Hän on kelvannut esikuvaksi niinkin erilaisille tahoille kuin valistusajattelija Voltairelle ja nyky-Ruotsin uusnatseille.

Isoviha

Pultavan tappion jälkeen Ruotsi ei enää kyennyt suojelemaan rajojaan. Venäläiset ulottivat hyökkäyksensä Suomeen ja valloittivat Viipurin vuonna 1710. Ruotsin armeija yritti tehdä vastarintaa, mutta venäläiset voittivat sen useissa taisteluissa, joista tärkeimmät käytiin Pälkäneen Kostianvirralla ja Isokyrön Napuessa. Vuoteen 1714 mennessä lähes koko Suomi oli venäläisjoukkojen hallussa. Miehitystä kesti vuoteen 1721 asti, ja se muodostui suomalaisille kovaksi koettelemukseksi. Pitkä venäläismiehityksen aika sai myöhemmin nimen **isoviha**.

Suomen ydinalueet olivat saaneet olla rauhassa vihollisen hyökkäyksiltä yli sadan vuoden ajan. Nyt maa joutui kokemaan, millaista oli olla valloittajan mielivallan kohteena. Venäjän armeija kohteli valloitusvaiheessa suomalaisia aikakaudelle tyypillisellä julmuudella. Ryöstöt, murhat ja raiskaukset olivat yleisiä. Tuhannet pakenivat Pohjanlahden yli Ruotsiin, varsinkin aateliset, porvarit ja virkamiehet, samoin monet papit. Eliitin maastapako romahdutti Ruotsin hallintovallan Suomessa. Talonpojille pako ei ollut yhtä helppoa, sillä se olisi tarkoittanut elinkeinon ja omaisuuden hylkäämistä.

Valloituksen jälkeen maahan asetettiin ensin venäläinen sotilashallinto, jonka rinnalle luotiin myöhemmin toimiva siviilihallinto. Suomalaisten olot helpottuivat hieman, sillä venäläisjoukkojen ylipäällikkö Golitsyn halusi pitää yllä tiukkaa kuria ja järjestystä. Koska sotilaiden piti elää suomalaisten kustannuksella, ei maan tuhoaminen ja siviilien murhaaminen ollut järkevää. Kansan riesana olivat silti edelleen pakkoverot, omaisuuden pakkolunastukset sekä sotilaiden vakavat omavaltaisuudet.

Isonvihan rasitukset vaihtelivat alueittain, vaikka helpolla ei päästy missään. Etelä-Suomessa oli suhteellisesti ottaen rauhallisinta. Itä-Suomi kärsi eniten valloitusvaiheessa, mutta sen hävittämistä rajoitettiin, kun Pietari Suuri päätti liittää alueen pysyvästi osaksi Venäjää.

Pultavan taistelussa 17 000 miehen vahvuinen Ruotsin armeija kohtasi yli 40 000 venäläistä. Ruotsin tappioon päättynyt taistelu käytiin ajan tavan mukaan avoimella kentällä tiukoissa linjamuodostelmissa.

Pohjois-Pohjanmaalla tilanne oli pahin, sillä se jäi venäläisten ja ruotsalaisten väliseksi ei-kenenkään-maaksi. Alue oli jatkuvien ryöstöretkien kohteena ja venäläiset hävittivät sitä systemaattisesti, jottei Ruotsin armeija voisi käyttää sitä tukialueenaan.

Vihollismiehitys aiheutti myös vastarintaa. Osaksi sitä ohjailtiin Ruotsista ja Suomeen lähetettiin olot tuntevia sotilaita organisoimaan sissitoimintaa. Suomalaiset talonpojat saattoivat ryhtyä sisseiksi myös omatoimisesti ja hyökkäillä venäläisten varastojen ja yksittäisten venäläisten kimppuun. Harvaanasutussa maassa sissien oli helppo piileksiä metsäseuduilla ja saada huoltoa ja apua talonpojilta.

Sissisota ei aiheuttanut Venäjän sotatoimille suurtakaan haittaa, mutta siviileille se kävi kalliiksi. Sissien kanssa yhteistyöstä epäiltyjä vangittiin ja kidutettiin. Venäläisten kostoiskuissa saatettiin hävittää kokonaisia kyliä. Sissien omakaan toiminta ei aina kestänyt päivänvaloa. Elintarvikkeita saadakseen hekin syyllistyivät ryöstelyyn ja väkivaltaan ja saattoivat surmata vihollisen kätyreiksi epäilemiään siviilejä.

Isonvihan ja Suuren Pohjan sodan Suomelle aiheuttamien tappioiden kokonaismäärää on vaikea arvioida. Sotaretkillä ja sekavissa oloissa kuolleiden määrä nousi kymmeniin tuhansiin eivätkä monet pakolaisiksi lähteneet tai Venäjälle syystä tai toisesta joutuneet koskaan palanneet koteihinsa. Taloudelliset tuhot jo alkujaankin köyhässä maassa olivat mittavat. Kyseessä oli ilman muuta yksi Suomen historian suurimmista väestökatastrofeista ja sen katkera muisto eli kansan mielissä pitkään.

Etelä-Venäjältä kotoisin olleet kasakat olivat ratsumiehiä, jotka tekivät tiedustelu- ja ryöstöretkiä ja nopeita iskuja vihollisen kimppuun. Suomessa kasakoita pidettiin erityisen julmina ja pelättyinä vihollisina.

Isonvihan kauhea maine

Isonvihan ajan kärsimyksiä muisteltiin pitkään ja ne päätyivät monien arkkiveisujen aiheiksi. Mikäli 1700-luvun lähteisiin on uskominen, vihollisen kidutuksilla ja raakuuksilla ei ollut mitään määrää.

Monilla paikkakunnilla venäläiset pyrkivät koko asutuksen hävittämiseen, joko kostoksi sissitoiminnasta tai sotastrategisista syistä. Talot poltettiin, elintarvikkeet ryöstettiin ja asukkaat joko vietiin orjuuteen tai surmattiin. Vankien ottamiseen ja surmaamiseen liittyi hirveitä kidutuksia, kun sotilaat yrittivät saada selville kätkettyjen elintarvikkeiden ja arvoesineiden kätköpaikat. Ihmiset pakenivat erämaiden piilopirtteihin ja palasivat viljelemään peltojaan salaa, kun vainoojat olivat poistuneet.

Orjien ryöstäminen herätti suomalaisissa erityistä kauhua, sillä venäläisten valtaan joutumista kammoksuttiin. Orjia vietiin pakkotöihin Pietarin kaupunkia rakentamaan tai Sisä-Venäjälle. Monia myytiin kauppiaille, jotka välittivät orjia arabimaiden, Persian ja Keski-Aasian markkinoille. Venäläisupseerit ottivat suomalaisia nuoria miehiä palvelijoikseen tai naisia rakastajattarikseen, usein pakottamalla. Tällaiseen palvelussuhteeseen liittyi usein pakkokäännytys ortodoksiseen uskoon. Toki jotkut suomalaiset näkivät myös tilanteen edut ja asettuivat vapaaehtoisesti venäläisten palvelukseen osallistuen ryöstöihin ja kidutuksiin.

Kärsimysten ja kidutusten todellisesta määrästä on myöhempinä aikoina ollut erilaisia käsityksiä. Ruotsalainen propaganda liioitteli jo 1700-luvulla ”vainolaisen” julmuuksia. Samantyyppistä venäläisten barbaarisuuden korostamista esiintyy myös 1900-luvun alun suomalaisissa kirjallisuudessa. Tällaista viholliskuvien lietsomista pidettiin toisen maailmansodan jälkeen yltiöisänmaallisena ja monia isonvihan kidutus- ja väkivaltakertomuksia liioiteltuina. Nykyinen tutkimus on kuitenkin osoittanut, että isoviha oli ainakin joillakin seuduilla maineensa veroinen.

Uudenkaupungin rauha ja suurvallan loppu

Suuren Pohjan sodan lopulla Ruotsi oli pitkään ilman kuningasta ja maassa käytiin kovia sisäisiä valtataisteluja. Heikon sotamenestyksen lisäksi pakkoverot ja jatkuvat sotaväenotot rasittivat kansaa. Monet syyttivät ongelmista edesmennyttä kuningasta ja absolutistista järjestelmää. Kun säädyt lopulta suostuivat vuonna 1719 valitsemaan uudeksi hallitsijaksi Kaarle XII:n sisaren Ulrika Eleonooran, hänen piti luopua suurimmasta osasta kuninkaan valtaoikeuksia. Rauhasta alettiin neuvotella eri osapuolten välillä Englannin ja Ranskan toimiessa välittäjinä.

Venäjän kanssa solmittiin rauha Uudessakaupungissa vuonna 1721. Pietari Suuri vaati Baltian, Inkerinmaan ja Karjalan luovuttamista saadakseen pääsyn Itämerelle. Ruotsi joutui suostumaan näihin vaatimuksiin ja menetti siten lähes kaikki suurvalta-aikana valloittamansa itäiset puskurivyöhykkeet ja Baltian rikkaat maakunnat. Lisäksi rauhansopimus antoi Venäjälle mahdollisuuden puuttua Ruotsin sisäisiin asioihin, kuten hallitsijan valintaan. Suomen länsiosat siis palautettiin Ruotsille, mutta suurin osa Karjalasta ja sen mukana Suomen toiseksi suurin kaupunki Viipuri jäivät Venäjän valtaan. Menetettyjä alueita alettiin myöhemmin kutsua Venäjän Suomeksi tai **Vanhaksi Suomeksi**.

Muissa rauhansopimuksissa Ruotsi menetti lähes kaikki alueensa Saksassa. Ainoastaan Tanskalta valloitetut alueet jäivät muistoksi suurvalta-ajasta. Ruotsi oli edelleen keskisuuri valtio, mutta sen toimintamahdollisuudet olivat 1700-luvun kansainvälisessä politiikassa rajoitetut. Monille ruotsalaisille mukautuminen valtakunnan uuteen asemaan oli vaikeaa. Suurvallan palauttamisesta unelmoitiin Ruotsin ylhäisöpiireissä vielä pitkään. Sodan suurin voittaja ja uusi suurvalta oli Venäjä, jonka pääkaupunki Pietari sijaitsi Ruotsin rajan välittömässä läheisyydessä. Sodalla oli suuri merkitys myös pohjoissaksalaiselle Brandenburgille, josta kehittyi 1700-luvulla vahva Preussin kuningaskunta.

Suurvalta-aseman menettämisestä on syytetty itsevaltaisen kuninkaan suuruudenhulluutta tai koko suurvaltahankkeen ylimitoitettuja tavoitteita. Pohjimmiltaan kyse oli kuitenkin laajan valtakunnan puolustukselle välttämättömien voimavarojen puutteesta. Tehokkaalla hallinnolla ja armeijalla varustettu Ruotsi kykeni kyllä voittamaan sotia ja puolustamaan valloituksiaan yksittäisiä vihollisia vastaan. Kun diplomatia epäonnistui ja jouduttiin pitkään puolustussotaan ylivoimaista liittokuntaa vastaan, resurssit eivät enää riittäneet.

Myöhemmät tutkijat ovat usein kyseenalaistaneet koko suurvaltahankkeen mielekkyyden. Jos satojen tuhansien sodissa kuolleitten työpanos ja talonpojilta riistetyt verot olisi käytetty hyödyllisempiin tarkoituksiin, eikö Ruotsi olisi valtiona menestynyt paremmin? Toisaalta voidaan kysyä, oliko rauhanomainen politiikka tuona aikana yleensäkään mahdollista. Ruotsin esimerkki osoittaa, että naapureiden sotilaallista heikkoutta käytettiin hyväksi säälimättömästi ja sodat kuuluivat kaikkien aikakauden valtioiden arkipäivään. Tästä näkökulmasta Ruotsin sata vuotta kestänyttä suurvaltakautta voidaan pitää melko hyvänä saavutuksena pienelle ja syrjäiselle maalle.

Isoviha ja Uudenkaupungin rauha

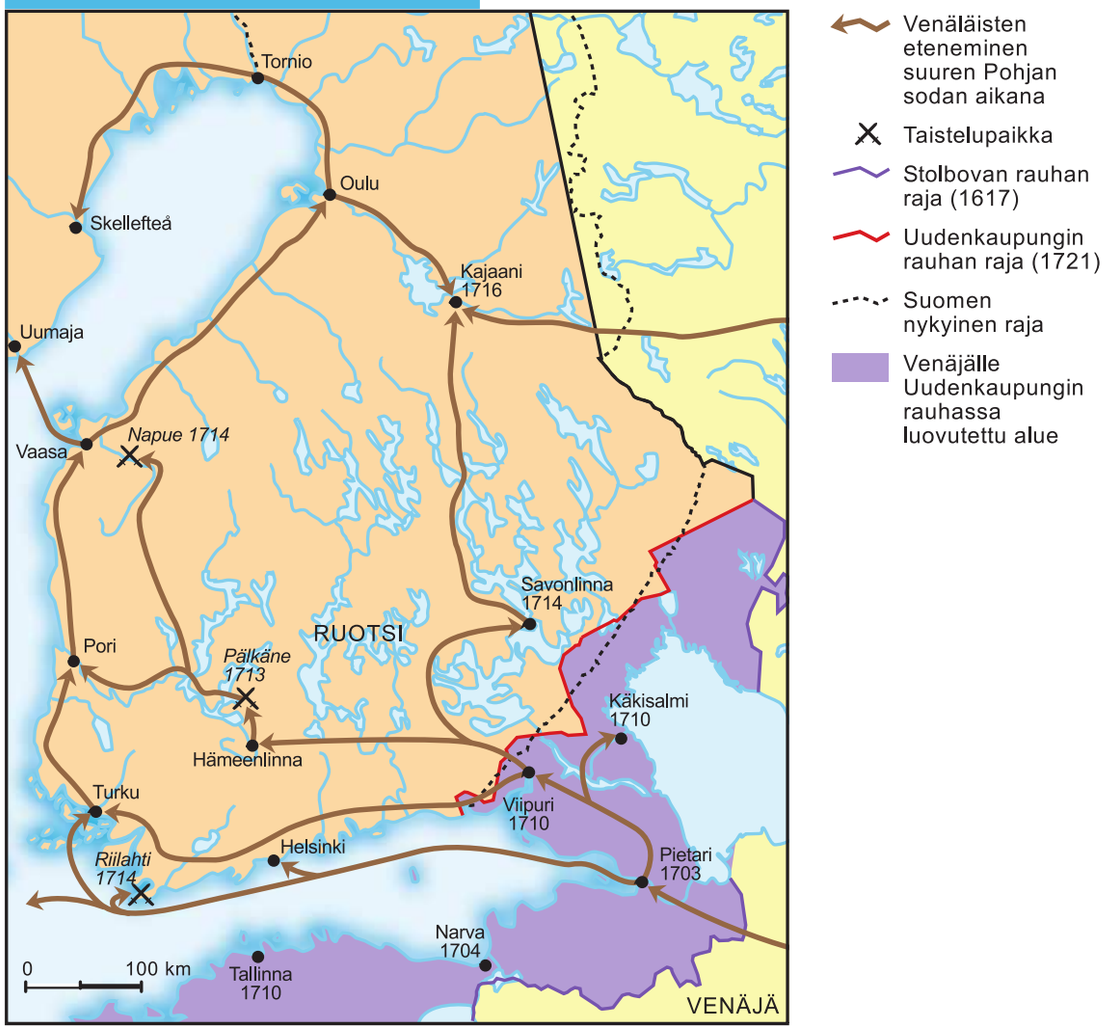

Tehtävät

1. **Selitä lyhyesti käsitteet:**
a) reduktio
b) puustelli
c) isoviha.

2. **Tee luettelo Ruotsin suurvallan heikkouksista ja vahvuuksista 1600-luvulla.**

3. **Miten isolla reduktiolla ja ruotujakolaitoksella pyrittiin tukemaan Ruotsin suurvaltapolitiikkaa?**

4. **Selvitä, mitkä olivat Ruotsin aluemenetykset Uudenkaupungin rauhassa v. 1721. Miksi Ruotsi menetti tuolloin juuri nämä alueet ja missä mielessä nimenomaan niiden menetys sinetöi Ruotsin suurvalta-ajan lopun?**

Aineistotehtävät

1. Tarkastele Lorenzo Magalottin kuvaa barokkijuhlasta vuodelta 1674 (Notizia di Svezia).

a) Mitkä piirteet kuvassa viittaavat barokkityyliin?

b) Miten ruotsalainen barokki erosi yleiseurooppalaisesta barokista?

2. Tutki taulukkoa sivulla 128 Ruotsin valtakunnan väkiluvun kehityksestä v. 1570–1700.

a) Miten Suomen väkiluku kehittyi suhteessa koko Ruotsin valtakunnan väkilukuun kuvattuna ajanjaksona?

b) Mitkä seikat selittävät Suomen väkiluvun kehitystä kaavion osoittamalla tavalla?

c) Miten on selitettävissä Muut-palkin väkiluvun huomattava kasvu 1700-luvun alkuun tultaessa?

3. Tutustu oheiseen Vaasan kauppiaiden vientiluetteloon toukokuulta 1620.

Vertaa yksittäisten kauppiaiden viemiä tuotteita sivun 139 kaavioon Suomen viennistä suurvalta-ajalla ja pohdi, mistä erot voisivat johtua.

Mittojen selitykset:

1 lästi = nestemittana 12 tynnyriä eli 1500 litraa
1 tynnyri = kuivan tavaran mittana 165 litraa
1 tikkuri = 10 kappaletta nahkoja
1 aami = 157,03 litraa

Vuonna 1620 toukokuun 26 päivänä vaasalainen porvari Tuure Matinpoika laivasi

- tervaa 11 lästiä
- voita 3½ tynnyriä
- häränvuotia 1 tikkurin
- lehmänvuotia 1½ tikkuria
- vasikannahkoja 1 tikkurin

Jöns Maunupoika samassa kuutissa

- tervaa 1½ lästiä
- traania ½ aamia
- voita 1 tynnyrin
- lehmänvuotia 3½ tikkuria

Erik Jönsinpoika samassa kuutissa

- voita 1½ tynnyriä
- häränvuotia 1 tikkurin
- lehmänvuotia 1 tikkurin
- siikaa 1 tikkurin

Lähde: Vaasan kauppiaiden vientiluettelo toukokuulta 1620.
Suomen historian dokumentteja 1: 241. Otava 1968.

4. Tarkastele alla olevaa kaaviota maaomaisuuden jakautumisesta suurvaltakauden Ruotsissa v. 1560–1700.

a) Miten tasaisesti maaomaisuuden voidaan sanoa jakaantuneen Ruotsissa eri yhteiskuntaluokkien kesken?

b) Miksi itsenäisten talonpoikien maaomaisuus väheni 1650-luvulle tultaessa ja kasvoi jälleen 1700-luvulle tultaessa?

c) Miksi aateliston maaomaisuus puolestaan kasvoi 1650-luvulle tultaessa ja väheni 1700-luvulle tultaessa?

Maaomaisuuden jakautuminen suurvaltakauden Ruotsissa

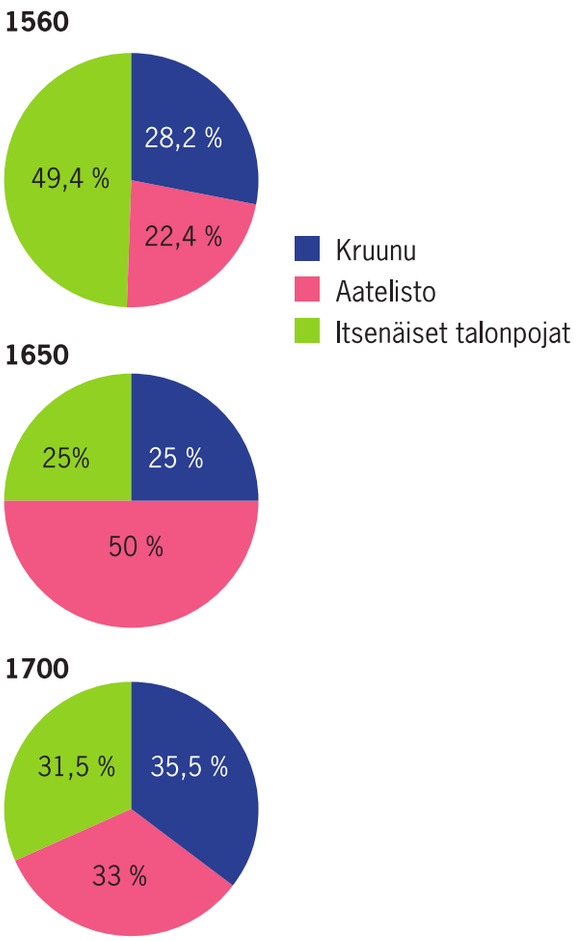

Lähde: Melin–Johansson–Hedenborg, Sveriges historia. Bokförlaget Prisma 2003.

Kertaus

- Ruotsi valloitti 1600-luvulla laajoja alueita kohoten Itämeren alueen suurvallaksi.
- Suurvalta-ajalla kehitettiin tehokas ja moniportainen hallintojärjestelmä.
- Ankaran puhdasoppinen luterilainen kirkko tuki valtiota ja kehitti kansanopetusta.
- Suomen kaupunkeihin perustettiin kouluja, ja ensimmäinen yliopisto, Turun akatemia aloitti toimintansa 1640.
- Talonpojille suurvallan luominen merkitsi korkeampia veroja ja lisääntyneitä väenottoja.
- Kaarle XI:n aikana Ruotsi siirtyi absolutismiin, aatelin valtaa rajoitettiin ja ruotuväki perustettiin.
- Suuressa Pohjan sodassa (1700–1721) Ruotsi taisteli ylivoimaista liittoumaa vastaan ja mm. Suomi miehitettiin (isoviha).
- Uudenkaupungin rauhassa 1721 Ruotsi menetti Suomen itäosat ja Liivinmaan Venäjälle.

Suurvaltakauden jälkeen suurin osa Suomea kuului Ruotsiin vielä 90 vuoden ajan. Tämä kausi on perinteisesti jaettu säätyvallan aikaan (1719–1772) ja kustavilaiseen aikaan (1772–1809). Sotilaallisesti ja ulkopoliittisesti heikentynyt Ruotsi alkoi kehittyä taloudellisesti ja yhteiskunnallisesti. Suomikin toipui isonvihan rasituksista, väkiluku kasvoi ja maa vaurastui. Valistuksen ja liberalismin aatteet levisivät Euroopasta kaukaiseen Suomeen, ja kulttuurielämä kukoisti yläluokan keskuudessa. Sodissa itäistä naapuria vastaan Ruotsi oli kuitenkin jatkuvasti alakynnessä ja monet suomalaiset alkoivat epäillä valtakunnan puolustuskykyä. Lopulta Suomi joutui suurvaltojen pelinappulaksi ja se liitettiin kokonaan Venäjään vuonna 1809.

14. Säätyvallan ja kustavilaisuuden aika

Vallan uusjako

Kun Kaarle XII kuoli suuren Pohjan sodan sekasortoisissa oloissa, Ruotsin säädyt olivat saaneet tarpeekseen ailahtelevista itsevaltiaista. Kuninkaan sisar Ulriika Eleonoora oli luontevin perijä, mutta säätyvaltiopäivät asettivat kruunauksen ehdoksi hallitsijan valtaoikeuksien rajoittamisen. Kuningatar hallitsi vain vuoden ajan (1719–1720), sillä hän halusi luovuttaa vallan aviopuolisolleen, saksalaissyntyiselle Fredrikille. Säädyt suostuivat tähän vallansiirtoon vain sillä ehdolla, että uusi kuningas luopui lähes kaikesta poliittisesta vallasta.

Uudessa hallitusmuodossa valta jaettiin edelleen kuninkaan, valtaneuvoston ja säätyvaltiopäivien kesken. Vallan tasapaino muuttui kuitenkin täydellisesti. Suurvaltakaudella säätyvaltiopäivät oli joutunut hyväksymään kuninkaan esitykset lähes sellaisenaan. Nyt valtiopäivät teki todelliset päätökset, jotka kuningas ainoastaan allekirjoitti. Jos kuningas ei voinut tai halunnut hyväksyä valtiopäivien päätöksiä, hänen nimensä voitiin painaa asiakirjoihin leimasimella.

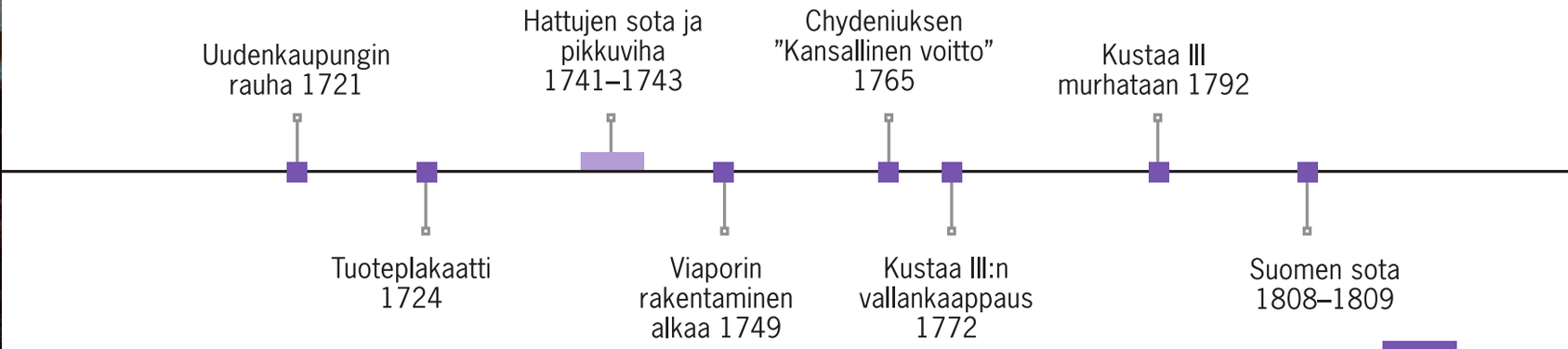

Kuninkaan vallan alasajoa helpotti se, että kuningatar Ulrika Eleonooran puoliso Fredrik teki itsensä nopeasti epäsuosituksi hallitsijaksi. Häntä pidettiin mukavuudenhaluisena ja sivistymättömänä eikä hän vaivautunut pitämään lukuisia rakastajattariaan salassa.

Säätyvaltiopäivien riippumattomuuden mahdollisti se, että ne alkoivat kokoontua säännöllisesti, ilman kuninkaan kutsua. Tavallisesti säädyt kokoontuivat valtiopäiville kolmen vuoden välein, mutta alkuun päästyään ne saattoivat pysyä koolla yli vuoden. Valtiopäiväedustajat valittiin edelleen säädyittäin ja säädyt kokoontuivat yleensä erillään. Valtiopäivien ollessa koolla erilaiset valiokunnat nousivat tärkeiksi toimielimiksi, sillä niihin koottiin eri säätyjen edustajia valmistelemaan päätöksiä. Tärkein oli salainen valiokunta, joka vastasi esimerkiksi ulkopolitiikasta ja päätti valtakunnan politiikan yleiset suuntaviivat. Siihen kuului sata valtiopäivämiestä kolmesta ylimmästä säädystä.

Valtiopäivät valvoi myös valtaneuvostoa, joka hallitsi maata yhdessä kuninkaan kanssa valtiopäivien välisenä aikana. Vaikka valtaneuvokset olivat aatelismiehiä, heidän piti nauttia säätyjen luottamusta. Ruotsissa oli siis voimassa eräänlainen **parlamentarismi**.

Säätyvallan ajan järjestelmässä oli demokraattisia piirteitä, kuten kansanedustuslaitoksen asema ylimpänä vallankäyttäjänä. Aikalaiset arvostivat hallintoaan, sillä se takasi kansalaisille oikeuden osallistua päätöksentekoon, mikä oli tuon ajan Euroopassa harvinaista. Säätyvalta edusti myös 1700-luvun yhteiskuntafilosofien ihanteita valistuneesta vallanjaosta, joskin hallitusta johtavan kuninkaan asema oli kovin heikko. Aikakaudesta onkin usein käytetty nimitystä **vapauden aika**, joka viittaa juuri säätyjen vapauteen kuninkaan vallasta.

Säätyjen hallitsema Ruotsi ei kuitenkaan ollut nykymittakaavassa demokraattinen maa. Aatelisto oli edelleen tärkein sääty, ja yksin sen jäsenillä oli pääsy valtaneuvostoon ja korkeimpiin virkoihin. Talonpojilla oli teoriassakin vain neljäsosa päätösvallasta, vaikka talonpojat muodostivat kansan enemmistön. Todellisuudessa heidän asemansa oli vieläkin heikompi, sillä heidät suljettiin salaisen valiokunnan ja siten tärkeimpien päätösten ulkopuolelle. Valtiopäiville ei myöskään otettu edustajia kaikista kansanryhmistä. Ulkopuolelle jäivät muun muassa palvelusväki, maata omistamaton väestö, aateliston alustalaiset sekä tietenkin kaikki naiset.

Vapauden ajalla kansan enemmistön vaikutusvalta itse asiassa heikkeni ylimpiin säätyihin verrattuna. Talonpoikien suostumusta ei suurvalta-ajan tapaan enää tarvittu jatkuvien sotaväenottojen ja lisäverojen hyväksymiseen. Niinpä ylimmät säädyt saattoivat halutessaan jättää talonpojat lähes kokonaan huomiotta. Näin tehtiinkin usein, sillä talonpoikia

Georg Schröder on kuvannut Ruotsin säädyt naisen hahmossa teoksessaan Allegoria neljästä säädystä (1734). Kunkin neidon elekieli ja esinesymbolit edustavat säätyjen tehtäviä yhteiskunnassa.

ei pidetty tarpeeksi osaavina ja luotettavina valtion asioiden hoitoon. Lisäksi ylimmät säädyt pelkäsivät talonpoikien liiallista kuningasmielisyyttä. Myös virkamiesten vallan lisääntyminen ja yleinen byrokratisoituminen heikensivät kansan vaikutusmahdollisuuksia. Vaikka valta oli säädyillä, se ei missään nimessä ollut kansan enemmistön ulottuvilla.

Puolue- ja säätykiistojen aika

Vallankäytön siirtyminen valtiopäiville johti ensimmäisten poliittisten puolueiden syntyyn. Puoluejaon lähtökohtana oli erimielisyys suuren Pohjan sodan jälkeisestä ulkopolitiikasta. Maan todellisena johtajana toimi 1720–30-luvuilla suomalaissyntyinen aatelismies Arvid Horn. Horn pyrki ylläpitämään hyviä suhteita Venäjään ja edistämään sodasta kärsineen maan jälleenrakennusta. Hän sai politiikalleen kannatusta niin ylhäisaateliston, papiston kuin talonpoikienkin parista.

Ajan kuluessa Hornia alettiin kuitenkin arvostella liian varovaiseksi ja saamattomaksi. Varsinkin nuoremman aateliston ja porvariston parista tulevat vastustajat keksivät Hornin tukijoille pilkkanimen yömyssyt, joka levisi yleiseen käyttöön lyhemmässä muodossa **myssyt**. Myssyjen vastustajia, hyökkäävämpää ulkopolitiikkaa ajanutta puoluetta alettiin tämän vastakohtana kutsua **hatuiksi**.

Arvid Horn (1664–1742) poseeraa muotokuvassaan kuin hallitsija, ja hänellä olikin todellinen valta Ruotsissa säätyvallan alkuvuosina. Horn toimi aatelissäädyn puheenjohtajana valtiopäivillä ja valtaneuvoston kansliapresidenttinä. Hän syntyi Suomessa, mutta suomalaisuudella ei ollut mitään näkyvää merkitystä hänen elämässään tai politiikassaan.

Puoluejärjestelmän syntyprosessi oli hidas, eivätkä 1700-luvun puolueet koskaan muodostuneet nykyisen kaltaisiksi kiinteiksi organisaatioiksi. Ne edustivat lähinnä erilaisia ulkopoliittisia suhtautumistapoja eikä puoluesidonnaisuus välttämättä painanut paljoakaan, jos käsiteltiin esimerkiksi sisä- tai talouspoliittisia asioita. Yhteenliittyminen ja jonkinasteinen järjestäytyminen olivat kuitenkin tarpeen, jos haluttiin edistää asioita valtiopäivillä. Säätyvallan ajan lopulla puoluerajat olivat jo selvempiä ja puoluetunnusten alla tehtiin vaalikampanjoitakin.

Kumpikin puolue pyrki vahvistamaan asemiaan nimittämällä kannattajiaan korkeisiin virkoihin ja hankkimalla tukea ja rahoitusta ulkomailta. Suurvalta-aseman palauttamisesta haaveilevat hatut saivat rahaa Ranskalta ja ajoittain Preussilta, maltillista idänpolitiikkaa ajavat myssyt taas Venäjältä. Vakoilu ja salaisten tietojen kaupittelu oli yleistä ja ulkomaat pääsivät helposti puuttumaan Ruotsin politiikkaan. Säätyvallan ajalla korruptio ja likaiset keinot olivat muutenkin politiikan arkea. Kaikki, joilla oli etuja ajettavina valtiopäivillä, kalastelivat virkamiesten ja valtiopäiväedustajien suosiota lahjuksilla.

Myssyjen on tavallisesti ajateltu nauttineen enemmän kannatusta Suomessa idänpolitiikkansa ansiosta. Puolue-erot olivat kuitenkin häilyviä, sillä alemmat säädyt edustivat valtiopäivillä ensisijassa säätyään ja kotiseutuaan, aateliset sukuaan. Niinpä esimerkiksi monet Suomenkin talonpojat antoivat kannatuksensa hatuille, kun näiden tavoitteet sopivat heille. Myös säätyjen välillä oli jatkuvia kiistoja, jotka aiheuttivat hajaannusta. Säätyvallan maine alkoi muodostua huonoksi ja uudistusvaatimuksia esiintyi varsinkin aatelittomien säätyjen parissa vuosisadan puolivälin jälkeen. Hyödyllisiäkin päätöksiä saatiin silti aikaan. Vuonna 1734 säädetty Ruotsin valdakunnan laki uudisti keskiaikaista perua olleen ja sekavan lainsäädännön.

Hattujen sota ja pikkuviha

Hatut onnistuivat syrjäyttämään Arvid Hornin myssyhallituksen vuosien 1738–39 valtiopäivillä ja alkoivat heti suunnitella sotaa Venäjää vastaan. Sotaan hattuja kannustivat paitsi haa-

veet suurvallan palauttamisesta, myös ranskalaiset, jotka lupasivat huomattavaa rahallista tukea senhetkisen vihollisensa Venäjän heikentämiseen. Hattujen toiveet laajoista aluevalloituksista idässä olivat epärealistisia. Suuren Pohjan sodan tappioista oli vain parikymmentä vuotta, eikä Ruotsin armeijaa ollut uudistettu tai kehitetty oikeastaan lainkaan tuon jälkeen.

Vuosina 1741–1743 käyty **hattujen sota** osoittautuikin alusta asti sarjaksi virhearviointeja ja tappioita. Heti sodan alussa heikosti valmistautunut Ruotsin armeija sai venäläisiltä ankaran löylytyksen Lappeenrannassa. Tämän jälkeen ruotsalaisjoukkojen ylipäällikkö Lewenhaupt menetti täysin aloitekykynsä ja tyytyi vetäytymään venäläisten edellä. Seuraavana kesänä venäläiset tunkeutuivat Etelä-Suomeen ja miehittivät vuoden loppuun mennessä koko maan. Monet säätyläiset pakenivat jälleen maasta pelätessään isonvihan kauhujen toistumista.

Hattujen sodan yhteydessä nousi ensimmäistä kertaa esiin ajatus Suomen itsenäisyydestä. Maaliskuussa 1742 annettiin Venäjän keisarinna Elisabetin nimissä julistus, jossa kehotettiin suomalaisia luopumaan vastarinnasta. Lisäksi keisarinna lupasi antaa tukensa suomalaisille, jos nämä halusivat irrottautua Ruotsista ja muodostaa itsenäisen valtion. Julistus herätti aikanaan paljon huomiota ja myöhemmin sitä on pidetty Suomen tulevaisuuden kannalta suorastaan enteellisenä. Kyseessä oli kuitenkin ilmeisesti pelkkä sotapropaganda, jonka oli tarkoitus hajottaa puolustajien rivejä. Kun Suomi oli miehitetty, itsenäisyyslupauksiin ei enää palattu.

Kaarle XII
(1699–1718)

Ulrika Eleonoora
(1719–1720)

Fredrik I
(1720–1751)

Aadolf Fredrik
(1751–1771)

Kustaa III
(1771–1792)

Kustaa IV Aadolf
(1792–1809)

Keisarinnalla ei ehkä ollut aikomustakaan tukea Suomen itsenäistymistä, mutta valloittajien käytös oli joka tapauksessa täysin erilaista kuin isonvihan aikaan. Hattujen sodan aikaista miehitystä on kutsuttu **pikkuvihaksi** sen lyhyen keston ja vähäisten kärsimysten takia. Helpon valloituksen jälkeen venäläiset pystyttivät maahan siviilihallinnon ja sotajoukot pidettiin tiukassa kurissa. Hävityksiä ja ryöstöjä ei juuri tapahtunut, ihmisryöstöistä puhumattakaan. Ainoastaan Pohjois-Karjalassa käytiin 1742 molemminpuolista sissi- ja hävityssotaa, jossa siviiliuhrien määrä kohosi satoihin. Enimmäkseen suomalaiset kuitenkin alistuivat, vannoivat uskollisuudenvalan Venäjän keisarinnalle ja jatkoivat elämäänsä melko normaalisti.

Onneton sotamenestys kaatoi Ruotsin hattuhallituksen ja myssyt pääsivät jälleen valtaan. Ensi töikseen uusi hallitus teloitti huonosta sotaonnesta syytetyt kenraalit ja alkoi neuvotella rauhasta Venäjän kanssa. Koko Suomen liittämisestä Venäjään keskusteltiin, mutta lopulta keisarinna piti Ruotsin sisäisiin asioihin puuttumista tärkeämpänä. Kun rauha solmittiin Turussa 1743, miehitetty Suomi palautettiin Ruotsille lukuun ottamatta Kymijoen itäpuolista maakaistaletta. Ruotsin oli kuitenkin valittava kruununperilliseksi venäläisten suosikki, Lyypekin ruhtinaspiispa Aadolf Fredrik, joka oli sopivasti sukua sekä Venäjän että Ruotsin hallitsijahuoneille.

Hattujen sodan jälkeen Ruotsissa jouduttiin tunnustamaan, että maan sotalaitos oli ajastaan jäljessä ja varsinkin Suomen puolustusta oli laiminlyöty. Tilanteen korjaamiseksi alettiin ripeästi kehittää armeijaa ja laivastoa. Suomi sai oman rannikkolaivaston, jonka alukset kehitettiin saaristo-olosuhteisiin sopiviksi. Laivaston tukikohdaksi ja koko Suomen puolustuksen ytimeksi alettiin vuonna 1748 rakentaa **Viaporin** (ruots. Sveaborg, nyk. Suomenlinna) linnoitusta Helsingin edustalle.

Viaporin suunnittelija Augustin Ehrensvärd loi voittamattomana pidetyn linnoituskompleksin. Se muistutti pientä kaupunkia omine satamineen, telakoineen, kirkkoineen ja kouluineen. Viaporissa olikin 1700-luvun lopussa yli 6 000 sotilasta, enemmän kuin viereisessä Helsingin kaupungissa oli asukkaita. Viaporin suurhankkeen ohella rakennettiin pienempi rannikkolinnoitus Svartholmaan Loviisan edustalle ja suunniteltiin kaupunkien varustamista linnoituslaitteilla. Nämä suunnitelmat jäivät enimmäkseen paperille rahanpuutteen vuoksi. Mahtava Viaporikin jäi lopulta pienemmäksi kuin Ehrensvärd oli alun perin suunnitellut.

Turun rauha ja itärajan linnoitukset

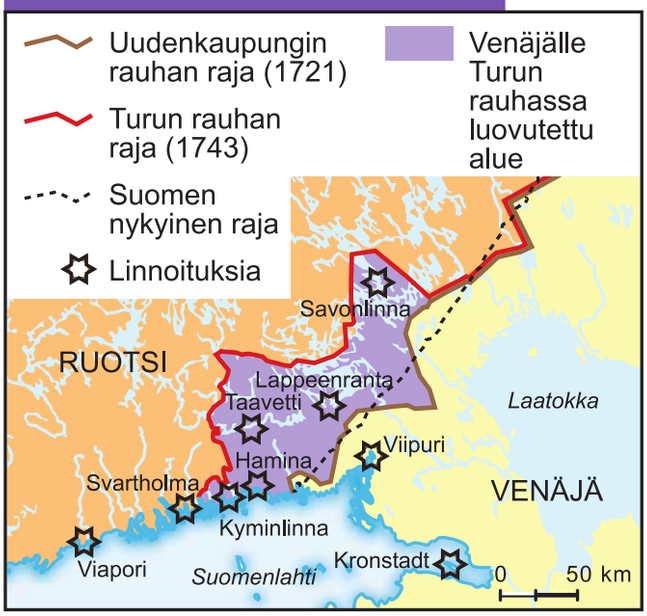

Kuningas kaappaa vallan

Puolueiden ja säätyjen väliset riidat kävivät erityisen kiivaiksi 1760-luvulla, jolloin hatut ja myssyt hallitsivat vuorotellen valtiopäiviä. Koko valtiomuotoa alettiin arvostella tehottomaksi ja korruptoituneeksi. Puoluekiistoista johtuen myös ulkopoliittinen linja oli epävakaa, sillä se riippui kulloisenkin valtapuolueen ulkomaisista tukijoista. Varsinkin talonpoikien ja kaupunkien alaluokan keskuudessa usko kuninkaan oikeudenmukaisuuteen ja kykyyn säätyriitojen sovittelijana oli säilynyt vahvana.

Kuningas Aadolf Fredrik (1751–1771) yritti pariinkin otteeseen nousta ratkaisevaan asemaan valtakunnan politiikassa, mutta säädyt onnistuivat aina syrjäyttämään hänet. Aika ei ollut vielä otollinen kuninkaanvallan kasvulle ja itse kuningas oli liian sovitteleva ja varovainen kovaan poliittiseen peliin. Kruununprinssi Kustaa, jota oli syntymästään asti valmistettu kuninkuuteen, oli toista maata. Hän oli saanut ranskalaistyyppisen kasvatuksen, jonka ihanteena oli **valistunut itsevaltius**. Kustaa oli myös luonteeltaan päättäväinen ja jopa rohkea, vaikka toisaalta häntä pidettiin hienostelevana ja tunteellisena.

Kustaa III kruunattiin kuninkaaksi vuonna 1771, ja hän alkoi heti suunnitella vallankaappausta. Valtiontalous oli huonolla tolalla ja kansan luottamus säätyvaltaan horjui. Nuori kuningas laski saavansa tukea armeijalta ja alimmilta säädyiltä. Jo seuraavana vuonna kuningas päätti toteuttaa hankkeensa. Tarkoitus oli, että luotettavat upseerit Suomessa ja Etelä-Ruotsissa nousisivat kapinaan ja marssittaisivat joukkonsa Tukholmaan, jossa kuningas nostettaisiin valtaan.

Kustaa III:n muotokuvassa vuodelta 1777 rokokoon hienostuneisuus yhdistyy kuninkaanvallan mahtipontisuuteen.

Kaikki näytti kuitenkin menevän pieleen, kun kapinasuunnitelmat paljastuivat ennen aikojaan ja huono sää viivytti suomalaisten joukkojen saapumista. Niinpä kuningas joutui toimimaan itse. Hän houkutteli pääkaupungissa olevan sotaväen puolelleen ja piti valtiopäivillä puheen, jossa vaati puolueriitojen lopettamista ja kuninkaan arvovallan palauttamista. Valtiopäivät suostui vastahakoisesti allekirjoittamaan uuden hallitusmuodon kuninkaan sanelun mukaan. Vastalauseita ei esitetty, sillä kuningasmielisten joukkojen tykinpiiput osoittivat kohti valtiopäivien kokoussalia.

Vuoden 1772 hallitusmuotoa on kutsuttu **kustavilaiseksi**, kuten siitä alkanutta ja vuoteen 1809 kestänyttä ajanjaksoa yleisemminkin. Kuningas oli jälleen valtakunnan todellinen johtaja. Valtaneuvostosta tehtiin ainoastaan kuninkaan neuvonantaja. Valtiopäivillä itsenäistä vallankäyttöä harjoittanut salainen valiokunta hajotettiin kokonaan eikä säädyillä enää ollut suoraa vaikutusta jokapäiväiseen politiikkaan. Ne kokoontuivat vain kuninkaan kutsusta, vuosien 1772 ja 1789 välillä vain kolmesti. Valtiopäivät säilytti kuitenkin vaikutusvaltansa taloudessa ja lainsäädännössä. Kuningas ei voinut aloittaa hyökkäyssotaa eikä korottaa veroja ilman säätyjen suostumusta.

Alun perin kustavilainen järjestelmä ei siis tarkoittanut täyttä itsevaltiutta, sillä kuningasta sitoivat perustuslain määräämät rajoitukset. Hallitusmuoto oli kuitenkin muodoiltaan epämääräinen ja tulkinnanvarainen. Myöhemmin valtiomuotoa muutettiin vielä itsevaltaisempaan suuntaan, jolloin kuninkaasta tuli lähes täydellinen yksinvaltias. Absolutismiin ei virallisesti kuitenkaan enää palattu.

Hallitsijan vallan kehitys Ruotsissa 1600-1700-luvuilla

	Suurvaltakauden alkupuoli (1617–1680)	**Absolutismin aika (1680–1719)**	**Säätyvallan aika (1719–1772)**	**Kustavilainen aika (1772–1809)**
Kuninkaan asema	ylin vallankäyttäjä, muttei itsevaltias	täydellinen itsevaltias	keulakuva	lähes itsevaltias
Kenellä oli todellinen valta?	kuninkaalla ja valtaneuvostolla	kuninkaalla	säätyvaltiopäivillä	kuninkaalla valtiopäivien kanssa

Poliittista kähmintää Helsingissä

Säätyvallan ajan poliittinen juonittelu ja korruptio tarjosivat röyhkeille oman edun tavoittelijoille mahdollisuuksia vallan ja varallisuuden kahmimiseen. Helsinkiläisen porvari Nils Burtzin menestystarina toimii hyvänä esimerkkinä. Burtz oli suurkauppias, jolla oli hyvät suhteet Tukholman valtaapitäviin ja varsinkin Viaporin linnoituksen komendanttiin Augustin Ehrensvärdiin. Lisäksi hän oli ovela poliitikko, joka osasi käyttää hyväkseen Helsingissä vallitsevaa kahtiajakoa varakkaiden suurporvarien ja monilukuisten pikkuporvarien välillä.

Burtz edusti säätyään valtiopäivillä 1755–1756. Tällöin hän onnistui keplottelemaan itselleen kuninkaallisen valtakirjan, joka takasi vuokraoikeuden Helsingin vanhankaupungin myllyihin. Näin Burtz sai käytännössä monopolin viljan jauhatukseen Helsingissä ja tahkosi valtavia voittoja. Sekä kaupungin suurporvarit että viranomaiset nostivat asiasta suuren älän ja useita oikeusjuttuja, sillä valtakirjan perusteet olivat varsin kyseenalaiset.

Suhteillaan Burtz onnistui kuitenkin pitämään kiinni asemastaan loppuikänsä. Syrjäisen Helsingin porvarien valitukset painoivat Tukholmassa vähemmän kuin Burtzin vaikutusvaltaisten suosijoiden tuki. He nimittäin vakuuttivat, että myllyjen jauhama vilja päätyi tällä järjestelyllä parhaiten Viaporin linnoituksen tarpeisiin. Burtz väitti lisäksi, että kaupungin porvarien enemmistö eli käsityöläiset ja pikkukauppiaat seisoivat hänen takanaan. Kuninkaallinen valtakirja purettiin vasta Burtzin kuoltua.

Myllykiista ei ollut ainutlaatuinen tapaus 1700-luvun politiikassa, jossa oman edun tavoittelu ja valtion edut hämärtyivät lukemattomia kertoja. Tosin Helsingin kaupungin historian kirjoittanut Eirik Hornborg kutsui sitä ”yksinpä vapaudenajalle sangen rumaksi jutuksi”.

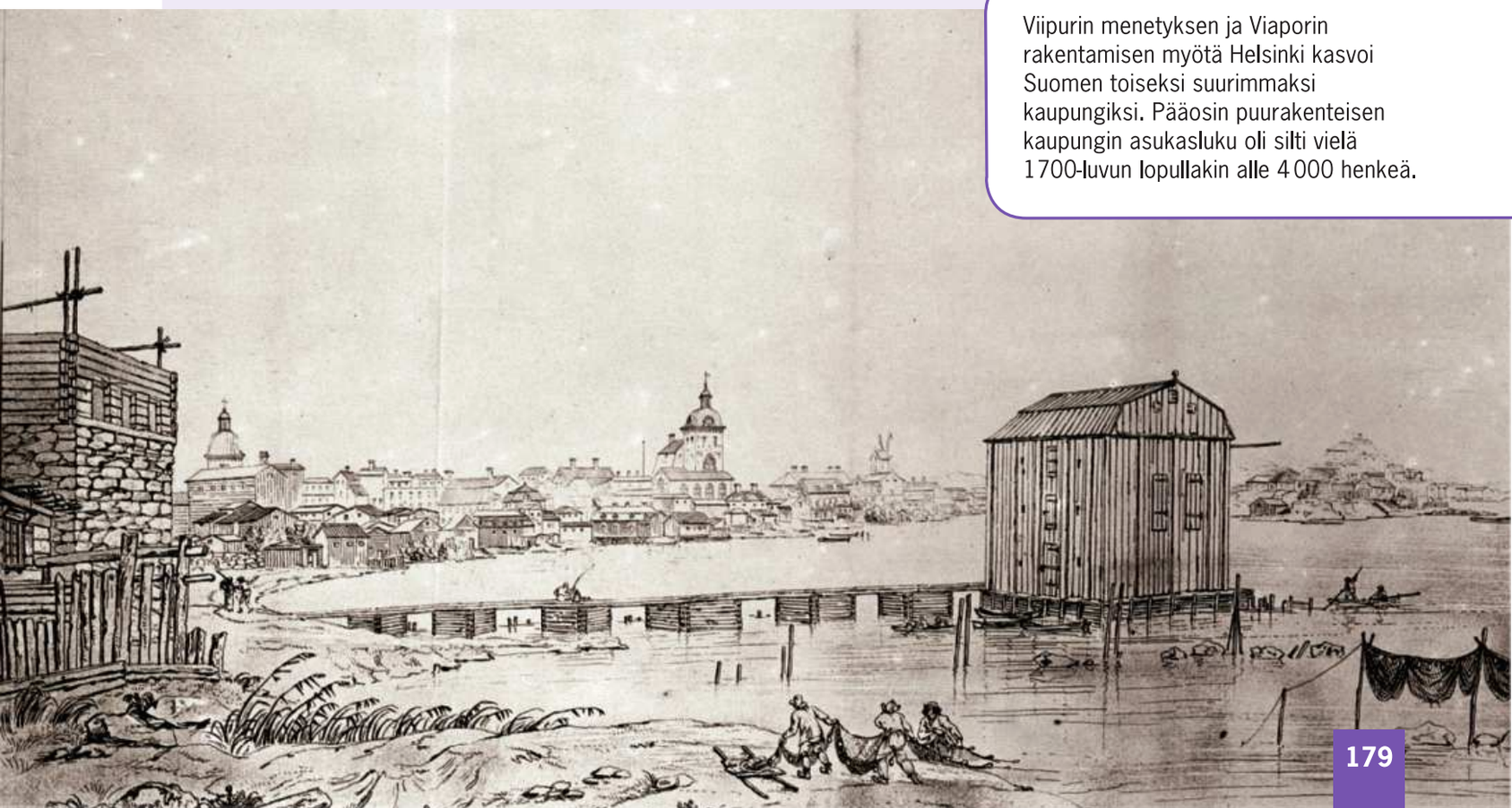

Viipurin menetyksen ja Viaporin rakentamisen myötä Helsinki kasvoi Suomen toiseksi suurimmaksi kaupungiksi. Pääosin puurakenteisen kaupungin asukasluku oli silti vielä 1700-luvun lopullakin alle 4 000 henkeä.

Kustavilaisia uudistuksia

Kustaa III hallitsi propagandan käytön. Hän oli hyvä puhuja ja hänen puheitaan levitettiin kansan pariin lentolehtisinä. Niissä kuningas korosti uudistusmielisyyttään ja tavallisen kansan olojen ja oikeuksien parantamista. Mikään arkinen kansanmies Kustaa III ei ollut, päinvastoin hän tunsi suurta viehtymystä hienostuneeseen hovielämään ja korkeakulttuuriin. Hän oli intohimoinen teatterin harrastaja, jopa siinä määrin, että sekä ohjasi että näytteli itse useissa näytelmissä.

Varsinkin kustavilaisen kauden alussa tehtiin useita valistuneita uudistuksia, jotka konkreettisesti lisäsivät kansalaisten oikeuksia. Kidutus poistettiin kuulustelumenetelmien joukosta ja kuolemanrangaistuksesta luovuttiin useimmissa rikoksissa. Myös uskonnonvapauden lisääminen kuului kuninkaan ohjelmaan. Papiston kiivaasta vastustuksesta huolimatta katolisten ja juutalaisten oikeutta harjoittaa uskontoaan lisättiin hieman. Pitkään romahduksen partaalla ollut valtiontalous saatiin tasapainotettua ja rahan arvo vakiinnutettua.

Kaikki kuninkaan uudistukset eivät olleet yhtä vapaamielisiä, vaikka niitä sellaisina markkinoitiinkin. Esimerkiksi vuoden 1774 painovapausasetus lisäsi sensuuria ja esti kuninkaan arvostelun. Kustaa III:lla oli taipumus puuttua vähäisiinkin yksityiskohtiin henkilökohtaisesti. Esimerkiksi aateliston tuhlailevaa ranskalaisen muodin kulutusta hän halusi hillitä suunnittelemalla yksinkertaisen ”kansallisen puvun”, jota ylhäistenkin piti hovissa käyttää. Kuninkaan itsevaltaisuus herätti tyytymättömyyttä varsinkin aatelistossa, jonka parissa kuninkaan arvovaltaa nakersivat myös juorut hänen perhesuhteistaan.

Uudistuksista ristiriitaisimmat tehtiin vuonna 1789, jolloin kuningas toi sota-ajan hermostuttamien säätyjen hyväksyttäväksi **yhdistys- ja vakuuskirjan**. Se oli todellisuudessa uusi perustuslaki, joka antoi kuninkaalle entistä enemmän valtaa. Kuningas luotti aatelittomien säätyjen tukeen ja tarjosi näille uusia etuja. Esimerkiksi talonpojista tuli vapaampia kuin koskaan sitten keskiajan, sillä heidän omistusoikeutensa tiloihin parani. Aatelisto puolestaan menetti etuoikeutensa moniin virkoihin ja valtaneuvosto lakkautettiin kokonaan. Ei siis ihme, ettei aatelisto olisi halunnut hyväksyä yhdistys- ja vakuuskirjaa. Kuningas ajoi kuitenkin päätöksen läpi lainvastaisesti kolmen alimman säädyn hyväksynnällä.

Omana aikanaan Kustaa III:tta pidettiin Suomen ystävänä. Hän teki laajan tutustumismatkan Suomeen, rakennutti linnoituksia maan turvaksi ja perusti uusia kaupunkeja talouden kohentamiseksi. Valtakunnan itäosan puolustusta kohennettiin myös saaristolaivastoa vahvistamalla ja sotilaallisilla kokeiluilla. Eversti G. M. Sprengtporten alkoi kouluttaa Savossa joukkoja uudenlaiseen liikkuvaan ja maaston suojaa hyväksi käyttävään sodankäyntiin. Kuninkaan Suo-

Kustaa III:n ajan kansallinen puku oli yksinkertainen verrattuna ajan koreilevaan ranskalaiseen muotiin. Oheisen puvun punamusta väri tarkoittaa, että se oli tarkoitettu hovin käyttöön.

Kustaan sota ratkesi, kun Ruotsinsalmessa käytiin heinäkuussa 1790 Itämeren historian suurin meritaistelu. Ruotsalaiset saivat siinä hyvityksen vuotta aiemmin samalla paikalla kärsimästään tappiosta.

meen tekemien panostusten taustalla ei kuitenkaan ollut mitään tunnesiteitä maahan. Tilaisuuden tullen hän oli valmis neuvottelemaan vaikka koko Suomen luovuttamisesta Venäjälle, jos saisi vastineeksi Venäjän tuen Norjan valloitukselle.

Suurvaltahaaveita ja kapinaliikkeitä

Kustaan III:n ulkopolitiikka oli aluksi maltillista, varsinkin Venäjän suuntaan. Kun toiveet Norjan valloituksesta kariutuivat, Kustaa III alkoi kuitenkin suunnitella suurvalta-aikaisten rajojen palauttamista idässä. Armeijan iskukykyä kohennettiin ja laivastoa kehitettiin. Kun Venäjän ja Turkin välille syttyi sota 1788, Kustaa III katsoi tilaisuutensa tulleen. Vuoden 1772 valtiosääntö ei kuitenkaan antanut kuninkaalle oikeutta aloittaa hyökkäyssotaa, joten Kustaa turvautui juoneen. Sodanjulistuksen tekosyyksi keksittiin venäläisjoukkojen tekemä vähäinen rajanloukkaus.

Kuningas matkusti itse Suomeen johtamaan joukkojaan. Hän osoitti huomattavaa rohkeutta, muttei loistanut sotapäällikön kyvyillään. Sota alkoikin pian näyttää hattujen sodan toisinnolta. Kaikki ruotsalaishyökkäykset lyötiin ja armeija vetäytyi takaisin Kymijoen taakse. Sotilaallisia tappioita vaarallisemmaksi kävi kuitenkin oman armeijan epäluotettavuus. Huo-

no sotamenestys, laittomaksi koettu sodanjulistus ja aatelisten upseerien tyytymättömyys kustavilaiseen hallintoon herättivät suoranaisen kapinaliikkeen.

Tapahtumat alkoivat vyöryä eteenpäin, kun seitsemän korkea-arvoista ruotsalaisupseeria kirjoitti omin luvin kirjeen Venäjän keisarinna Katariina Suurelle. Tässä **Liikkalan nootissa** he tuomitsivat Ruotsin sotatoimet laittomiksi ja pyysivät keisarinnaa suostumaan rauhaan. Kuningas luonnollisesti raivostui tällaisesta omavaltaisuudesta ja vaati upseereiltaan kirjallista uskollisuudenvakuutusta. Vastatoimena yli sata upseeria allekirjoitti kirjelmän, jossa kyllä vakuutettiin uskollisuutta, mutta tuomittiin samalla sota laittomaksi. Kuningas piti tätä ns. **Anjalan liittoa** niin uhkaavana, että pakeni Ruotsin puolelle. Virallisen selityksen mukaan häntä tarvittiin johtamaan puolustusta Tanskan hyökättyä maahan.

Kustaa torjui tanskalaisten hyökkäyksen helposti ja voimansa tunnossa pystyi lisäämään valtaoikeuksiaan yhdistys- ja vakuuskirjan avulla. Lähes itsevaltainen kuningas uskalsi nyt syyttää Anjalan liiton upseereita kapinoinnista. Kuolemantuomioita jaettiin yli 70, mutta lopulta vain yksi pantiin täytäntöön. Monien upseerien ura oli ohi ja osa pakeni Venäjälle. Aiemmin historioitsijoilla oli tapana pitää Anjalan liittoon kuuluneita eräänlaisina varhaisina suomalaisuusmiehinä, joiden yhtenä tavoitteena olisi Suomen etu ja mahdollinen liittäminen Venäjään. Nykyään tulkintaa pidetään liioiteltuna. Joillain yksittäisillä upseereilla tällaisia ajatuksia ilmeisesti oli, mutta enemmistön tapauksessa kyse oli aatelismiesten kapinoinnista kuninkaan itsevaltaisuutta vastaan.

Anjalan liiton murskaamisen jälkeen kuninkaan murheena oli vielä Venäjän sota, jossa oli koettu vastoinkäymisiä niin maalla kuin merelläkin. Sota ratkaistiin lopulta merellä, kun Ruotsin ja Venäjän laivastot kohtasivat Ruotsinsalmessa nykyisen Kotkan kaupungin edustalla. Taistelusta tuli Ruotsin historian suurin merivoitto ja rauha voitiin solmia Värälässä 1790 ilman aluemuutoksia. Kustaa III oli nyt näen-

Kustaa III:n murhaajaan Johan Anckarströmiin eivät aikakauden lieventyneet rangaistusmääräykset ulottuneet. Häntä ruoskittiin kolme päivää häpeäpaalussa Tukholman toreilla, jonka jälkeen hänen oikea kätensä ja päänsä katkaistiin ja pantiin näytteille.

näisesti vakiinnuttanut valtansa ja alistanut vastahankaisen yläluokan.

Pinnan alla kuitenkin kyti aateliston kokemista nöyryytyksistä ja menetetyistä eduista siinnyt katkeruus. Vuonna 1792 syntyi laaja upseerisalaliitto kuninkaan surmaamiseksi. Yritys toteutettiin naamiaisjuhlissa. Kapteeni Johan Anckarströmin ampuma luoti ei tappanut kuningasta heti, mutta haava tulehtui ja Kustaa III kuoli kahden viikon kuluttua. Kansa oli raivoissaan suositun kuninkaan murhasta eikä salaliittolaisten suunnittelema vallankaappaus onnistunut. Murhaaja saatiin kiinni ja teloitettiin kiduttamalla. Muut salaliittolaiset saivat kuitenkin vain lieviä tuomioita, eikä salaliiton kaikkia käänteitä koskaan selvitetty. Kustaa IV Aadolf seurasi isäänsä valtaistuimelle ja kustavilainen hallitusmuoto jatkui hänen hallituskautensa loppuun, vuoteen 1809 asti.

Kustaa III:n kuolinnaamio. Ennen valokuvauksen yleistymistä oli tavallista, että kuolleen arvohenkilön kasvonpiirteet ikuistettiin vahasta tai kipsistä valettuun naamioon. Kuolinnaamiota voitiin säilyttää muistoesineenä ja taiteilijat saattoivat ottaa siitä mallia myöhempiin teoksiinsa.

Tehtävät

1. **Selitä lyhyesti käsitteet:**
   a) vapauden aika
   b) kustavilainen aika
   c) hatut ja myssyt
   d) Anjalan liitto.

2. **Millaisia myönteisiä ja kielteisiä puolia säätyvallan ajan hallintoon liittyi**
   a) kuninkaan
   b) aateliston
   c) muiden alamaisten kannalta?

3. **Voidaanko Kustaa III:tta pitää ”valistuneena itsevaltiaana”? Perustele puolesta ja vastaan.**

4. **Missä asioissa hattujen ja myssyjen poliittiset näkemykset erosivat toisistaan? Millaisia käytännön seurauksia näillä erimielisyyksillä oli?**

5. **Missä mielessä yhdistys- ja vakuuskirja loi uudenlaisen perustan Ruotsin hallinnolle?**

15. Hyödyn ja talousuudistusten aika

Jälleenrakennus ja kauppapakko

Suuren Pohjan sodan jälkeen 1700-luvun alussa talous oli raunioina koko Ruotsin valtakunnassa. Väkiluku oli sodan ja sitä edeltäneiden kuolonvuosien takia romahtanut, ja vauraita alueita oli menetetty niin Saksasta kuin itärajaltakin. Varsinkin Baltian viljelymaiden menetys koski kipeästi kruunun talouteen. Erityisen pahoja olivat tuhot Suomessa, joka oli ensin ollut miehitettynä ja sitten menettänyt toiseksi suurimman kaupunkinsa Viipurin. Jälleenrakennus kesti kauan, mutta sitä helpottivat pitkät rauhankaudet, jolloin verotaakkaa ei tarvinnut jatkuvasti korottaa eikä miehiä lähettää sotaretkille.

Pohjanlahden kauppapakko ja 1700-luvun uudet kaupungit

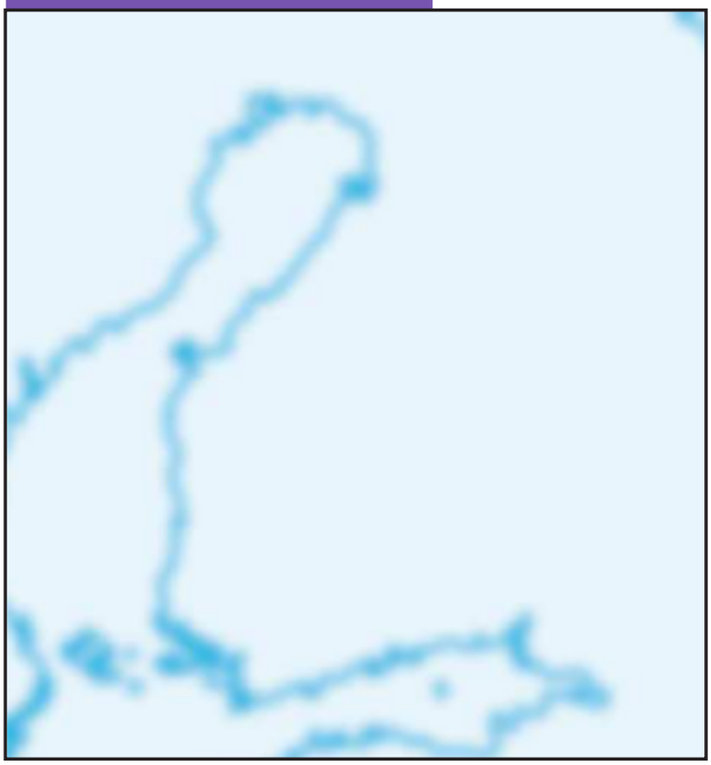

Talouspolitiikan ohjenuorana oli edelleen merkantilismi – itse asiassa se oli vahvimmillaan juuri säätyvallan kaudella. Valtio ohjasi tiukasti talouden toimintaa lainsäädännöllä, tulleilla ja tuontirajoituksilla. Huomio kiinnittyi ennen kaikkea valtiontalouden etuun, ja kauppaa käyvät porvarit joutuivat usein talouspolitiikan maksumiehiksi. Suomen kannalta tilannetta pahensi säätyvaltiopäivillä kukoistanut korruptio, sillä Tukholman vauraat porvarit saattoivat ajaa etujaan muhkeilla lahjuksilla.

Ulkomaankauppa haluttiin edelleen keskittää tapulikaupunkeihin. Suomessa tapulioikeuksia oli aluksi vain Suomenlahden kaupungeilla. Pohjanlahden rannikkokaupunkien piti käydä kauppaa Turun tai käytännössä useimmin Tukholman kanssa. Tämä **Pohjanlahden kauppapakko** alisti koko valtakunnan pohjoisosan Tukholman takamaaksi ja haittasi alueen kehitystä. Toinen merkittävä kaupan rajoite oli vuonna 1724 julkaistu **tuoteplakaatti**, jonka mukaan Ruotsista sai viedä tavaraa ulkomaille vain kotimaisilla laivoilla.

Tiukasta kontrollista seurasi monenlaisia ongelmia. Esimerkiksi ylellisyystuotteiden, kuten kahvin, tupakan ja peilien tuontia pyrittiin rajoittamaan korkeilla tulleilla. Kun vaurastuva ylä- ja keskiluokka kuitenkin halusi hankkia näitä tuotteita, turvauduttiin salakuljetukseen ja monenlaisiin sääntöjen kiertoyrityksiin.

Rajoitukset haittasivat talouden kehitystä. Kruunun panostusten keskittyminen metalliteollisuuteen johti muun muassa siihen, että Suomessa kruunu jarrutti sahojen perustamista. Yhdessä tuoteplakaatin aiheuttaman rahtilaivojen puutteen kanssa tämä hidasti metsätalouden

Kaksi poliisia keskeyttää rouvien kahvihetken satiirisessa ruotsalaismaalauksessa. Kun kahvintuonnin rajoittaminen johti salakuljetukseen, valtio vastasi palkkaamalla "kahvinhaistajia", jotka etsivät laittoman kahvin juojia.

kehitystä Suomessa. Kaikki merkantilismin vaikutukset eivät silti olleet kielteisiä. Vaikka tuoteplakaatti vaikeutti kaupankäyntiä, se toisaalta pakotti ruotsalaiset porvarit varustamaan omia laivoja. Valtakunnan kauppalaivasto kasvoikin nopeasti 1700-luvulla.

Keskusjohtoinen talouspolitiikka ei suosinut Suomea. Säätyvallan ajalla ruukkeja perustettiin Suomeen harvakseltaan, eikä uusia kaupunkeja perustettu kuin itärajalle. Vuonna 1723 perustetun Haminan oli tarkoitus korvata menetetty Viipuri Itä-Suomen kaupan ja puolustuksen keskuksena. Kun Hamina menetettiin **Turun rauhassa** vuonna 1743, sen oikeudet siirtyivät vuonna 1745 perustetulle Loviisalle. Suomen jälleenrakennusta tuettiin lähinnä talonpojille joksikin aikaa myönnetyillä verohelpotuksilla. Maanviljelys toipui ja väkiluku alkoi jälleen kasvaa, joskin alkuun hitaasti.

Peilit olivat arvokasta tuontitavaraa ja niitä verotettiin pinta-alan mukaan. Verojen kiertämiseksi suuret peilit tuotiin maahan paloina ja koottiin vasta kotimaassa.

Hyötyajattelu valtaa alaa

Jyrkkä merkantilistinen ajattelu alkoi saada osakseen kritiikkiä jo ennen 1700-luvun puoliväliä. Arvostelun taustalla olivat Länsi-Euroopasta levinneet ajatukset, jotka pohjasivat uudenlaiseen luonnontieteelliseen ajattelutapaan ja varhaiseen **valistusajatteluun**. Uudet tieteelliset keksinnöt ja talouspolitiikka piti valjastaa tuottamaan käytännön hyötyä valtakunnan taloudelle. Yksi 1700-lukua kuvaavista määritteistä onkin ollut **hyödyn aikakausi**. Taloudessa tämä tarkoitti pyrkimystä mahdollisimman tehokkaaseen ja järkiperäiseen tuotantoon.

Hyötynäkökulma ulottui monille elämänalueille ja siihen liittyi ajatus kansan valistamisesta. Oppineet kartanonherrat, upseerit ja papit pyrkivät levittämään ajatuksiaan myös kansan pariin. Uudet viljelymenetelmät tai rakennustekniikat otettiin ensin käyttöön kartanoissa ja pappiloissa, joista ne levisivät talonpoikien keskuuteen. Papiston saarnoihin tuli valistuksellinen sävy ja niissä saatettiin käsitellä taivaallisten asioiden ohella viljelymenetelmiä tai metsästystä.

Aikakauden merkittävin suomalainen poliittinen ajattelija olikin pappismies, Pohjanmaalla vaikuttanut Anders Chydenius (1729–1803). Chydenius oli laajalti oppinut mies, jota kiinnostivat varsinkin taloudelliset kysymykset. Hänet valittiin kolmasti valtiopäiville ja hän tuli Tukholmassa tunnetuksi radikaaleista uudistusvaatimuksistaan. Chydenius vastusti merkantilismia ja ajoi varsinkin Pohjanmaan kaupungeille suurempaa kaupan vapautta. Hän kannatti myös yksilönvapauksien lisäämistä ja vaikutti huomattavasti sekä painovapauden että uskonnonvapauden lisäämiseen. Chydeniusta voidaankin pitää **liberalistisen** ajattelun varhaisena edustajana.

Anders Chydenius oli poikkeuksellinen moniosaaja jopa valistusajan pappien joukossa. Tämä Ala-Vetelin apupappi ja myöhempi Kokkolan kirkkoherra käsitteli teoksissaan sujuvasti niin talousteoriaa ja ihmisoikeuksia kuin peltoviljelyä ja kärrynrakennustakin.

Chydenius muotoili taloudelliset ajatuksensa teoksessa *Kansallinen voitto* (1765). Sen sisällössä on paljon yhteisiä piirteitä liberaalin talousteorian perusteoksen, Adam Smithin *Kansojen varallisuuden* (1776) kanssa.

Chydeniuksen ja muiden kauppapolitiikan vapauttamista ajaneiden valtiopäivämiesten toimesta Pohjanlahden kauppapakko saatiin kumottua 1765. Tämä antoi Suomen kaupungeille mahdollisuuden itsenäiseen taloudelliseen kehitykseen. Kaupan vapauttamisen ohella talouden kehitykseen vaikuttivat myös käytännölliset edistysaskeleet. Erityisesti tieverkon paranta-

minen helpotti kauppaa sisämaahan ja nopeutti samalla tiedon kulkua. Uudistuksista huolimatta merkantilistinen ajattelu oli Ruotsissa vallalla 1800-luvun alkuun asti.

Koko Ruotsin tuotannon pääpaino oli edelleen raudassa ja kuparissa. Suomeen perustettiin kustavilaisella ajalla lisää ruukkeja maan eri osiin Lappia myöten. Suomen ylivoimaisesti tärkein vientituote terva tuotettiin edelleen pienissä erissä talonpoikien sivuelinkeinona. Tervantuotanto kasvoi koko 1700-luvun ajan ja sen kysyntä lisääntyi maailmanmarkkinoilla varsinkin vuosisadan lopulla.

Sahojen perustamista Ruotsin talouspolitiikka ei vielä 1700-luvun alussa suosinut. Tehokkaiden sahojen pelättiin kuluttavan puuta, jota tarvittiin ruukkien polttoaineeksi. Uudenaikaisetn sahojen perustaminen alkoikin ensin Vanhassa Suomessa ja sallittiin Ruotsin puolella vasta vuoden 1739 jälkeen. Rannikkoseuduilla laivanrakennuksen merkitys lisääntyi ja ulkomaankaupan kasvaessa siitä tuli monilla alueilla lähes ammattimaista toimintaa.

Uusia tuotantomenetelmiä otettiin käyttöön varoen, mutta ajan myötä alkoi syntyä muitakin varhaisteollisuuslaitoksia ruukkien lisäksi. Kustavilaisen ajan lopulla Suomi sai mm. ensimmäisen kehruukoneensa Jokioisten verkatehtaaseen. Englannissa jo täydessä käynnissä ollut teollistuminen ei kuitenkaan ulottunut Suomeen vielä Ruotsin aikana. Suuri osa suomalaisesta tavaratuotannosta syntyi edelleen talonpoikaistaloissa sivutyönä. Kaiken kaikkiaan taloudellinen toimeliaisuus ja vauraus lisääntyivät Suomessa 1700-luvulla, kuten Ruotsin valtakunnassa yleensäkin.

Vantaanjoen varteen 1700-luvulla perustettu Vanhankaupungin saha. Vesivoimalla toimivia sahoja oli Suomessa jo 1500-luvulta lähtien, mutta Vanhasta Suomesta 1700-luvun puolivälissä levinnyt ohuen hollantilaisen sahanterän käyttö paransi sahatavaran laatua ja loi pohjan Suomen puutavarateollisuudelle.

Terva – Suomen metsien musta kulta

Suomen tärkein vientituote oli 1600- ja 1700-luvuilla terva. Sitä käytettiin varsinkin puupintojen suojaamiseen, ja sen kysyntä kasvoi Euroopan kauppa- ja sotalaivastojen kasvaessa. Tervakauppa sitoi Suomen laajentuvaan maailmankaupan järjestelmään.

Tervaa saatiin polttamalla mäntypuupilkkeitä tervahaudassa. Tervahaudan kokoaminen oli suuritöinen urakka ja sen polttaminen pienellä tulella saattoi kestää viikon. Työn palkaksi hauta tuotti kuitenkin tuhansia litroja tervaa. Tervanpoltto oli työlästä ja vaati ammattitaitoa, mutta siihen ei tarvittu kalliita työvälineitä tai teollisuuslaitoksia. Siitä muodostuikin Suomen talonpojille tärkeä sivuelinkeino, jonka avulla maan puuvaroja voitiin muuttaa vientituotteeksi.

Tervanpolttoa harjoitettiin sisämaassa kaikkialla, missä oli riittävästi metsää ja sopivia vesistöjä venekuljetusta varten. Talonpojat kokosivat tervatynnyrinsä pitkiin tervaveneisiin, jotka kuljettivat lastin rannikon kaupunkeihin. Kaupunkien porvarit ostivat tervaa lukuisilta tuottajilta ja välittivät sen ulkomaille.

Talonpojilla oli usein pitkäaikainen sopimussuhde tietyn porvarin kanssa, eikä kauppaa

Suurikokoinen tervahauta ja tervatynnyreitä.

välttämättä käyty rahalla. Vastineeksi tervasta talonpoika sai tarvitsemiaan tavaroita ja porvari sitoutui maksamaan talonpoikien verot tervatuloista. Talonpoika toi tervansa aina samalle porvarille ja majaili tämän luona kaupunkimatkoillaan. Kruunu koetti parhaansa mukaan kitkeä tätä ns. **majamieslaitosta**, sillä se uskoi porvarien hoteissa majailevien talonpoikien kuluttavan vähät tulonsa heti alkuunsa väkijuomiin ja kestitykseen.

Tervanpolttoalueet 1600- ja 1700-luvuilla

Maatalous uudistuu

Maatalous oli 1700-luvullakin tärkein elinkeino, vaikkei sitä merkantilistisen talouspolitiikan aikana ollut juurikaan arvostettu. Talonpoikien hyöty valtion taloudelle nähtiin rajoittuvan lähinnä verojen maksuun, eikä maatalouden tuottavuutta pyritty parantamaan. Vuosisadan edetessä alkoi Ruotsiin levitä Ranskasta merkantilismia kritisoiva ajattelutapa, **fysiokratismi**. Fysiokraatit pitivät alkutuotantoa talouden kehityksen kannalta keskeisenä ja kannustivat tehostamaan kotimaista maataloutta. Vaikka merkantilismi pysyikin kauppapolitiikan kulmakivenä, maatalous alkoi saada ansaitsemaansa huomiota talouspolitiikassa.

Uuden viljelysmaan raivaus lisääntyi 1700-luvun loppupuoliskolla ja tilojen määrä kaksinkertaistui. Soita kuivattiin ja järvien vedenpintaa alettiin laskea peltojen ja karjan laidunmaiden lisäämiseksi. Viljelty peltoala lisääntyi, mutta viljelymenetelmät kehittyivät vain vähän. Tärkein viljelyyn liittyvä uudistus oli perunan käyttöönotto, josta on merkkejä jo 1720-luvulta. Laajemmin sitä levittivät kansan keskuuteen **Pommerin sodasta** palaavat veteraanit 1760-luvulla. Kesti kuitenkin kauan, ennen kuin peruna korvasi nauriin suomalaisten ruokapöytien perusruokana.

Suomessa perunanviljelyä kokeiltiin tiettävästi ensi kertaa Fagervikin ruukin puutarhassa 1727. Vuosisadan lopun kansanvalistajat, kuten pappismiehet Antti Lizelius ja Axel Laurell, saarnasivat innokkaasti uuden viljelykasvin eduista.

Talonpojat saivat tärkeitä lisätuloja erilaisista sivuelinkeinoista. Tietyillä seuduilla erikoistuttiin jonkin käsityö- tai maataloustuotteen tuottamiseen vientiä varten. Esimerkiksi tervanpoltto oli yleistä Pohjanmaalla ja Kainuussa, pellavanviljely taas Hämeessä. Metsästystä harjoitettiin sivuelinkeinona edelleen, mutta monien turkiseläinten kannat olivat vähentyneet. Petoeläinten hävittäminen karjaa uhkaamasta alkoi olla turkismetsästystä tärkeämpää. Porotalous yleistyi maan pohjoisosissa. Sitä olivat alkaneet harjoittaa saamelaiset jo 1500-luvulla, ja 1700-luvun loppuun mennessä sen omaksuivat myös monet suomalaiset Pohjois-Pohjanmaata myöten.

Suurin yksittäinen maatalousuudistus oli **isojako**. Valtiopäivät teki päätöksen koko valtakuntaa koskevasta maan uudelleenjakamisesta vuonna 1757. Maanjako katsottiin tarpeelliseksi, sillä vallalla olivat yhä keskiajalta periytyvät kyläyhteisöt ja peltojen sarkajako. Koska pellot oli jaettu kapeisiin sarkoihin ja niitä viljeltiin yhteisesti, talonpojat eivät voineet kokeilla uusia menetelmiä tai muuten kehittää tilojaan. Tällaisen **vainiopakon** poistamiseksi määrättiin, että pellot piti jakaa talojen kesken niin, että kukin talo saisi mahdollisimman yhtenäisen peltoalan. Samalla aiemmin kokonaan yhteiskäytössä olleet niityt ja metsät piti jakaa talojen ja kruunun kesken.

Suunniteltu urakka oli suunnaton. Maanmittauksella ja peltojen laadun arvioimisella piti varmistaa, että tilat saisivat suhteellisesti oikeat määrät peltoa uudessa järjestelmässä. Talonpojat tunsivat epäluuloa isojakoa kohtaan, ja aluksi esteenä oli se, että jaon toteuttamiseksi vaadittiin kyläläisten yksimielisyyttä. Vasta kun säädettiin laki, jonka mukaan isojako toimitetaan, jos kylässä yksikin talonpoika sitä vaatii, prosessi pääsi vauhtiin. Silti maanjaon vieminen loppuun koko maassa kesti pitkälle 1800-luvulle asti.

Isojaon vaikutukset maaseudulla olivat valtavat. Etelä-Suomen vanhat kyläyhteisöt hajosivat, kun tilojen rakennukset alettiin sijoittaa

Isojaon vaikutus kyläyhteisön maanomistukseen ja asutukseen

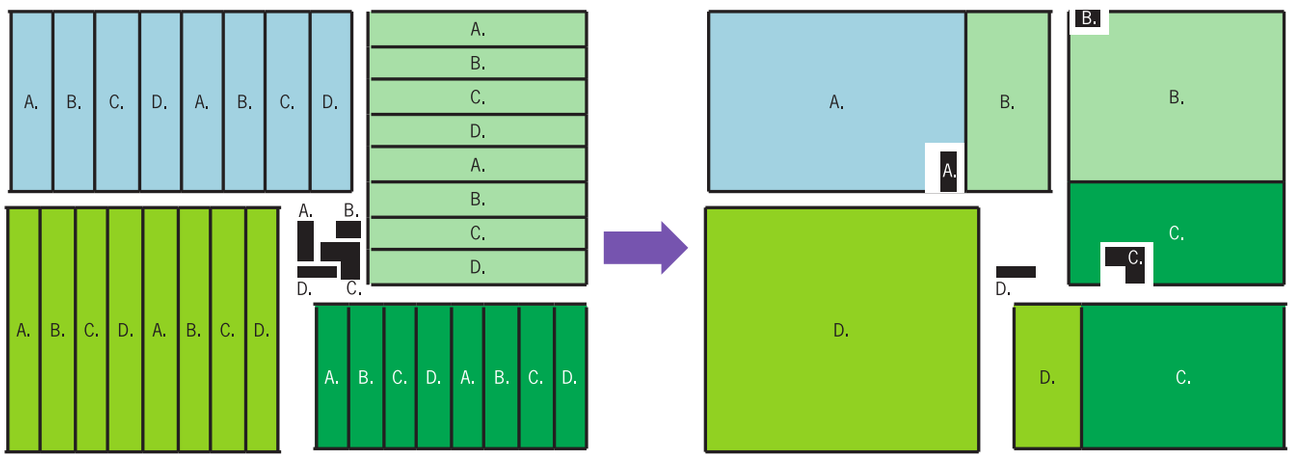

Isojaon toimittamisen myötä talot saivat aiempaa yhtenäisemmät peltolohkot. Myös aiemmin yhteiskäytössä olleet matsät ja niityt jaettiin talojen kesken. Kylärakenne hajosi, kun talot alettiin rakentaa omien peltojen läheisyyteen.

omien tilusten keskelle aikaisempien ryhmäkylien sijaan. Syntyi tähänkin päivään asti Suomen maaseudulle tyypillinen haja-asutus. Kruunu sai haltuunsa laajoja metsämaita, joita saatettiin käyttää uudistilojen perustamiseen. Toisaalta monien maattomien tilanne heikkeni, kun he eivät enää saaneet käyttää yhteisiä metsiä ja niittyjä elantonsa hankkimiseen.

Huolimatta vanhakantaisista viljelymenetelmistä Suomi oli elintarvikkeiden suhteen jokseenkin omavarainen. Maatalous riitti normaaleina vuosina ruokkimaan väestön, joka kasvoi vuosisadan kuluessa yli kaksinkertaiseksi. Katovuosina saatettiin edelleen nähdä nälkää, mutta ilmasto alkoi vähitellen lämmetä eikä 1600-luvun lopun kaltaisia nälkäkatastrofeja koettu.

Kauppa ja kaupungit kukoistavat

Tavaroiden tuonti ulkomailta oli välttämätöntä jopa merkantilismin oloissa. Suomi tarvitsi erityisesti suolaa, ja valtion estelyistä huolimatta tuotiin myös monenlaisia ylellisyystuotteita, kuten kahvia, tupakkaa, sokeria, viinejä ja ulkomaisia kankaita. Viennissä tervan merkitys säilyi ylittämättömänä. Sen lisäksi Suomesta kuljetettiin ulkomaille puutavaraa ja rautaa. Taloudellisesti Suomi, kuten kaikki muutkin Itämeren maat, oli Euroopan periferiaa. Se tuotti raaka-aineita Länsi-Euroopan taloudellisiin keskuksiin ja joutui tuomaan pitkälle jalostettuja ja siirtomaissa tuotettuja arvotavaroita.

Löytöretkien ajalta alkanut kansainvälisen kaukokaupan vilkastuminen alkoi vaikuttaa Suomenkin kaupunkeihin. Ruokosokerin ja tupakan kaltaiset vieraiden maanosien tuotteet olivat aiemmin kulkeutuneet maahan monien välikäsien kautta. Kauppapakon purkautumisen ja porvariston vaurastumisen myötä suomalaistenkin kauppahuoneiden laivat purjehtivat entistä useammin Euroopan satamiin ja aina Välimerelle asti. Satunnaisesti ne suuntasivat matkansa kauemmaskin, vuodesta 1769 alkaen myös Amerikkaan. Aasialaisia tuotteita toivat Ruotsin markkinoille Göteborgissa toimineen Itä-Intian kauppakomppanian laivat, jotka purjehtivat suoraan Kiinan ja Intian satamiin.

Näkymä Turun keskustasta 1700-luvun lopulla. Aurajoen ylittävällä sillalla avattiin Suomen ensimmäinen kirjakauppa 1700-luvun lopussa.

Götheborg-laiva on ennallistus 1700-luvun Itä-Intian kauppakomppanian laivasta. Yli 40-metrinen alus oli tarkoitettu valtameripurjehduksille. Itämerellä kauppaa käytiin usein pienemmillä laivoilla.

Suomeen perustettiin 1700-luvulla vain vähän uusia kaupunkeja. Säätyvallan ajan uudet kaupungit syntyivät itärajalle korvaamaan menetettyjen alueiden linnoituksia ja kauppapaikkoja. Kustavilaisella ajalla alettiin jälleen suunnitella kaupunkien perustamista puhtaasti kaupankäynnin keskuksiksi. Näin saivat alkunsa Tampere (1779) ja Kaskinen (1785), jotka kumpikin säilyivät vähämerkityksisinä pikkukaupunkeina Ruotsin ajan loppuun asti. Vanhat kaupungit sen sijaan kasvoivat merkittävästi kaupan vilkastumisen ja yleisen väestönkasvun myötä.

Koko 1700-luku oli porvariston voimistumisen aikaa. Säätyvaltiopäivillä porvaristo pääsi vaikuttamaan valtakunnan asioihin ja sen mielipiteet tulivat kuulluksi korkeimmilla tahoilla. Korruption yleisyys antoi varakkaille porvareille mahdollisuuden vaikuttaa poliittisiin päätöksiin. Ennen vuosisadan puoliväliä statuksen noususta pääsi nauttimaan lähinnä Tukholman suurporvaristo, mutta vuosisadan lopulla myös Suomen porvarien vaikutusvalta lisääntyi. Vauraat kauppiaat saattoivat täälläkin kerätä huomattavia omaisuuksia ja hankkia poliittista vaikutusvaltaa.

Porvariston varakkain osa alkoi samastua aatelistoon ja papistoon ja suurkauppiaita pidettiin yleisesti **säätyläisinä**, yläluokkaan kuuluvina. Varakkaat porvarit rakensivat komeita kaupunkitaloja ja omaksuivat aateliston ylellisiä kulutustottumuksia.

Sääty-yhteiskunnan hidas muutos

Ennen kustavilaista aikaa sääty-yhteiskunnan järjestelmässä ei tapahtunut suuria muutoksia. Aatelisto halusi pitää yllä etuoikeutettua asemaansa. Porvariston vaurastuminen ja pääsy mukaan poliittiseen päätöksentekoon tasoitti kuitenkin eroja ylimpien säätyjen kesken. Varakas yläluokka alkoi jonkin verran yhdenmukaistua, kun kolmen ylimmän säädyn varakkaat

Maria Augustin, 1700-luvun kauppias

Yhtä Turun kauppahuoneista johti 1700-luvun lopulla neiti Maria Augustin. Tämä oli poikkeuksellista, sillä naimattomat naiset saivat ajan lainsäädännön mukaan käydä ainoastaan pienimuotoista kauppaa. Heitä toimi jonkin verran käsityöläisinä ja esimerkiksi ravintolan pitäjinä, mutta kauppahuoneita omistavat porvarit olivat yleensä miehiä tai näiden leskiä.

Maria Augustin oli perinyt kauppahuoneensa isältään kuten moni muukin aikakauden kauppias. Kauppiaan oikeudet saadakseen Maria Augustinin oli kuitenkin anottava poikkeuslupaa hoitaakseen asioitaan ilman miespuolista holhoojaa ja kauppatutkinnon suorittamista. Turun kaupunki hylkäsi Marian anomuksen, mutta lopulta kuningas antoi hänelle elinikäisen oikeuden toimia porvarina. Hän ei kuitenkaan saanut osallistua kaupungin päätöksentekoon kuten miespuoliset porvarit.

Maria Augustinin kauppahuone toi ulkomailta suuria määriä elintarvikkeita, ylellisyystuotteita ja tarve-esineitä. Kauppahuoneen suuret varastot kertoivat elintason noususta ja entistä innokkaammasta kuluttamisesta. Tärkeimmät myyntituotteet olivat suola ja kahvi. Suolaa tarvittiin lihan ja kalan säilömiseen, ja Maria Augustinkin välitti sitä vuosittain satoja tynnyreitä. Kahvi oli 1700-luvun muotijuoma, ja sen kulutus kasvoi nopeasti tuontikielloista ja ylellisyysrajoituksista huolimatta. Näiden tuotteiden lisäksi Maria Augustinin varastoissa oli muun muassa nuuskaa ja tupakkaa, kankaita, kauneudenhoitotuotteita, mausteita ja hedelmiä, rohtoja, astioita ja työkaluja.

Vaikka kauppa vilkastui 1700-luvulla ja yhä useammalla oli varaa ostaa ulkomaisia kulutustavaroita, omavaraisuus oli edelleen tärkeää myös kaupunkilaisille. Maria Augustinin kotipiirissä ja hänen omistamillaan maatiloilla kasvatettiin niin viljaa, karjaa kuin tekstiilien raaka-aineitakin. Niistä valmistettiin arkinen ruoka ja vaatteet.

Posliiniset kupit ja lautaset yleistyivät 1700-luvun säätyläiskodeissa.

edustajat alkoivat tavoitella samanlaisia hienostuneita tapoja, ylellisyystuotteita ja jopa korkeakoulutusta.

Vaikka säätyeroista oltiin edelleen hyvin tarkkoja, aatelisto, papisto ja vauraat kauppiaat alkoivat erottua omaksi ryhmäkseen. Yläluokkaan kuuluvia säätyläisiä yhdistivät korkea sivistys, ruumiillisen työn välttäminen ja usein ruotsin kieli. Vastaavasti talonpojat, käsityöläiset, pikkukauppiaat ja säätyihin kuulumaton työväki olivat **rahvasta**, joka teki ruumiilliset työt. Rahvaaseen kuului sekä suomen- että ruotsinkielisiä. Myös eräänlainen keskiluokka alkoi muodostua pikkuvirkamiehistä ja sotilaista, jotka olivat lähtöisin rahvaan parista, mutta työskentelivät alati lisääntyvissä julkisissa viroissa.

Kustavilaisen ajan uudistukset kohensivat talonpoikien asemaa ja karsivat aateliston etuoikeuksia. Yhdessä isojaon tuoman itsenäisyyden kanssa tämä alkoi hitaasti muuttaa koko maaseudun yhteiskuntarakennetta. Maansa omistavilla talonpojilla oli vahva asema, mutta maata omistamaton maalaisrahvas alkoi pikku hiljaa lisääntyä, kun väestön kasvaessa perustettiin uusia torppia ja vauraissa taloissa voitiin entistä useammin pitää maatyöläisiä. Vuoden 1805 väestönlaskun mukaan maaseudun väestöstä oli näitä **maattomia** jo selvästi enemmän kuin maata omistavia talonpoikia.

Kokonaisuudessaan 1700-luku oli Suomessa hyvinvoinnin aikaa, ainakin jos sitä vertaa edeltävään suurvaltakauteen. Väkiluku kasvoi Ruotsin puoleisessa Suomessa nopeammin kuin koskaan ennen, nousten vuosisadan lopussa yli 800 000 henkeen. Samaan aikaan kansalaisten oikeudet olivat lisääntyneet, kauppa oli vilkastunut ja elintaso noussut. Kansan enemmistölle tämä tarkoitti sitä, että nälänhätä osui kohdalle entistä harvemmin, ylellisyystavaroita voitiin kuluttaa yhä laajemmissa piireissä ja mahdollisuudet kouluttautumiseen paranivat.

Itä-Suomi Venäjän vallan alla

Suuressa osassa Suomea 1700-luku ei enää ollut Ruotsin vallan aikaa. Vuosien 1721 ja 1743 rauhansopimuksissa suuri osa suomalaisten asuinalueita oli siirtynyt Venäjän omistukseen. Venäjän Suomeksi tai Vanhaksi Suomeksi kutsutulla alueella asui 1700-luvun lopulla n. 200 000 asukasta. Ruotsin puolella uskottiin Vanhan Suomen asukkaiden joutuneen kurjiin oloihin ja suoranaiseen maaorjuuteen. Tällaiset väitteet perustuivat enemmän propagandaan kuin todellisiin tietoihin Vanhan Suomen oloista. Alueen halki kulkeneet ulkomaiset matkailijat arvioivat Vanhan Suomen muuta Venäjää kehittyneemmäksi ja vapaammaksi alueeksi

Väestön sosiaalijakauma Ruotsin valtakunnassa vuonna 1760

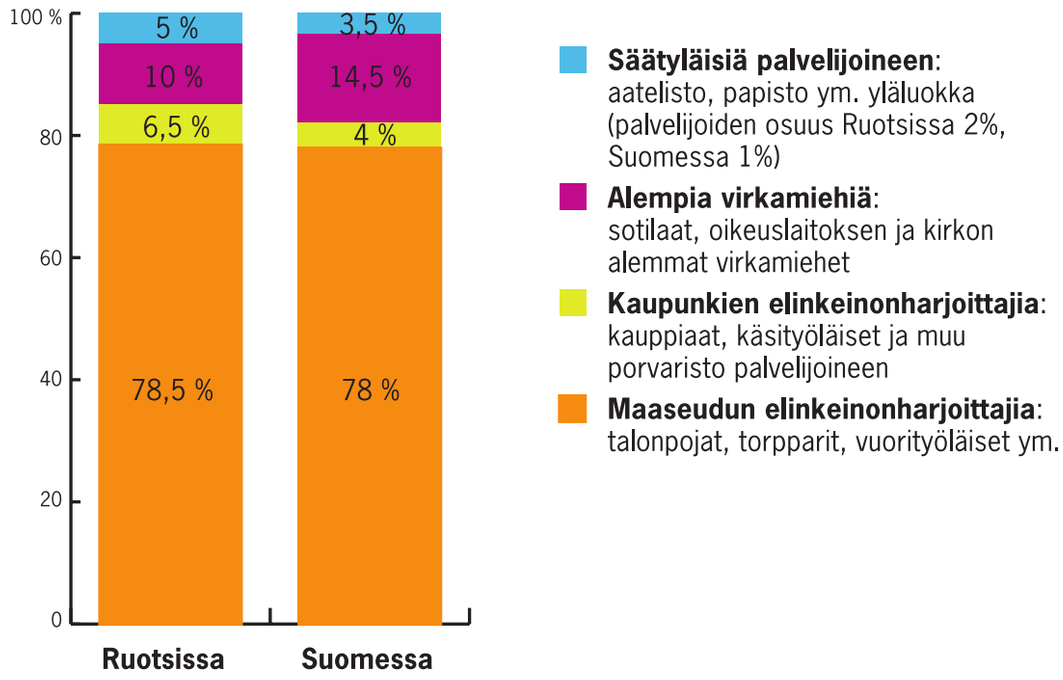

Lähde: Hecksher, Sveriges ekonomiska historia 2. Stockholm 1949.

Valtiorajat eivät 1700-luvulla haitanneet ihmisten liikkumista yhtä paljon kuin nykyisin, mutta taloudellisesti Vanha Suomi eristyi muusta Suomesta. Sen toipuminen isonvihan jälkeen kesti pitkään, vaikka talouskasvua vauhditti Pietarin nopea kasvu. Venäjän tuoreen pääkaupungin asukasluku nousi vuosisadan loppuun mennessä yli 200 000:een. Pietarilaisten elintarvikehuolto ja sen vaatima rahtiliikenne tarjosivat töitä Vanhan Suomen asukkaille ja ostajia maataloustuotteille. Viipurin kaupunki kärsi aluksi vanhojen kauppayhteyksien katkeamisesta Savoon ja Pohjois-Karjalaan, mutta se toipui vähitellen. Viipuriin muutti uusia asukkaita Baltiasta ja Venäjältä, ja siitä muodostui vilkas ja monikielinen kaupunki.

Valloitettujen alueiden hallinto noudatti edelleen Ruotsin mallia ja siellä noudatettiin jopa Ruotsin lakeja. Maaorjuuteen ei virallisesti siirrytty, vaan talonpojat säilyttivät henkilökohtaisen vapautensa. Luterilainen uskonnonharjoitus, joka oli talonpojille tärkeää, sallittiin edelleen. Monet Vanhan Suomen papit saivat yhä koulutuksensa Turussa, ja Turun piispa säilytti alueella pitkään oikeuden nimittää papit virkoihinsa. Vanhan Suomen talous ja väkiluku kehittyivät hitaammin kuin Ruotsin puolella. Vanhan Suomen talonpojat eivät myöskään päässeet nauttimaan oikeuksista, joita kustavilaiset uudistukset toivat Ruotsin talonpojille.

Erityisen pahana ongelmana on pidetty ns. **lahjoitusmaiden** oloja. Kyseessä olivat Venäjän keisarin venäläisille ja baltiansaksalaisille aatelismiehille myöntämät maat, joiden asema vastasi suurvalta-ajan Ruotsissa annettuja läänityksiä. Vaikka lahjoitusmaiden talonpojat periaatteessa säilyttivät vapautensa, lääninherrat saattoivat nostaa veroja, määrätä työvelvollisuuksia ja asettaa talonpojille muuttorajoituksia. Todellisuudessa lahjoitusmailla asuvien talonpoikien asema heikkeni huomattavasti, ja paikoin siihen alkoi tulla maaorjuuden piirteitä.

Lahjoitusmaiden myöntäminen väheni 1700-luvun loppua kohden, mutta silloin talonpojat saivat uuden huolenaiheen, kun asevelvollisuus ulotettiin Vanhaan Suomeen. Venäjän sotaväkeen valittiin vain pieni osa miehistä, mutta asepalvelus kesti 25 vuotta, joten sitä kammottiin hyvästä syystä. Ajan kuluessa myös ruotsalaisen hallintoperinteen ylläpito kävi vaikeaksi, sillä Vanhan Suomen virkamiehistö saksalaistui ja venäläistyi. Kaiken kaikkiaan Venäjän hallinto ei kuitenkaan kiinnittänyt kovin suurta huomiota uusiin raja-alueisiinsa, lukuun ottamatta sota-aikoja ja niitä seuranneita linnoitustöitä uusissa rajakaupungeissa.

Tehtävät

1. **Selitä lyhyesti käsitteet:**
   a) hyödyn aika
   b) Vanha Suomi
   c) fysiokratismi
   d) säätyläinen.
2. **Miksi 1700-lukua on kutsuttu hyödyn aikakaudeksi?**
3. **Miten isojako muutti suomalaista maaseutua?**
4. **Miten tervanpoltto hyödytti**
   a) suomalaisia talonpoikia
   b) Tukholman porvareita
   c) kruunua?
5. **Missä mielessä Vanhan Suomen olot eriytyivät muun Suomen oloista 1700-luvulla? Miten Vanhan Suomen tilanteessa näkyy jatkumoa Ruotsin vallan aikaan?**

16. Kulttuurielämä vilkastuu

Valistus ja vaurastuminen

Suomen kulttuurielämässä 1700-luku oli nopean kehityksen aikaa. Isonvihan aikana paljon omaisuutta ja rakennuskantaa oli tuhoutunut. Rauhan tultua voitiin kulttuuriin panostaa aiempaa enemmän. Samanaikainen vaurastuminen ja uusien aatteiden leviäminen Euroopasta loivat edellytyksiä henkisen elämän kukoistukselle.

Hyötyajattelu oli uudenlaisen henkisen ilmapiirin ensimmäinen muoto. Talouspolitiikassa se näkyi merkantilismina tai fysiokratismina, kulttuurissa kokeellisen luonnontieteen ihannointina. Oppineisuus ja tiede haluttiin valjastaa hyödyttämään valtakuntaa. Luonnontieteiden harrastus levisi laajalle oppineiston, varsinkin papiston pariin. Yliopistoissa alettiin suosia luonnontieteitä ja taloustieteestä tuli yliopistollinen oppiaine.

Eurooppalaista kulttuuria 1700-luvulla leimannut valistusajattelu levisi maahan vuosisadan loppupuoliskolla varsinkin Ranskasta. Valistusajatukset olivat laajasti tunnettuja Ruotsin sivistyneistön parissa, mutta niiden vaikutus kulttuuriin oli kuitenkin rajallinen. Maa oli kaukana valistuksen keskuksista ja luterilaisen kirkon vahva asema kahlitsi radikaaleimpia vapausajatuksia. Hyötyajatteluun ja valistukseen tutustui lähinnä sivistyneistö, mutta niihin liittyi myös ajatus kansan valistamisesta. Lukutaidon lisääntyminen ja kansanopetuksen tehostuminen mahdollistivat kansanvalistustyön, jonka vaikutukset jäivät kuitenkin vielä 1700-luvulla varsin suppeiksi.

Vaurastuminen sen sijaan koski kaikkia yhteiskuntaluokkia ja vaikutti ihmisten elämäntapaan paljon konkreettisemmin kuin yläluokan aatesuuntaukset. Suurvalta-aseman ylläpitämisen aiheuttamia rasituksia ei enää ollut, ilmasto lämpeni, eikä nälänhätää tarvinnut pelätä niin usein kuin aiemmin. Kaiken kaikkiaan ihmisten elämänvarmuus lisääntyi. Muillekin

Rahvaan vaurastuminen näkyi entistä koreammissa pyhäpuvuissa. Naisten pukuihin kuuluivat hameiden ja puseroiden ohella erilaiset värikkäät huivit, myssyt, liivit ja esiliinat. Nils Schillmarkin maalauksessa vuodelta 1782 poseeraa aatelistyttö Ulrika Armfelt kansanpuvussa.

kuin aatelisille jäi elintärkeiden tarpeiden jälkeen hieman ylimääräisiä varoja, jotka voitiin kuluttaa ylellisyyteen. Erityisen selkeästi tämä näkyi kaupungeissa, mutta myös hyvin toimeentulevat talonpojat saattoivat nyt hankkia ”pieniä ylellisyyksiä”.

Erilaiset nautintoaineet, kuten kahvi, tee ja kaakao tulivat tutuiksi, vaikka niiden jokapäiväinen käyttö rajoittuikin pieniin piireihin. Suomalaiset tutustuivat myös uusiin alkoholijuomiin, kuten samppanjaan ja rommiin. Uudet juomat, posliiniastiat, viuhkat ja hienot kankaat olivat tuontitavaraa, mikä ei miellyttänyt merkantilismia suosineita talouspoliitikkoja. Varakkaissa piireissä kulutusta voitiin suunnata myös taiteeseen, kuten tauluihin, seinämaalauksiin ja musiikki-instrumentteihin. Kulttuurin harrastamista pidettiin säätyläisille luonnollisena.

Rahvaan pariin kulttuuriharrastukset ja hienot teeastiastot eivät vielä päässeet leviämään. Kyse oli paitsi varallisuuden puutteesta, myös säätyeroista. Siinä missä säätyläisiltä edellytettiin tiettyä tyyliä, harrasteita ja varakkuuden esittelyä, alempisäätyisten tuli esiintyä vaatimattomammin. Tupakanpoltto ja esimerkiksi viinan poltto kotitarpeiksi lisääntyivät kyllä rahvaankin parissa. Kaikkien yhteiskuntaryhmien ruoka- ja vaatetalouden perustana olivat edelleen omien tilojen ja puutarhojen tuottamat raaka-aineet. Hyötypuutarhoissa alettiin kasvattaa hedelmäpuita ja marjapensaita.

Säätyläiskulttuuria

Sääty-yhteiskunnan raja-aidat olivat 1700-luvulla yhä selkeät. Varsinkin säätyvallan aikana sääty samaistui suoraan poliittiseen vallankäyttöön. Kustavilaisella ajalla säätyerojen virallinen merkitys väheni hieman, mutta itse säätyjako ei kadonnut mihinkään. Säätyyn kuulumisessa ei ollutkaan kysymys pelkästään oikeuksista, velvollisuuksista, ammateista tai poliittisesta vaikutusvallasta. Eri säätyjen jäseniä erottivat vähintään yhtä paljon tavat, perinteet ja säädynmukainen kulttuuri.

Aatelisto oli edelleen etuoikeutettu virka- ja sotilassääty, mutta sen ihanteissa alkoi korostua sivistynyt käytös aiemman soturi-ihanteen sijaan. Aatelin asemaa ja etuoikeuksia ei enää perusteltu sotapalveluksella vaan korkealla moraalilla ja hyveellisyydellä. Aatelisto käytti suunnattomia määriä rahaa koulutukseen, taiteeseen, muodikkaisiin vaatteisiin ja ylellisyystuotteisiin. Muodin esikuvat olivat Ranskan hovista, ja ranskan kieli ja ulkomailla oleskelu olivat tärkeä osa aatelismiesten koulutusta.

Hovielämään ja aateliston seuraelämään kuuluivat henkevä, kepeä keskustelu ja flirtti sekä rakkausseikkailut. Vaikka hyveellisyyttä korostettiin, sillä ei tarkoitettu niinkään siveyttä kuin hyväsydämisyyttä. Suomessa ylhäisaatelille sopivaa elämäntapaa juhlineen ja huvituksineen pyrittiin noudattamaan ennen kaikkea Viaporin upseerien keskuudessa. Hienostunut hovikulttuuri jäi vieraaksi maalaisaatelille ja rahvaalle, joka piti kiinni jäykemmistä säädyllisyyden vaatimuksista.

Varsinkin kustavilaisella ajalla myös papisto ja porvaristo alkoivat tavoitella aatelin elämäntapaa ja elintasoa. Säätyjen välisten erojen sijaan korostui kahtiajako rahvaaseen ja säätyläistöön, johon kuului aateliston lisäksi vaurasta ja sivistynyttä papistoa, porvaristoa ja virkamiehiä. Rikkaat kauppiasperheet kouluttivat poikiaan ja hankkivat kartanoita asunnoikseen. Koulutus tai virka-asema nosti monien aatelittomien sosiaalista statusta. Aateliton oppineisto sai entistä merkittävämmän aseman ja myös joitain pappeja, tiedemiehiä ja kauppiaita aateloitiin.

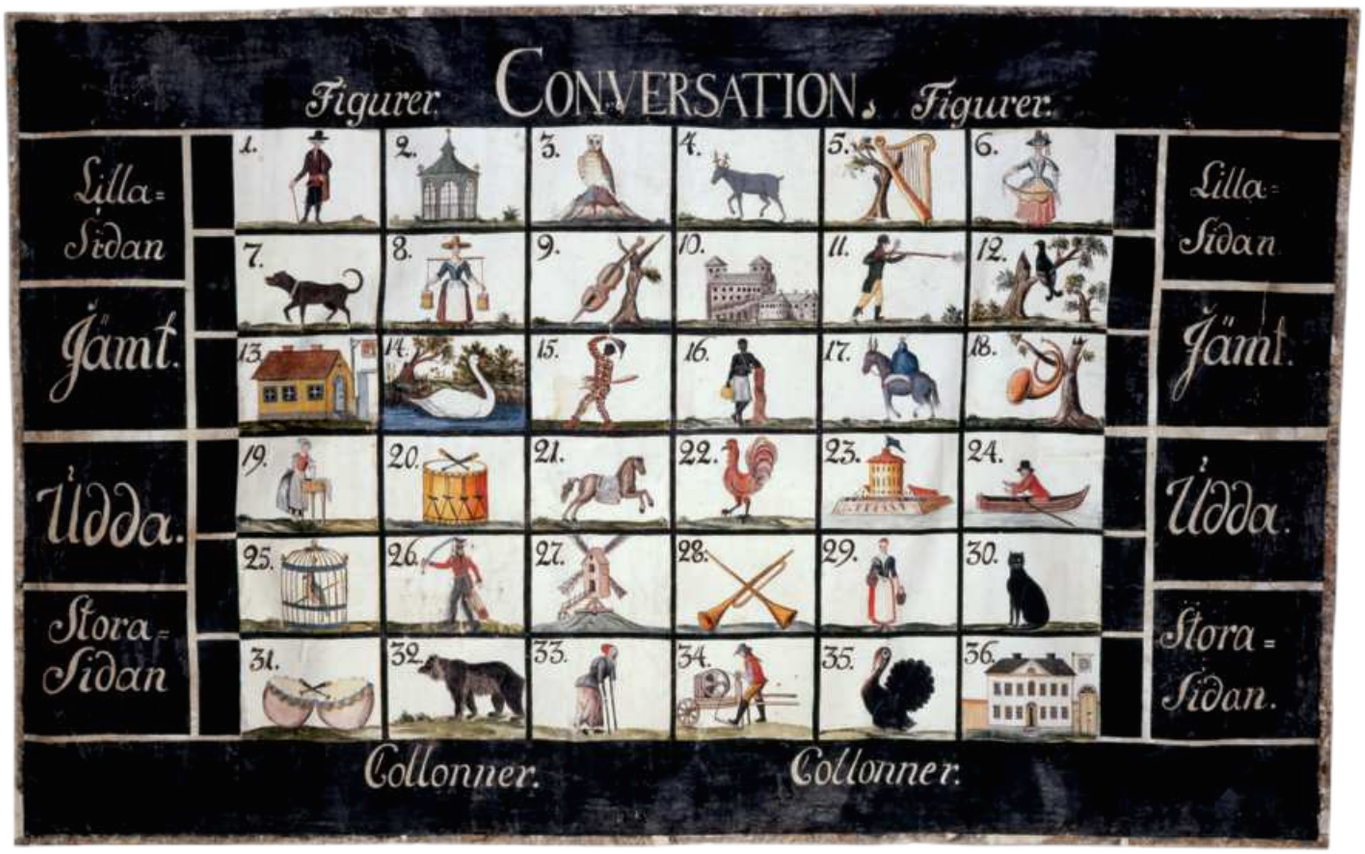

Uhkapelit kuuluivat säätyläisten harrastuksiin. Louhisaaren kartanosta löydetty rulettia muistuttava biribi-peli.

Kaupungeissa ja säätyläistön keskuudessa ajanviettoon kuuluivat olennaisesti juhlat, joissa tarjoiltiin teetä, pelattiin korttia, seurusteltiin, kuunneltiin musiikkia, tanssittiin ja seurattiin teatteriesityksiä. Yhteisiä harrastuksia varten perustettiin erilaisia seuroja. Vuonna 1790 perustettu Turun Soitannollinen Seura on Suomen vanhin yhä toiminnassa oleva yhdistys. Vuonna 1797 perustettu Suomen Talousseura pyrki puolestaan valistamaan ihmisiä talouselämään liittyvissä asioissa.

Maaseudulla tärkeimmät säätyläisryhmät olivat papisto, paikallinen aateli ja paikalliset teollisuusmiehet, kuten ruukinpatruunat. Heitä yhdisti yleensä ruotsin kieli ja vahvat sosiaaliset verkostot. Kartanoiden ja varsinkin pappiloiden kautta maalaisrahvas sai kosketuksen korkeakulttuuriin ja jopa tieteeseen. Pappilat toimivat usein myös eräänlaisina mallitiloina ja niiden kautta levisivät tiedot yrttien kasvatuksesta ja puutarhanhoidosta. Pappiloissa annettiin myös ensimmäiset ulkomaisen mallin mukaiset rokotukset isorokkoa vastaan ja papisto kannusti kätilöiden palkkaamista maaseudulle lapsivuodekuolleisuuden vähentämiseksi.

Säätyläisten musiikkiharrastus yleistyi 1700-luvulla. Ruotsalaiseen mattoon kuvattu trumpetinsoittaja vuodelta 1781.

Viimeinen ehtoollinen. Margareta Capsian maalaus Paltaniemen kirkossa.

Rokokoo ja kustavilainen tyyli

Taiteen tekeminen ja kuluttaminen oli vielä 1700-luvulla melko harvojen käsissä. Maassa oli niukasti vaurasta väkeä tai suuria rakennusprojekteja, jotka olisivat työllistäneet taiteilijoita. Koska taideopetusta ei Suomessa ollut, ja taiteilijamestareita oli vähän, suurin osa Suomen ammattitaiteilijoista oli vielä 1700-luvullakin muualta muuttaneita.

Laajimmin taiteilijoita työllisti edelleen kirkko, mutta ajan kuluessa myös porvaristo alkoi yhä enemmän tilata muotokuvia ja koristemaalauksia. Suomen 1700-luvun tunnetuin maalari oli hieman yllättäen nainen, tukholmalaissyntyinen Margareta Capsia (1682–1759). Capsia muutti Suomeen avioiduttuaan vaasalaisen papin kanssa ja nousi aikansa suosituimmaksi muotokuvamaalariksi. Ajan lain vaatimusten mukaan aviomies toimi Capsian edustajana taidekaupoissa. Capsian kirkkomaalauksissa ja muotokuvissa näkyvät vielä myöhäisbarokin muotokieli ja värimaailma.

Raskas barokki väistyi vähitellen keveyttä ihannoivan **rokokoon** tieltä, ensin maallisessa taiteessa ja 1700-luvun lopulla kirkkotaiteessakin. Rokokootyyli suosi vaaleita värejä niin arkkitehtuurissa, sisustuksessa kuin vaatetuksessakin. Myös kasvot ja peruukit puuteroitiin vaaleiksi. Sisustuksessa näkyi Kaukoidän vaikutus, kun tapeteissa ja astiastoissa alettiin käyttää kiinalaisia teemoja. Rokokoon vaikutus oli Suomessa melko rajallinen. Sitä esiintyi säätyläisten käyttöesineissä, kalusteissa ja seinätapeteissa.

Kustavilaista sisustustyyliä 1700-luvun lopun varakkaassa kaupunkilaiskodissa. Porvoolaisen Holmin kauppiastalon förmaaki eli seurustelusalonki.

Rokokootyylistä otti vaikutteita myös vuosisadan lopun suurin kirkkomaalari Mikael Toppelius.

Niukkalinjainen uusklassinen tyyli syrjäytti rokokoon kaikkialla Euroopassa 1700-luvun lopulla. Kiinnostus antiikkiin tuli voimakkaasti esiin uusklassisessa arkkitehtuurissa ja muotoilussa. Rokokoon tapaan ihailtiin puhtaita ja keveitä vaaleita värejä, mutta rokokoon koristeellisuus vaihtui suoriin linjoihin ja yksinkertaisiin muotoihin. Erityisesti rakennuksiin tuotiin antiikin koristeaiheita, kuten pylväikköjä, päätykolmioita ja kupoleja. Uusklassista tyyliä edustavat Suomessa 1700- ja 1800-lukujen taitteen julkiset rakennukset ja kartanot. Kirkkorakentamisessa suosittiin usein mieluummin paikallisia rakennustyylejä.

Ruotsissa uusklassismia on tapana kutsua **kustavilaiseksi tyyliksi**, sillä se oli kuningas Kustaa III:n suosiossa ja osui ajallisesti yksiin kustavilaisen ajan kanssa. Kustavilainen tyyli näkyi Suomessa varsinkin sisustuksessa ja huonekaluissa. Huoneiden sisustus suunniteltiin usein yhtenäiseksi kokonaisuudeksi huonekaluineen ja tauluineen. Pelkistetyt ja puhdaslinjaiset kustavilaiset kalusteet otettiin käyttöön laajalti paitsi säätyläisten, myös tavallisten käsityöläisten kodeissa.

Luonnontieteitä ja fennofiliaa Turun akatemiassa

Hyödyn aikakaudelle oli ominaista usko siihen, että luonnontieteiden avulla voitiin kehittää niin maanviljelyä kuin talouttakin. Hyödyn ajan oppineet lähettivät toisilleen uusien kasvilajien siemeniä ja taimia. Kotimaisen omavaraisuuden nimissä haaveiltiin muun muassa riisin ja silkin viljelemisestä. Yliopistoissakin alettiin soveltaa entistä enemmän luonnontieteitä ja kokeellista tutkimusta. Luonnontieteen uranuurtaja, ruotsalainen Carl von Linné sai ihailijoita ja seuraajia myös Suomesta.

Turun akatemian opetus ja tutkimus alkoi vihdoin saavuttaa kansainvälisen tason. Vuonna 1747 perustettiin talousopin professuuri, jonka ensimmäinen haltija Pehr Kalm oli erikoistunut kasveihin. Hän teki muun muassa tutkimusmatkan Amerikkaan etsiäkseen sieltä hyötykasveja. Myös kemiaa pidettiin tärkeänä elinkeinojen kehittämisessä, ja kemian ja fysiikan professori Per Adrian Gadd perustikin akatemiaan Suomen ensimmäisen kemian laboratorion. Hänen seuraajansa Johan Gadolin oli kansainvälisesti tunnustettu mineraalien ja alkuaineiden tutkija. Yliopisto-opetuksen hyödyllisyyden tavoitteluun liittyi myös ruotsin kielen hyväksyminen tieteen kieleksi latinan rinnalle 1740-luvulla.

Kustavilaisella kaudella luonnontieteen merkitystä ei enää nähty aivan yhtä suurena. Turun akatemian johtavien oppineiden kiinnostus alkoi kohdistua entistä enemmän Suomen kansaan, sen kieleen ja historiaan. Näkökulma oli kuitenkin aiempaa kriittisempi, eikä suurvaltakaudelta tuttuja Raamatun historiaan perustuvia tulkintoja enää hyväksytty. Kustavilaisen ajan fennofilian ja kotiseutututkimuksen on katsottu avanneen tietä 1800-luvulla virinneelle kansallistunteen heräämiselle.

Uuden fennofilian ja tieteellisen näkemyksen kuuluisimpiin edustajiin kuului Henrik Gabriel Porthan (1739–1804), joka vaikutti Turun akatemiassa vuosikymmenten ajan. Porthan oli suomalaisen historiantutkimuksen uranuurtaja. Hän keräsi kansanperinnettä ja tarkasteli historiallisia lähteitä kriittisesti. Porthan esitti muun muassa ensi kertaa ajatuksen, että suomensukuiset kansat olivat alun perin saapuneet Suomeen idästä, Venäjän alueelta. Hän halusi kehittää suomen kieltä kansanvalistuksen tarpeisiin, vaikka epäilikin, ettei suomesta koskaan tulisi varsinaista sivistyskieltä.

Kemisti Johan Gadolin teki tutkimuksensa tälläisessa 1700-luvun laboratoriossa. Alkuainetutkimuksen uranuurtaja on ainoa suomalainen, jonka mukaan on nimetty alkuaine, gadolinium.

Porthanin patsas Turussa. Porthan oli ihailtu tieteen monitoimimies, jota 1800-luvulla alettiin pitää suomalaiskansallisen ajattelun edelläkävijänä. Kun Suomeen pystytettiin vuonna 1864 ensimmäinen julkinen muotokuvapatsas, sen aiheeksi valittiin juuri Porthan.

Pehr Kalmin matka Amerikkaan

Vuonna 1747 Göteborgista lähti laiva, jonka mukana matkusti vastavalittu Turun akatemian professori Pehr Kalm. Hänen päämääränään oli Pohjois-Amerikka ja tavoitteenaan maantieteellinen ja kasvitieteellinen tutkimus. Hänet oli lähettänyt matkaan Ruotsin tiedeakatemia, jonka tavoitteena oli hyödyn aikakaudelle tyypillisesti etsiä kasveja, joita voitaisiin ottaa viljelyyn Ruotsissa.

Kolmissakymmenissä oleva Pehr Kalm oli mitä sopivin mies tällaiseen tutkimustehtävään. Hän oli opiskellut Turun akatemiassa, missä hän oli jo saanut tutustua empiirisen luonnontieteen viimeisimpiin virtauksiin. Myöhemmin hän opiskeli Upsalassa aikansa huipputiedemiesten Carl von Linnén ja Anders Celsiuksen johdolla. Aineiston kokoamista ja luokittelua hän oli harjoitellut lyhyemmillä tutkimusmatkoilla Ruotsissa, Suomessa ja Venäjällä.
Vaikka Pohjois-Amerikan itärannikko oli jo vankasti eurooppalaisten siirtomaavaltojen hallussa, matka oli melkoinen seikkailu. Amerikkaan pääsy vei Kalmilta ja hänen rengiltään yli puoli vuotta, ja kotiin he pääsivät palaamaan vasta vuonna 1751. Amerikassa Kalm vietti eniten aikaa Englannin siirtokunnissa tutustuen muun muassa yhdysvaltalaiseen keksijään ja tiedemieheen Benjamin Frankliniin. Pisin yksittäinen matka suuntautui mantereen sisäosiin ja Kanadaan. Kalm oli ensimmäinen tiedemies, joka kuvasi täsmällisesti Niagaran putouksia ja tarkasteli myös Amerikan alkuperäisasukkaita:

He olivat kookasta ja pitkää väkeä, jotkut päätä pitempiä kuin minä, tukevajäsenisiä, sopusuhtaisia, kuparinvärisiä, tukka lyhyt, musta, ajeltu suoraan pään yli toiselta korvalta toiselle. Kellään heistä ei ollut lakkia tai hattua; joillakin oli koristeena korvarenkaat, toisilla ei. Osa oli maalannut kasvonsa kokonaan punaiseksi sinooperilla – – – Heidän kenkänsä olivat nahkaa, muistuttivat paljon niitä pieksuja, joita naisväki Suomessa käyt-

Suomen ensimmäisten sanomalehtien ensimmäiset numerot vuosilta 1771 ja 1776. Kumpikin julkaisu oli kahdeksansivuinen.

Sivistystä kansalle

Valistusajattelu ja vauraus ruokkivat erityisesti 1700-luvun kaupunkien kulttuurielämää. Valistuksen hengessä toimivia yhdistyksiä, tiedeseuroja ja salonkeja perustettiin kaikkialla Euroopassa. Suomen merkittävin sivistysseura oli Turussa 1770-luvulla toiminut Aurora-seura, johon kuului lukuisa joukko Turun akatemian oppineita ja muita keskeisiä kulttuurivaikuttajia. Nimensä mukaisesti (lat. *Aurora 'aamuruskko'*) sen tavoitteena oli kohottaa suomalainen

tää; jotkut olivat maalanneet ne sinooperilla punaisiksi. Sukkien sijasta he olivat kietoneet sinisiä rättejä sekä jalkojensa että reisiensä ympärille, samalla lailla kuin olen nähnyt venäläisten tekevän.

Lähde: Pehr Kalm, Matka Pohjoisamerikkaan. SKS 1991.

Kotiin palattuaan Kalm kirjoitti matkastaan kuvauksen, joka käännettiin useille kielille. Amerikasta tuotuja siemeniä istutettiin Ruotsin eri osiin, mutta tulokset jäivät vaatimattomiksi. Kalm alkoi hoitaa professuuriaan Turussa ja tuli tunnetuksi toimeliaisuudestaan. Hänen kiinnostuksensa kohteet olivat ajan tavan mukaan laajat. Hän kirjoitti luonnontieteiden ohella metsän- ja puutarhanhoidosta ja talouspolitiikasta sekä toimi samaan aikaan seurakuntapappina. Huolimatta kansainvälisestä maineestaan ja saavutuksistaan hänellä oli myös vastustajia. Yliopistomaailman vanhoihin perinteisiin tottuneiden mielestä käytännönläheinen Kalm oli enemmän puutarhuri kuin tiedemies.

Pehr Kalm (1716–1779) oli aikansa tunnetuin suomalainen luonnontieteilijä.

kulttuuri uuteen aamunsarastukseen. Toiminta ei ollut kaikille avointa, sillä Aurora-seura otti mallia aikakaudelle tyypillisestä salaseuraperinteestä. Seuran merkitys Suomen vähälukuisen kulttuurieliitin yhdistäjänä oli kuitenkin huomattava.

Aurora-Seura alkoi vuonna 1771 julkaista sanomalehteä nimeltä *Tidningar Utgifne Af et Sällskap i Åbo*, joka oli ensimmäinen laatuaan Suomessa. Lehden tavoitteena oli valistaa kansaa ja siinä julkaistiinkin monenlaista aineistoa: uutisia, tieteellisiä artikkelit ja runoja. Vain vähän tämän jälkeen, vuonna 1776, ilmestyi myös ensimmäinen suomenkielinen valistushenkinen sanomalehti, *Suomenkieliset Tieto-Sanomat*. Se jäi kuitenkin lyhytikäiseksi, sillä suomen kieltä taitavia toimittajia ja varsinkaan tilaajia ei ollut vielä tarpeeksi.

Suomenkielisen lehden julkaiseminen osoittaa, että kansan uskottiin olevan kykenevä ja halukas sitä lukemaan. Lukutaito yleistyi kansanopetuksen tehostuessa entisestään 1700-luvulla. Niin lapsia kuin aikuisiakin opetettiin lukemaan seurakuntien lukkarinkouluissa ja lukukinkereillä. Vaatimukset olivat samat kuin 1600-luvun lopullakin: ehtoolliselle tai vihille ei päässyt, jollei hallinnut lukutaitoa ja uskonkappaleita. Nyt vaatimusten toteutumista seurattiin

Pappilat olivat usein kansanvalistuksen keskuksia maaseudulla. Puontilan kappalaisen virkatalo Nurmijärvellä on Suomen vanhin pappila, sen vanhimmat osat ovat vuodelta 1696.

kuitenkin konkreettisemmin ja tämän perussivistyksen varmistamiseksi syntyi rippikoulu.

Lukutaidon yleistyessä myös rahvas kiinnostui kirjallisuudesta. Kyse oli ennen kaikkea hengellisestä tai käytännönläheisestä kirjallisuudesta ja arkkiveisuista. Erityisen suosittuja olivat painetut almanakat, joissa annettiin ohjeita ja tietoja eri vuodenaikojen sääoloista ja maanviljelyksestä. Maaseudulla kansanvalistusta veivät eteenpäin sivistyneet virkatilojaan viljelevät upseerit sekä varsinkin paikalliset papit perheineen.

Valistava kirkko ja uskova kansa

Kirkolla oli edelleen valtava merkitys suomalaisessa kansankulttuurissa. Se piti huolta kansan oikeauskoisuudesta ja ylläpiti samalla säätyyhteiskunnan järjestystä. Kirkkorakennuksissakin säätyerot näkyivät tarkkana penkkijärjestyksenä: pitäjän rikkaimmat ja ylhäisimmät istuivat ensimmäisillä penkeillä, tilattomille ei välttämättä ollut penkkejä lainkaan. Kirkonmäki oli myös tärkeä kohtaamispaikka, jossa vaihdettiin kuulumisia, käytiin kauppaa ja sovittiin työväen palkkaamisesta.

Säätyvallan ajalla papisto oli yksi valtion politiikasta päättävistä säädyistä. Papistonkin sisällä oli kuitenkin eriarvoisuutta. Piispojen, rovastien ja vauraiden kirkkoherrojen eliitti oli kuin kotonaan vallan kamareissa ja akatemian käytävillä. Köyhien apupappien ja lukkareiden olot taas eivät juuri talonpojista eronneet.

Valistusajan papisto koki velvollisuudekseen niin kansan hengellisen kuin maallisenkin kouluttamisen. Saarnoissa käsiteltiin sujuvasti uskonasioiden lisäksi maataloutta, karjanhoitoa ja lääketiedettä. Korkeakoulutettujen pappien taidot ulottuivat laajalle. Anders Chydeniuksen ohella merkittävä kansanvalistaja oli Mynämäen lääninrovasti Antti Lizelius, *Suomenkielisten Tieto-sanomien* julkaisija. Monet Suomen 1700-luvun piispoista olivat taustaltaan yliopistomiehiä eikä papiston ja muun oppineiston välillä ollut selkeää rajaa. Valistusinnostaan huolimatta pa-

pisto oli varsin maltillista, valistusajattelulle tyypillisiä kirkkokriittisiä äänenpainoja ei Suomessa juuri kuultu.

Kirkko oli siis instituutiona vahva eikä kansan enemmistön syvää uskonnollisuutta voida epäillä. Säännöllinen kirkossakäynti ja ripittäytyminen kuuluivat asiaan – ehtoollisella oli käytävä kahdesti vuodessa, jos mieli välttää rangaistukset. Toisaalta viralliseen oppiin sitoutunut ja usein virkamiesmäinen kirkko ei vastannut kaikkien seurakuntalaisten hengellisiä tarpeita. Monien kirkonmiesten painottaessa maallista opetusta kansan parissa syntyi henkilökohtaista uskonkokemusta ja mystiikkaa korostavia herätysliikkeitä.

Ensimmäinen merkittävä herätysliike oli **pietismi**, jolle oli ominaista henkilökohtainen synnintunto ja huoli pelastuksesta. Alkujaan saksalainen liike levisi suuren Pohjan sodan aikana varsinkin upseeriston pariin ja vahvistui Suomessa 1700-luvun kuluessa. Pietismi oli luterilaisuuden sisäinen liike, mutta sen edustajat kritisoivat kirkkoa liiasta ulkoisten muotojen korostamisesta. Pietistit kokoontuivat omiin seuroihinsa lukemaan Raamattua ja seurasivat saksalaista uskonnollista kirjallisuutta. Pietismillä oli suuri merkitys paitsi oman aikansa hengellisenä liikkeenä, myös myöhempien luterilaisten herätysliikkeiden esikuvana.

Oppineen ja melko maltillisen pietismin ohella 1700-luvulla syntyi myös kansasta lähtöisin olevia uskonnollisia liikkeitä. Nämä kansanherätykset saivat usein alkunsa ihmeeksi koetusta tapahtumasta, kuten kalantilaisen piika Liisa Erkintyttären näyistä 1750-luvulla. Kokonaiset kyläkunnat saattoivat joutua hurmoksellisen herätyksen valtaan ja liikkeet levisivät laajalti kansan keskuuteen. Paikalliset papit saattoivat osallistua herätykseen tai astua sen johtoon, jolloin herätysliikkeet saivat vakiintuneempia muotoja.

Kirkon parissa herätysliikkeisiin suhtauduttiin varauksellisesti, sillä niiden pelättiin heikentävän kirkon arvovaltaa. Kirkko valvoi tarkasti hengellistä toimintaa ja rankaisi niitä, joiden opetukset olivat ristiriidassa sen oppien kanssa. Enimmäkseen kirkko onnistui kuitenkin pitämään herätysliikkeiden toiminnan sallituissa rajoissa. Herätysliikkeistä tuli ensimmäisiä laajoja kansanliikkeitä, ja tässä suhteessa niiden rooli vahvistui entisestään 1800-luvulla.

Tehtävät

1. **Määrittele lyhyesti seuraavat termit:**
   a) kustavilainen tyyli
   b) Aurora-seura
   c) pietismi.
2. **Millaisia vaikutuksia hyötyajattelulla oli Turun akatemian toimintaan 1700-luvulla?**
3. **Miten valistusajattelu vaikutti papiston toimintaan ja tehtäviin Suomessa?**
4. **Millä tavalla yleinen vaurastuminen näkyi ihmisten kulutustottumuksissa 1700-luvulla?**
5. **Miten ja miksi valistus Suomessa erosi yleiseurooppalaisesta valistuksesta?**
6. **Lue sivuilta 202–203 Pehr Kalmin matkakuvaus Pohjois-Amerikasta. Mihin asioihin Kalm kiinnitti huomiota ja miksi? Missä suhteessa hän oli havainnoissaan oman aikansa tiedemies?**

17. Ruotsin aika päättyy

Suomi suurvaltojen pelinappulana

Ranskan suuri vallankumous 1789 järkytti Eurooppaa ja aiheutti kuohuntaa pohjolassa asti. Vallankumous itsessään herätti hallitsijoissa pelkoa yhteiskuntajärjestyksen horjumisesta, ja samalla se veti suuren osan Euroopan maista sotien kierteeseen, jota kesti neljännesvuosisadan. Ruotsi pysyi syrjässä vallankumoussodista, vaikka esimerkiksi Kustaa III vastusti jyrkästi vallankumouksen leviämistä. Kun Napoleon nousi Ranskan valtaistuimelle vuosisadan vaihteessa, vallankumouksen uhka päättyi, mutta sotien kausi jatkui.

Eurooppa ennen Suomen sotaa 1808–1809

Napoleonin sotapolitiikka uhkasi maanosan voimatasapainoa, eikä ”nousukaskeisari” nauttinut muiden kruunupäiden arvostusta. Uskonnolliseen mystiikkaan taipuvaiset hallitsijat, kuten Venäjän keisari Aleksanteri I ja Ruotsin kuningas Kustaa IV Aadolf pitivät Napoleonia suorastaan ilmestyskirjan petona. Napoleonilla oli kuitenkin käytössään mahtava asevelvollisuuteen perustuva armeija ja hän löi yksi kerrallaan vastustajansa Euroopan mannermaalla. Heikommat valtiot alistettiin Ranskan valtaan; mahtavammat, kuten Venäjä ja Itävalta, Napoleon pakotti liittolaisikseen.

Ranska ei kuitenkaan onnistunut nujertamaan itsepintaista vastustajaansa Isoa-Britanniaa, jolla oli ylivoimainen laivasto. Napoleon päätti näännyttää britit taloudellisesti ja julisti **mannermaasulun** eli kauppasaarron. Kaikkien Napoleonin vaikutusvallassa olleiden maiden piti katkaista kauppasuhteensa Isoon-Britanniaan. Ruotsi kuitenkin kieltäytyi liittymästä saartoon, joka olisi ajanut maan ulkomaankaupan romahduksen partaalle. Myös kuningas Kustaa IV Aadolfin Napoleonia kohtaan tuntemalla vastenmielisyydellä oli osuutensa päätökseen.

Napoleon ja Venäjän keisari Aleksanteri I kohtasivat toisensa henkilökohtaisissa neuvotteluissa vuonna 1807. Hyvässä hengessä käytyjen neuvottelujen seurauksena solmittiin ns. Tilsitin sopimus, jossa maat muodostivat liittosuhteen. Neuvotteluissa Ruotsin jääräpäisyys mannermaasulun suhteen oli ollut yksi erimielisyyden aiheista. Napoleon vaati Venäjää painostamaan Ruotsia mukaan kauppasaartoon, vaikka Aleksanteri oli alun perin innoton koko hankkeeseen.

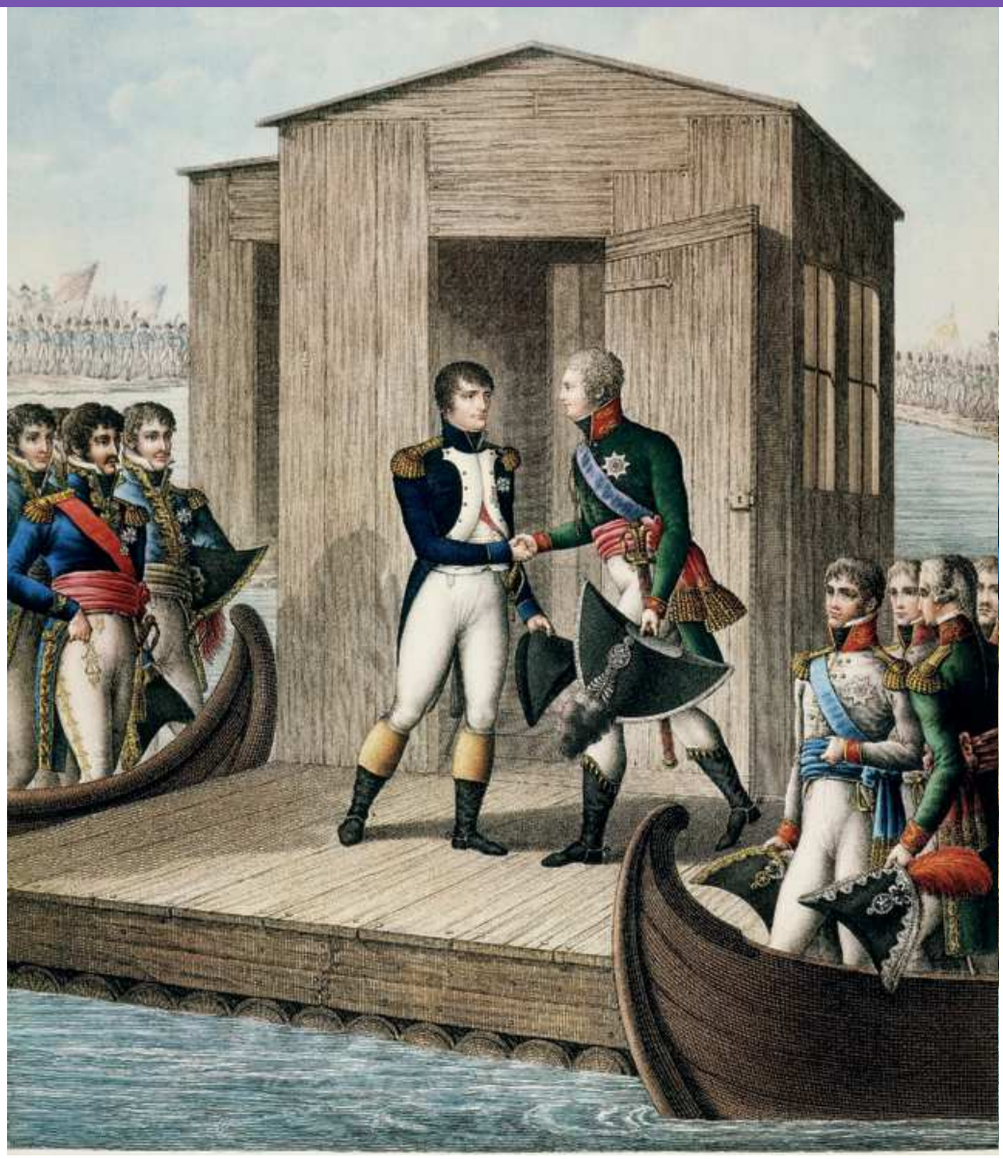

Tilsitin sopimusneuvottelut aloitettiin rajajoki Niemenille rakennetulla lautalla. Näin haluttiin korostaa paikan puolueettomuutta ja kahden keisarin tasavertaisuutta.

Vuosina 1807–1808 Venäjä lähetti Ruotsille useita uhkavaatimuksia, jotka eivät johtaneet tuloksiin. Ruotsissa ei uskottu Venäjällä olevan halukkuutta sotatoimiin. Lopulta Aleksanteri I näki ainoaksi mahdollisuudeksi pakotesodan julistamisen. Venäjän joukot ylittivät Ruotsin rajan helmikuussa 1808. Koska sotatoimet käytiin pääosin Suomessa ja sodalla oli kauaskantoiset vaikutukset juuri Suomen historialle, sen tunnetaan nimellä **Suomen sota**. Suomen valloittaminen ei kuitenkaan ollut venäläisten alkuperäinen tavoite.

Suomen sota

Heikosti sotaan varautunut Ruotsi turvautui sodan alussa strategiseen vetäytymiseen. Sotamarsalkka Klingsporin johdolla Suomeen sijoitetut joukot vetäytyivät kylmissä talviolosuhteissa kohti pohjoista. Suomen ydinalueet ja suurimmat kaupungit luovutettiin käytännössä taisteluitta. Ainoastaan eteläarannikon linnoituksista, Svartholmasta ja Viaporista, haluttiin pitää kiinni. Ajatuksena oli aloittaa vastahyökkäys keväällä Ruotsista saatavien lisäjoukkojen turvin.

Suomen sodan päävaiheet ja taistelupaikat

Vetäytyminen kävi upseerien ja suomalaisten sotilaiden kunnian päälle ja arvostelun kärki kohdistui Klingsporiin. Talonpojat ryhtyivät joillain seuduilla vastarintaan, ahvenanmaalaiset onnistuivat jopa karkottamaan venäläisjoukot omatoimisesti. Vasta huhtikuussa käytiin ensimmäiset varsinaiset taistelut, kun Klingsporin esikuntapäällikkö Adlercreutz johti armeijan voittoon Siikajoella ja Revonlahdella. Sodan käänne näytti olevan käsillä. Oulun seudulle vetäytynyt armeija alkoi vyöryttää venäläisiä takaisin kohti etelää keväällä 1808. Pääarmeija valtasi Adlercreutzin ja von Döbelnin johdolla Pohjanmaan ja eversti Sandelsin joukot suojasivat sen sivustaa etenemällä Savossa Kuopioon asti.

Etelä-Suomen takaisinvalloitus ei kuitenkaan onnistunut, sillä Ruotsista tai etelän linnoituksista ei ollut vastahyökkäystä tukemaan. Ruotsista kyllä tehtiin maihinnousuyrityksiä sekä Pohjanmaalle että Turun lähelle Lemuun. Nämä yritykset eivät kuitenkaan tuottaneet tulosta. Osasyynä yritysten ponnettomuuteen oli se, että joukkoja tarvittiin samaan aikaan Etelä-Ruotsissa Napoleonin ja hänen liittolaistensa uhkaa torjumaan. Suomen sotaa käytiin siis pääosin suomalaisten sotilaiden voimin, vaikka heitä johtivatkin ruotsalaiset upseerit.

Epäonnistuneita maihinnousujakin suurempi pettymys oli Svartholman ja Viaporin kohtalo. Linnakkeita ei ollut ehditty varustaa pitkien piiritysten varalta. Svartholma antautui jo maaliskuussa 1808, kun nälkä ja taudit heikensivät linnoituksen miehistöä. Mahtava Viaporikaan ei kestänyt piiritystä kuin toukokuun

Viaporin vahvat bastionit olisivat ehkä kestäneet suoran hyökkäyksen. Sellaista venäläiset eivät edes yrittäneet, vaan antoivat ajan ja epätoivon tehdä tehtävänsä varuskunnan sotilaiden keskuudessa.

alkuun. Linnoitus oli eristyksissä ja tietoja sodan kulusta saatiin lähinnä venäläisiltä piirittäjiltä. Masentavat huhut, tietämättömyys ja venäläisten propaganda veivät Viaporin väeltä uskon taistelun mielekkyyteen. Myös lahjuksista huhuttiin, kun linnoituksen komendantti Cronstedt määräsi Viaporin antautumaan toukokuun alussa.

Kesällä 1808 suomalaisjoukot saavuttivat vielä joitakin voittoja, mutta alkusyksystä vihollinen kävi ylivoimaiseksi, ja armeija alkoi taas perääntyä kohti pohjoista. Syyskuun puolivälissä käytiin Oravaisten taistelu, jossa kärsityt raskaat tappiot veivät suomalaisten joukkojen taistelutahdon. Kun sotatoimet päättyivät Olkijoen aselepoon marraskuussa 1808, joukot olivat jälleen Oulun tasalla. Sopimuksen mukaisesti armeijan rippeet vetäytyivät Kemijoen taa. Suomalaisjoukkoja odotti surkea talvi Haaparannan seudulla, kun taudit ja ravinnon puute piinasivat uupuneita sotilaita.

Nuoren ylioppilaan sota

Eric Gustaf Ehrström (1791–1835) oli 17-vuotias ylioppilas, kun Suomen sota syttyi. Hän haaveili upseerin urasta ja keskeytti yliopisto-opintonsa saadakseen kokemusta armeijasta. Ehrström palkattiin Savon jalkaväkirykmentin muonittajaksi, ja hän seurasi tältä paikalta sotaa kotiseudullaan Pohjanmaalla. Ehrström piti sotakokemuksistaan päiväkirjaa, johon hän ikuisti niin sotatapahtumia, muonituksen vaikeuksia kuin omia lemmenhuoliaankin. Lapualla Eric ratsasti salaa seuraamaan taistelua, joka teki häneen lähtemättömän vaikutuksen:

Musiikki kaikui voimakkaana, sotilaat odottivat kärsimättöminä. – Pam! Kuului kauheasti hymisevä paukahdus, musiikkia ei enää erottanut lainkaan. – Muskettien yhteislaukauksia toinen toisensa perään, pian ei kuulunut muuta kuin pamahduksia pamahdusten päälle, väliin jyskivien tykinlaukausten voimistamina, ja taukojen aikana joka taholta kuului kauheaa kirkunaa ja huutoa. – – – tuolla kasakka heilautti pitkää keihästään ja syöksi sen uskomattoman äkillisesti ruotsalaisen rintaan, mutta pian myös hänet itsensä syöstiin hevosen selästä pitkälleen maahan, lävistettynä, höyryävä veri virtasi hänen haavastaan, värjäsi vihollisen miekan ja tahri hänen vaatteensa.

– – – Voittoisa armeijamme järjestäytyi taistelukentälle, keräsi kaatuneiden toveriensa ruumiit, hautasi ne kaikuvan musiikin säestyksellä, laski aseensa jalalle ja yhtyi Te Deum -virteen sekä päätti näytelmän jymisevin tykinlaukauksin.

– – – Maa ja sen sato oli kaikkialla poljettu maahan, siellä täällä lojui vielä silvottu käsivarsi, irti ammuttu jalka, siellä täällä näkyi kuivuneita verinoroja, siellä täällä joitakin verisiä vaatteita. Pahanhajuinen savu kohosi vielä venäläisten polttaman kylän palaneista jäännöksistä. Toiveeni tulla upseeriksi oli taistelun aikana ollut hetkittäin melko kiihkeä, silmäys taistelupaikalle haihdutti sen miltei kokonaan.

Lähde: Ylioppilaan sotapäiväkirja 1808. SKS 2008.

Venäläismiehitys

Suomi joutui Venäjän miehittämäksi jo kolmannen kerran sadan vuoden kuluessa. Miehitysaika erosi kuitenkin selvästi niin isosta- kuin pikkuvihastakin. Ensinnäkin maan ydinosien valloitus oli sujunut ilman vastarintaa. Venäjä oli myös muuttanut tavoitteitaan heti sodan alussa. Jo maaliskuussa 1808 Aleksanteri I oli antanut julistuksen, jonka mukaan Suomi jäisi pysyvästi yhdistetyksi keisarikuntaan. Pakotesota oli muuttunut valloitussodaksi, eikä tulevia alamaisia kannattanut kohdella kuin vihollisia. Keisarin näkemyksen mukaan Suomi oli jo valloitettu sotilaallisesti, joten nyt venäläisten tuli valloittaa suomalaisten sydämet.

Vallatuille alueille perustettiin siviilihallinto ja asukkailta vaadittiin uskollisuudenvakuutus keisarille. Venäläisjoukkoja kiellettiin ryöstämästä siviilikohteita ja armeijalle pakko-otetusta omaisuudesta annettiin jopa korvauksia talonpojille. Ruotsalainen hallintokaan ei täysin lamautunut, sillä monet virkamiehet jäivät asemapaikoilleen eivätkä paenneet Ruotsiin. Sodan raakuuksia ei kuitenkaan täysin vältetty. Jos talonpojat nousivat vastarintaan, kostotoimet olivat verisiä ja summittaisia. Ankarimman kostoiskun kohteeksi joutui Kauhajoki, jossa kasakat syyllistyivät kidutuksiin ja murhasivat toistakymmentä siviiliä.

Suomalaiset ottivat venäläiset vastaan ristiriitaisin tuntein. Suomen asukkaiden luottamus Ruotsin suojelukseen oli jo edellisellä vuosisadalla rapautunut. Suurin osa suomalaisista, varsinkin talonpojista, oli edelleen uskollisia Ruotsin kuninkaalle ja suhtautui venäläisiin pelonsekaisin tuntein. Säätyläispiireissä monet olivat sen sijaan omaksuneet ajatuksen, että Venäjä voisi turvata heidän etunsa paremmin kuin Ruotsi. Jo 1700-luvulla ruotsalaisia aatelisia oli siirtynyt Venäjän palvelukseen. Vaikutusvaltaisin heistä oli G. M. Sprengtporten, joka osallistui Suomen valtauksen suunnitteluun ja nousi myöhemmin Suomen kenraalikuvernööriksi.

Suomalainen aatelismies Gustav Mauritz Armfelt (1757–1814) mietiskelemässä Kustaa III:n patsaan äärellä. Armfelt oli kustavilaisen ajan diplomaatti ja seikkailija, joka katsoi uransa Ruotsissa kariutuneen Suomen sodan jälkeen ja siirtyi Venäjän palvelukseen.

Eri säätyjen parissa venäläisvaltaan liittyi erilaisia odotuksia. Suomalaisia talonpoikia huolestutti Venäjällä vallitseva maaorjuus. Papisto puolestaan pelkäsi, että Venäjän ortodoksinen kirkko uhkaisi luterilaisen uskon harjoittamista. Aatelin silmissä alamaisuudenvaihdos ei näyttänyt yhtä lohduttomalta, sillä se oli muutenkin melko kansainvälinen sääty, jonka edustajille olisi varmasti käyttöä Venäjän hovissa, armeijassa tai virkamiehistössä. Porvaristoa taas kiehtoivat suureen valtakuntaan kuulumisen taloudelliset edut, kuten vapaampi pääsy Pietarin markkinoille.

Monissa kaupungeissa venäläiset otettiinkin vastaan jokseenkin ystävällisesti. Kaupunkien silmäätekevät vannoivat keisarille uskollisuutta ja venäläisupseerit otettiin mukaan kaupunkien seuraelämään ja juhliin. Talonpojat olivat nihkeämpiä, mutta Etelä-Suomessa ei avointa vastarintaa juuri esiintynyt. Sotatoimien päätyttyä vuoden 1808 lopulla Savon ja Pohjanmaan talonpojatkin alistuivat osaansa.

Suomen liittäminen Venäjään

Vaikka sota oli suomalaisten enemmistön näkökulmasta ohi vuoden 1808 loppuun mennessä, se jatkui edelleen Ruotsin ja Venäjän välillä. Venäläisjoukot tunkeutuivat Pohjois-Ruotsiin ja hyökkäilivät jään yli jopa Tukholman seuduille. Maaliskuussa 1809 ruotsalaiset upseerit syrjäyttivät kuningas Kustaa IV Aadolfin, ja nostivat valtaan hänen setänsä Kaarlen. Emämaan käydessä yhä epätoivoisempaa puolustustaistelua Suomessa järjesteltiin jo hallintoa Venäjän osana.

Aleksanteri I antoi jo kesäkuussa 1808 **manifestin**, jossa luvattiin, että Ruotsin vallan aikaiset lait ja asetukset pysyivät pääosin voimassa Suomessa. Vanhat lait vahvistaessaan Venäjä noudatti samaa periaatetta kuin aikaisemmin esimerkiksi Puolassa, Baltiassa ja Vanhassa Suomessa. Suomalaisten rauhoittamiseksi ja Suomen aseman vakiinnuttamiseksi keisari kutsui Suomen säätyjen edustajat maapäiville Porvooseen. Ruotsin ajan perinteiden mukaiset maapäivät sopivat tilaisuudeksi, jossa hallitsija ja alamaiset saattoivat vahvistaa suhteensa. Kokousta on myös kutsuttu **Porvoon valtiopäiviksi**, mikä on siinä mielessä harhaanjohtavaa, että Suomi ei vielä tuolloin ollut itsenäinen valtio tai hallintoalue.

Haminan rauha ja Vanha Suomi

Keisari Aleksanteri I Suomen säätyjen edustajien ympäröimänä Porvoon tuomiokirkossa 1809.

Maapäivät kokoontuivat maaliskuussa 1809, jolloin keisari otti vastaan säätyjen uskollisuudenvakuutukset ja antoi näille oman hallitsijanvakuutuksensa. Hallitsijanvakuutuksessa keisari vahvisti, että säädyt saisivat pitää kaikki aiemmat privilegionsa ja luterilainen kirkko asemansa. Lakien säilyttäminen entisellään vahvistettiin ja keisari lupasi samalla kunnioittaa Ruotsin ajan kustavilaista hallitusmuotoa. Suomesta tuli suuriruhtinaskunta, ja keisari liitti suuriruhtinaan arvon titteleidensä joukkoon.

Kaiken kaikkiaan ehtoja voidaan pitää Suomelle varsin suotuisina. Hallitsijanvakuutuksesta tulikin Venäjän vallan ajan **autonomisen** järjestelmän peruspilari. Kansan enemmistön näkökulmasta asiat muuttuivat varsin vähän. Vallan keskus oli siirtynyt Tukholmasta Pietariin, mutta paikalliset asiat hoidettiin edelleen ruotsiksi, usein vieläpä samojen virkamiesten kanssa kuin ennenkin. Talonpoikien elämänrytmiin tai maailmankuvaan vallan vaihtumisella oli varsin vähän merkitystä.

Lopullinen vahvistus Suomen liittämiselle Venäjään saatiin, kun Ruotsi ja Venäjä solmivat rauhan syyskuussa 1809. **Haminan rauhansopimus** veti Ruotsin ja Venäjän rajan Tornionjokeen, josta tuli nyt ensi kertaa rajajoki. Suomea ei mainita erillisenä alueena rauhansopimuksessa, jossa puhutaan ainoastaan Ruotsin menettämistä maakunnista. Ruotsi pääsi väliaikaiseen sopuun Napoleoninkin kanssa, kun kruununperilliseksi valittiin ranskalainen marsalkka Jean-Baptiste Bernadotte, jonka suku on säilynyt valtaistuimella tähän päivään saakka.

Romantisoitu sota

Suomalaisten käsitystä Suomen sodasta on muokannut voimakkaasti J. L. Runebergin runokokoelma Vänrikki Stoolin tarinat (1848, 1860). Runeberg kertoi saaneensa innoituksensa eräältä sotaveteraanilta, joka oli kertonut hänelle sodan vaiheista. Teos kertoo kuitenkin enemmän kirjoittajan omasta aikakaudesta kuin Suomen sodasta. Siinä rakennetaan kansallisromanttista kuvaa juroista, mutta uskollisesti taistelevista suomalaisista miehistä:

Ja jos murheess', onnessa olla saan
mies joukossa sankarien,
sotahan olen valmis ja kuolemaan;
sois Herra jo huomenna sen!

Runeberg kirjoittaa sotaa ihannoiden: hän korostaa tavallisten sotilaiden ja upseerien uljautta taistelussa, mutta ohittaa sodan karut puolet ja siviilien kokemat julmuudet. Kiitosta jaettiin myös muutamille venäläisille upseereille. Sankarien ohella tarinan konnat erottuvat selvästi. Tappioista syytetyn kuningas Kustaa IV Aadolfin, sotamarsalkka Klingsporin ja Viaporin komentaja Cronstedtin päälle heitetään synkkä varjo, joka ei ole ainakaan täysin oikeutettu.

Silloin Klingspor saapuu,
marski, ylpeä kuin kuningas,
kaks' on leukaa, yksi silmä,
sydäntä vain puolikas.
Silloin Klingspor saapuu,
ottaa arvollansa komennon,
antaa käskyjä kuin Klercker,
mutta käskee pakohon.

Runebergin teosta ei siis voi lukea historian oppikirjana, mutta suomalaisten historiakuvaan se on vaikuttanut olennaisesti. Teoksesta löytyvät niin Maamme-laulu kuin Porilaisten marssikin, ja Sven Dufvan kaltaisten jäyhien sotilaiden ihanne on seurannut suomalaisia myöhempiinkin sotiin.

Sven Dufva, yksinkertainen mutta uskollinen sotilas, puolusti Koljonvirran siltaa venäläisten rynnistystä vastaan. Tarina on Runebergin mielikuvituksen tuotetta.

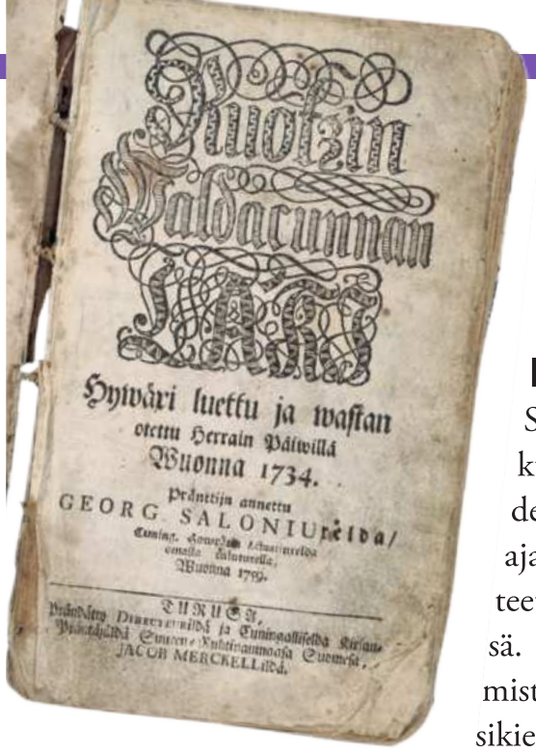

Vuonna 1734 säädetty Ruotzin valdacunnan laki jäi Suomessa voimaan, kun maa liitettiin Venäjään. Eräitä sen säädöksiä on voimassa edelleen.

Ruotsin ajan perintö

Suomi oli Ruotsin valtakunnan osana yli 600 vuoden ajan. Monet Ruotsin ajalla muotoutuneet piirteet ovat edelleen näkyvissä. Ruotsinkielinen vähemmistö ja maan virallinen kaksikielisyys ovat konkreettinen muistutus yhteisestä historiasta. Linnat, kirkot ja vanhat kaupunkimme ovat näkyviä muistomerkkejä Ruotsin ajalta. Myös Suomen kulttuuri ja yhteiskunta saivat Ruotsin ajalta perustan, joka on kestänyt tähän päivään asti.

Ruotsin vallan ja katolisuuden leviäminen sitoi Suomen osaksi läntistä kulttuuripiiriä. Maa kuului keskiajalla katolisen yhtenäiskulttuurin alueeseen yhtenä sen itäisimmistä osista. Vaikka uskonpuhdistus katkaisi joitain yhteyksiä, luterilainenkin Suomi sai kulttuurivaikutteita Länsi-Euroopasta. Ruotsin aikana kehittyneen luterilaisen kirkon ansioksi voidaan lukea Suomen kirjakielen ja kansanopetuksen varhainen kehittyminen.

Ruotsin ajalla syntyi myös suomalaisen hallintojärjestelmän perusta. Suuriruhtinaskunnan hallinto ja oikeuslaitos luotiin Ruotsin mallin mukaan ja kustavilainen hallitusmuoto säilyi Suomessa vallalla paljon pidempään kuin Ruotsissa. Vuoden 1734 laista tuli Suomen nykyisen lainsäädännön perusta, ja omista laeista muodostui suomalaisille tärkeä kansallinen symboli autonomian ajalla.

Sääty-yhteiskunta pysyi pitkään muuttumattomana ja alkoi purkautua vasta teollistumisen myötä. Toisaalta suomalaiseen sääty-yhteiskuntaan ei liittynyt maaorjuutta, kuten Venäjällä ja muissa Itä-Euroopan maissa. Keskiajalta säilynyt talonpoikien itsenäisen maaomistuksen perinne, säätyvallan ajalla vakiintunut oikeus osallistua päätöksentekoon ja kustavilaisen ajan uudistukset mahdollistivat vahvan ja itsenäisen talonpoikaisluokan kehityksen. Tätä on usein pidetty yhtenä edellytyksenä Suomen kehittymiselle tasa-arvoiseksi kansalaisyhteiskunnaksi.

Valtakunnan jakautumisen jälkeen Suomi kehittyi omaan suuntaansa. Nykyisen Suomen rakentumiseen ovat yhtä lailla vaikuttaneet yli satavuotinen Venäjän aika, oman kansallisen identiteetin kehitys ja itsenäinen historia.

Tehtävät

1. **Määrittele lyhyesti seuraavat termit:**
   a) Suomen sota
   b) Porvoon maapäivät
   c) Haminan rauha.
2. **”Suomen sota johtui Ranskan ja Ison-Britannian välisestä valtataistelusta.” Esitä perusteluja väitteen puolesta ja vastaan.**
3. **Mitkä tekijät johtivat siihen, että Ruotsi hävisi Suomen sodan?**
4. **Millaisia pelkoja ja odotuksia eri säädyillä oli Venäjän vallan suhteen?**
5. **Mitä tapahtui Porvoon maapäivillä 1809?**
6. **Lue sivulta 210 nuoren ylioppilaan kuvaus sodasta ja rinnasta se J. L. Runebergin sodankuvaukseen sivulla 214. Missä mielessä sodankuvaukset eroavat toisistaan? Mistä erot voisivat johtua?**

Aineistotehtävät

1. Lue oheiset Anders Chydeniuksen ajatukset kaupankäynnistä ja elinkeinonharjoittamisesta.

a) Mitkä keskeiset ajatukset toistuvat Chydeniuksen teksteissä?
b) Millä perusteilla Chydeniusta voidaan kutsua liberalistiksi?
c) Olisiko Chydeniuksen talouskäsitys mielestäsi toimiva nykytalouden malliksi?

Mitä kauppaan tulee, on huomattava, että se vaatii mitä suurinta nopeutta eikä sentähden siedä pienintäkään estettä tai pakkoa kerätessään kaikilta tahoilta rahoja ja tavaroita niille, jotka varovaisesti ja tarmokkaasti panevat kaupan käyntiin, ja että se levittää hyvinvointia kaikkein kaukaisimpiin seutuihin ja siten tuo tuhansittain uusia ihmisolentoja sinne, missä pedot ja peikot ennen ovat asuneet, ja tässä on oma voitto se, joka yksin ja ilman mitään muuta toimenpidettä panee suurimmat pyörät liikkeelle.

Lähde: Chydenius, Kilpakysymys maanviljelyksen edistämisestä. 1799.

Tavaroita ei koskaan tuoteta, ellei niitä tarvita ja kysytä. Tarpeet ilmenevät itsestään, niitä on monenlaisia ja ne virittävät itsestään elinkeinoja ja saavat aikaan tuotteita, jotka sitten myydään tarvitseville. Jos tarvitsevaa estetään ostamasta jotakin tavaraa, se jää tuottajan käsiin, on hänelle tappioksi ja saa mustan leiman, josta näkyvät sanat: turha hiki ja vaiva.

Lähde: Chydenius, Kansallinen voitto. 1765.

Tämä kansallisen voiton käsite, niin kovalta kuin se näyttäneekin meidän uusien laitostemme taustaa vasten katsottuna, on kuitenkin itsessään mitä viattomin ja helpoin. Se antaa kaikille luvallisille elinkeinoille vapauden, mutta ei toisten kustannuksella. Se suojelee väkivallalta kaikkein heikointakin tointa sekä elähdyttää ahkeruutta ja esteetöntä liikettä. Se punnitsee kaikki samalla vaa'alla, ja voitto on oikea mittapuu, joka osoittaa, millä tulee olla etusija.

Lähde: Chydenius, Kansallinen voitto. 1765.

2. 1700-luvun porvarin Maria Augustinin kaupasta saattoi ostaa alla olevia tuotteita.

a) Vertaa Maria Augustinin kaupan tuotteita Paulus Scheelin 1500-luvulla ulkomailta tuomiin tuotteisiin kirjan sivulla 79. Mitä eroja ja yhtäläisyyksiä huomaat?

b) Mistä erot ja yhtäläisyydet voisivat johtua?

Käsityötuotteita muualta Euroopasta

- kankaita
- silkkejä
- harsoja ja satiineita
- myssykankaita
- hansikkaita ja kukikkaita nauhoja
- lankoja, pitsejä ja helmiä

Kauneudenhoitotuotteita

- puuteria
- piippaussaksia
- puuterihuiskuja
- hiusharjoja ja kampoja

Mausteita ja kuivattuja hedelmiä

- viikunoita, rusinoita ja väskyjä (luumuja)

Sokeria Kanariansaarilta

Silliä, suolasilakkaa ja suolalohta kotimaasta

Nuuskaa Espanjasta

Kertaus

- Suuren Pohjan sodan jälkeen kuningas menetti valtansa ja Ruotsissa siirryttiin säätyvallan aikaan.
- Vuonna 1772 kuningas Kustaa III kaappasi vallan, mistä alkoi kustavilainen aika.
- Kustavilaisella ajalla maahan levisi pelkistetty uusklassinen tyyli pukeutumisessa ja rakentamisessa.
- Valistus- ja hyötyajattelu lisääntyi sivistyneistön keskuudessa.
- Suomen kulttuurielämä kehittyi, maa sai ensimmäiset sanomalehtensä ja tutkimus kukoisti Turun akatemiassa.
- Venäjä hyökkäsi Ruotsiin 1808 pakottaakseen sen mukaan Englannin vastaiseen saartoon.
- Suomen sodan (1808–1809) seurauksena Suomi liitettiin Venäjään autonomisena suuriruhtinaskuntana.

Koko kirjaa koskevat kokoavat tehtävät

1. Tutustu kirjassa esiintyviin henkilökuviin.

a) Missä mielessä ko. henkilö edustaa tyypillisesti omaa aikakauttaan?

b) Tee miellekartta, jossa henkilöä ympäröivät aikakauden tyypilliset ilmiöt.

Henkilöt:

1500-luku: Keskiajan kosmopoliitti Paulus Scheel (luku 6)

1500-luku: Niskoitteleva talonpoika Maunu Pekanpoika Nyrhi (luku 7)

1600-luku: Aatelisherra Lorenz Creutz (luku 11)

1700-luku: Helsinkiläinen porvari Nils Burtz (luku 14)

1700-luku: Turkulainen porvari Maria Augustin (luku 15)

1700-luku: Tutkimusmatkailija Pehr Kalm (luku 16)

1800-luku: Ylioppilas Eric Gustav Ehrström (luku 17)

2. Vertaa Suomen väkiluvun kehitystä kaavioon Suomen alueen keskilämpötilan muutoksista.

a) Miten luonnehtisit Suomen ilmaston kehitystä kuvattuna ajanjaksona?

b) Millaisia vaikutuksia ilmaston vaihtelulla on ollut Suomen väkiluvun kehitykselle?

c) Mihin väkiluvun kehityksen kannalta olennaisiin seikkoihin lämpötila vaikuttaa?

Keskilämpötilan muutokset Suomessa keskiajalta 1700-luvulle

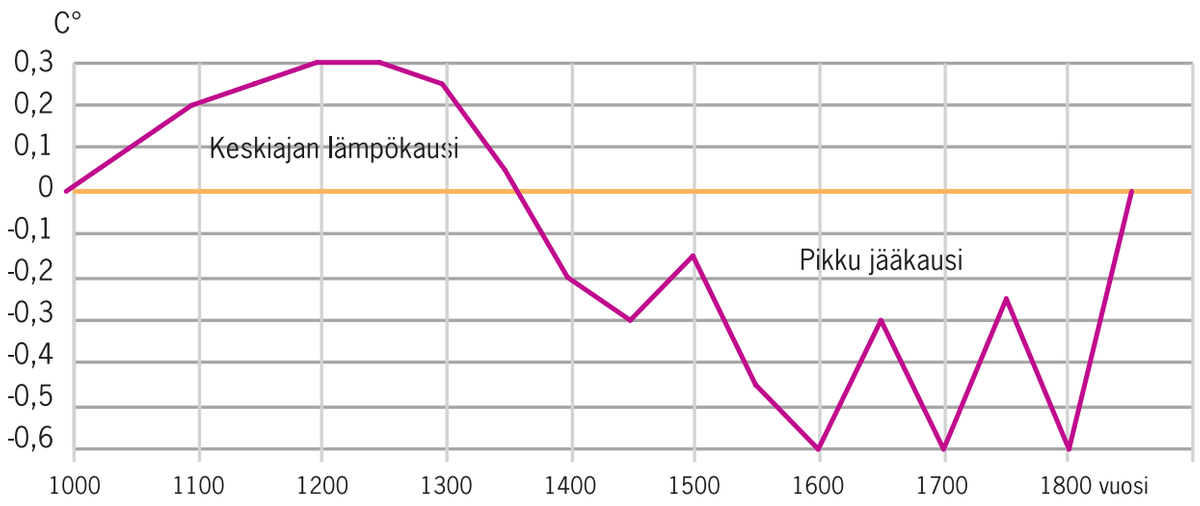

Lähde: Suomen historian kartasto, Karttakeskus 2007.

3. Hallitsijan asema Ruotsin valtakunnan johdossa vaihteli huomattavasti 1500-luvulta 1800-luvun alkuun.

a) Milloin hallitsijan valta on ollut suurimmillaan, milloin se on ollut heikoin?

b) Ketkä (= mitkä yhteiskuntaluokat ja hallintoelimet) ovat historian kuluessa kilpailleet kuninkaan kanssa vallasta?

Väestönkasvu Suomessa vuosina 1550–1800

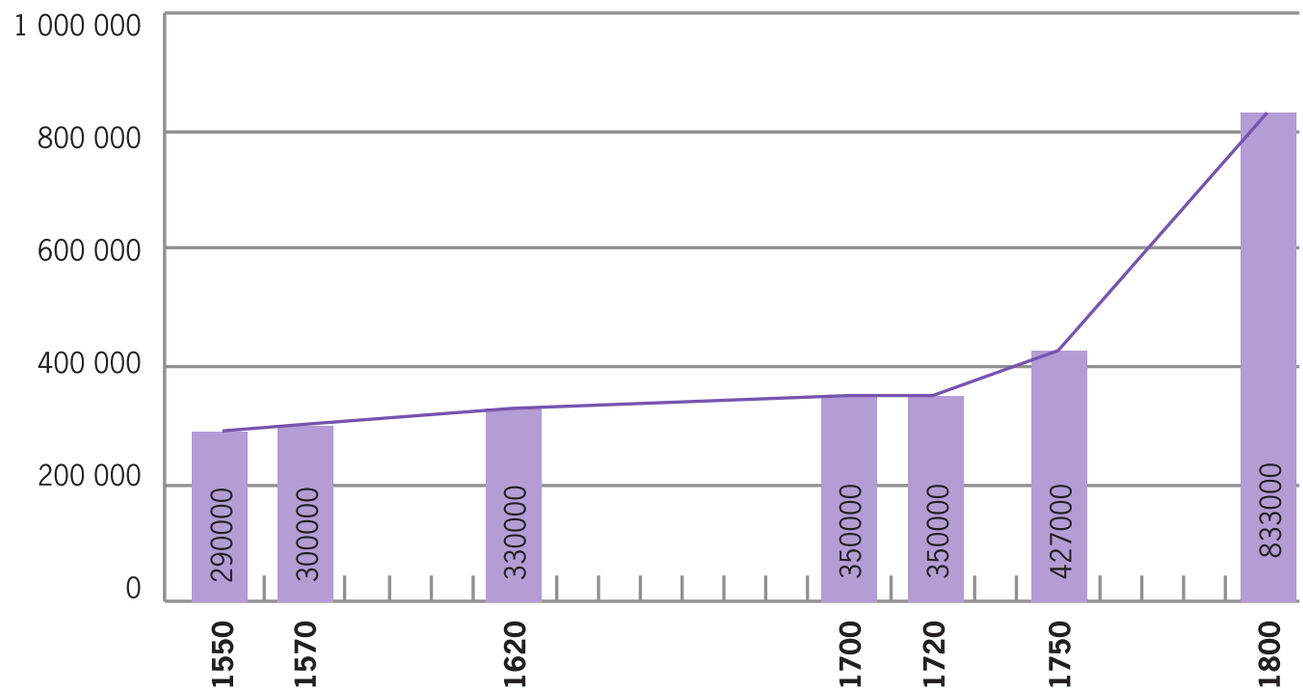

Lähteet: Suomen historian kartasto, Karttakeskus 2007.
Karonen, Suomi kuningaskunnassa. WSOY 2001.
(vuosien 1500–1720 luvut perustuvat eri tutkijoiden arvioihin,
vuosien 1750–1800 luvut väestökirjanpitoon)

aatelisto
etuoikeutettu sääty, jonka oikeudet, esimerkiksi verovapaus, periytyivät suvussa; keskiajalla säätyyn saattoi nousta myös erityisistä ansioista, esimerkiksi sotapalvelusta vastaan. Ks. maallinen rälssi. *55*

absolutismi
hallitsijan rajoittamaton yksinvalta. *158*

Ancylusjärvi
nykyisen Itämeren paikalla jääkauden jälkeen sijainnut makeavetinen järvi. Syntyi Yoldiameren tilalle noin 10 800–9 000 vuotta sitten. *10*

Anjalan liitto
Ruotsin armeijan upseerien mielenilmaus kuningasta vastaan Kustaan sodan aikana vuonna 1788. Upseerit tuomitsivat Ruotsin sotatoimet laittomiksi ja pyysivät Venäjää suostumaan rauhaan. *182*

aristokraatti
ylimys, ylhäisaatelinen. *132*

arkkiveisu
irtonaiselle arkille painettu laulu, joka sisälsi hengellisiä opetuksia tai uutisia merkittävistä tapahtumista. *152*

asbestikeraaminen kulttuuri
Itä-Suomessa tunnettu esihistoriallinen esinekulttuuri, jossa alettiin valmistaa entistä ohutseinäisempiä astioita lisäämällä saven sideaineeksi asbestikuituja. *14*

autonomia
tietyn alueen oikeus sisäiseen itsehallintoon ilman täyttä valtiollista itsenäisyyttä. *213*

barokki
taidesuuntaus 1600- ja 1700-luvuilla. Tyypillistä yksinvaltiuden ja kirkon vallan korostaminen, mahtailevuus, koristeellisuus ja jyhkeys. *153*

ensimmäinen ristiretki
legendojen mukaan kuningas Eerikin ja piispa Henrikin n. 1155 Lounais-Suomeen tekemä käännytys- ja valloitusretki. Historiallisuus ja ajoitus on kyseenalaistettu. *39*

esikeraaminen
kulttuuri, jonka piirissä ei osattu valmistaa keramiikkaa eli poltettuja saviastioita. Suomen esihistoriallisista kulttuureista Suomusjärven kulttuuri oli esikeraaminen. *13*

fennofilia
1600–1700-luvun oppineiden edustama suuntaus, joka ihannoi Suomen kulttuuria ja historiaa *152*

frankit
germaanisia kansoja, jotka hallitsivat varhaiskeskiajalla laajaa valtakuntaa nykyisten Ranskan ja Saksan alueella. Tunnetuin hallitsija Kaarle Suuri (768–814). *27*

friisit
germaaninen kansa, joka asui keskiajalla Pohjois-Saksassa ja -Hollannissa. Tunnettuja merenkulkijoita ja kauppiaita Pohjanmeren ja Itämeren alueella. *27*

fysiokratia
talousopillinen suuntaus 1700-luvulta. Fysiokraatit uskoivat, että kansojen vauraus perustui ennen kaikkea maatalouteen. *189*

Haminan rauha
Suomen sodan päättänyt rauha, joka solmittiin syyskuussa 1809. Rauhassa Ruotsi luovutti Venäjälle itäiset maakuntansa, joista muodostettiin autonominen Suomen suuriruhtinaskunta. *213*

hansaliitto
pohjoissaksalaisten kaupunkien verkosto, joka hallitsi kauppaa Itämerellä ja Pohjois-Euroopassa keskiajalta 1500-luvulle saakka. *75*

hattujen sota
Ruotsin vuosina 1741–1743 käymä sota Venäjää vastaan. Epäonninen sota johti pikkuvihaan ja Turun rauhaan. *175*

hatut
1700-luvun säätyvallan aikana myssyjen vastapuolue, joka ajoi hyökkäävämpää ulkopolitiikkaa. *173*

hengellinen rälssi
kirkon ja papiston oikeus verovapauteen keskiajalla. Käytetään myös nimityksenä papistosta etuoikeutettuna säätynä. *56*

hiidenkiuas
kansanomainen nimitys pronssi- ja rautakautisille hautaröykkiöille. *20*

holhoojahallitus
ylhäisaatelisista koostunut neuvosto, joka käytti valtaa hallitsijan ollessa alaikäinen. Ruotsissa holhoojahallituksia oli mm. 1600-luvulla, kuningatar Kristiinan ja Kaarle XI:n lapsuudessa. *132*

hyödyn aikakausi
1700-luvusta käytetty nimitys, joka korostaa, että tuolloin valtakuntaa ja sen taloutta pyrittiin kehittämään tieteiden ja uuden tiedon avulla. vrt. valistus. *186*

idäntie
viikinkien matkoillaan käyttämät reitit, jotka veivät Suomenlahdelta nykyisen Venäjän alueelle, Mustallemerelle ja Kaspianmerelle. *23*

indoeurooppalaiset kielet
kieliryhmä, johon kuuluu suurin osa Euroopan kielistä, esimerkiksi kaikki germaaniset, romaaniset, slaavilaiset ja balttilaiset kielet. *14*

Inkerinmaa
Luoteis-Venäjällä sijaitseva historiallinen alue nykyisen Pietarin kaupungin ympäristössä. *121*

isojako
vuonna 1757 aloitettu maanjakouudistus, jonka mukaan pellot piti jakaa talojen kesken niin, että kukin talo saisi mahdollisimman yhtenäisen peltoalan. Samalla aiemmin yhteiskäytössä olleet niityt ja metsät jaettiin talojen ja kruunun kesken. *190*

iso reduktio
Kaarle XI:n v. 1680 käynnistämä laaja aateliston läänitysten palauttaminen kruunun hallintaan. Koski kaikkia "uusia" eli 1600-luvulla annettuja läänityksiä ja aatelisarvoja. Yli puolet aateliston läänityksistä siirtyi takaisin kruunun hallintaan. Ks. myös reduktio *158*

isoviha
suureen Pohjan sotaan liittynyt venäläismiehitys Suomessa vuosina 1714–1721. *163*

Itämaa
Keskiaikainen nimitys Ruotsin valtakunnan Pohjanlahden itäpuolisille alueille eli Suomelle. *46*

itämerensuomalaiset kielet
suomalais-ugrilaisten kielten haara, johon kuuluvat mm. suomi ja viro. *22*

kaksivuoroviljely
keskiajalla käytössä ollut maanviljelymenetelmä, jossa peltoja viljeltiin joka toinen vuosi; joka toinen vuosi se jätettiin viljelemättä, lepäämään kesantona. *60*

Kalmarin unioni
Pohjoismaiden valtioliitto 1397–1523. Unioniin kuuluivat Ruotsin valtakunta (ja sen osana Suomi), Tanska sekä Norja (ja sen osana Islanti ja Grönlanti). *78*

kamari
kuningas Kustaan Vaasan ajoista 1500-luvulta lähtien kamari oli valtakunnan raha-asioita hoitava keskushallinnon virasto. Vrt. kanslia. *90*

kampakeraaminen kulttuuri
varhaisin Suomen alueelle levinnyt keraaminen esinekulttuuri (n. 5000 eKr. alkaen). Nimi juontaa siitä, että kampakeraamisten saviastioiden koristelu näyttää kamman piikkien painalluksilta. *14*

kanoninen oikeus
kirkko-oikeus, kirkon ja sen jäsenten toimintaa sääntelevät oikeussäännöt *53*

kansainvaellusaika
aikakausi, jolloin germaanit muuttivat heikkenevän Rooman valtakunnan alueelle. Käytetään nimityksenä Suomen esihistorian vaiheelle (400–600 jKr.). *23*

kansleri
kanslian johtajana toiminut virkamies. Tehtävä oli valtakunnan merkittävimpiä ja kansleri oli yleensä maan mahtavimpia aatelismiehiä. *130*

kanslia
kuningas Kustaan ajoista 1500-luvulta lähtien kanslia oli valtakunnan hallintoasioita hoitava keskushallinnon virasto. Vrt. kamari. *90*

karoliininen
itsevaltaisten Kaarle-kuninkaiden valtakausista käytetty nimitys. *158*

kaskiviljely
viljelytekniikka, jossa peltoa raivataan metsää kaatamalla ja polttamalla eli kaskeamalla. *18*

kenraalikuvernööri
suurvalta-ajalla Suomen alueen kehittämiseksi nimitetty, maaherrojen yläpuolella toiminut virkamies. *134*

kerjäläisveljestöt
Italiassa 1200-luvulla syntyneet hengelliset veljestöt, joiden jäsenet saarnasivat kansan parissa ja ansaitsivat elantonsa kerjäten. Dominikaanit ja fransiskaanit. *70*

kinkerit
lukukinkerit tai lukuset, kirkon järjestämiä paikallisia kristinopin kuulustelutilaisuuksia, joissa tarkistettiin myös luku- ja kirjoitustaitoa. *146*

Kiukaisten kulttuuri
Etelä- ja Länsi-Suomessa vaikuttanut esihistoriallinen kulttuuri (n. 2500–1500 eKr). Ensimmäiset varmoina pidetyt merkit maataloudesta Suomessa. *15*

kollegio
1600-luvulla Ruotsiin perustettuja keskusvirastoja, jotka käsittelivät eri hallinnonalojen kysymyksiä. Kollegioita oli aluksi viisi: kanslia-, kamari-, sota- ja amiraliteettikollegiot ja Svean hovioikeus. Myöhemmin kollegioiden ja hovioikeuksien määrää lisättiin. *130*

kolmas ristiretki
Ruotsin marski Tyrgils Knuutinpojan järjestämä sotaretki Karjalaan 1293. *42*

30-vuotinen sota
Saksassa vuosina 1618–1648 käyty sisällissota katolisen keisarin ja protestanttisten ruhtinaiden välillä. Monet naapurimaat osallistuivat sotaan, mm. Ruotsi vuodesta 1630 alkaen. *121*

kolmisäätyoppi
yleiseurooppalainen yhteiskuntafilosofinen ajattelutapa, jonka mukaan jokaisella säädyllä oli omat tehtävänsä yhteiskunnassa, aatelilla sotilaallinen ja poliittinen, papistolla hengellinen ja rahvaalla taloudellinen. *136*

Komsan kulttuuri
Pohjois-Norjan rannikolle jääkauden lopulla syntynyt kivikautinen (n. 10 000–6 000 eKr.) metsästys- ja kalastuselinkeinoja harjoittanut kulttuuri. *22*

kreivin aika
hyvää aikaa tarkoittava sanonta, joka viittasi alun perin kreivi Per Brahen hallintoaikaan Suomen kenraalikuvernöörinä vuosina 1637–1640 ja 1648–1654. *135*

kronikka
aikakirja, johon on kirjattu historiallisia tapahtumia aikajärjestykseen. *30*

kruununtilallinen
talonpoika, jonka suku oli verorästien vuoksi menettänyt perintötilallisen oikeudet, vaikka usein jatkoikin tilanhoitoa entiseen tapaan. *137*

kuninkaankartano
Kustaan Vaasan 1500-luvulla perustamia, kruunun omistamia kartanoita, joiden oli määrä tuottaa ruokaa ja vaatteita kruunun palvelijoiden ja sotajoukkojen käyttöön sekä toimia mallitiloina. *92*

kustavilainen aika
Kustaa III:n vallankaappauksesta 1772 vuoteen 1809 kestänyt ajanjakso. *178*

kustavilainen tyyli
uusklassismin Ruotsissa saama nimitys. Kustavilaiselle tyylille olivat ominaisia vaaleat värit ja pelkistetyt muodot. *200*

kymmenykset
kirkollisvero, joka oli kymmenesosa sadosta. Kymmenykset jaettiin piispan, seurakuntapapin ja seurakunnan kesken. *54*

kymnaasi
lukiota vastaava koulu 1600-luvun koulujärjestelmässä, valmisti lahjakkaita oppilaita yliopisto-opintoihin. *149*

Käkisalmen lääni
Käkisalmen linnan ympärille muodostunut hallintoalue, joka käsitti Laatokan- ja Pohjois-Karjalan alueet. Kuului Ruotsiin 1617–1721, myöhemmin osa Venäjälle kuulunutta Vanhaa Suomea. *127*

lahjoitusmaat
Vanhan Suomen alueella sijainneita läänityksiä, joita Venäjän hallitsija myönsi venäläisille ja Baltiansaksalaisille aatelismiehille. Lahjoitusmailla asuvien talonpoikien asema alkoi paikoin muistuttaa maaorjuutta. *195*

lampuoti
vuokraviljelijä (ruots. landbonde), joka viljeli aatelisten ja kirkon peltoja vuokraa vastaan. *57*

lappalainen
nimitys, jota käytettiin maanviljelysalueiden ulkopuolella asuneesta, liikkuvaa pyyntielinkeinoa harjoittaneesta väestöstä. Nimitys on usein liitetty saamelaisiin, vaikka yhteys ei ole selvä. *24*

liberalismi
vapaata kaupankäyntiä ja yksilönvapauksia korostava aate. *186*

Liikkalan nootti
seitsemän korkea-arvoisen ruotsalaisupseerin kirje Venäjän keisarinna Katariina Suurelle Kustaan sodan aikaan 1788. Kirjeessä upseerit tuomitsivat Ruotsin sotatoimet laittomiksi ja pyysivät keisarinnaa suostumaan rauhaan. *182*

Liivinmaa
historiallinen alue, joka käsitti nykyisen Etelä-Viron ja Pohjois-Latvian. *119*

linnaleiri
sotajoukkojen muonitusjärjestely, jossa sotilaat majoitettiin maatiloille talonpoikien ylläpidettäviksi. Linnaleiri herätti talonpojissa katkeruutta sotilaiden raa'asta käytöksestä johtuen. *108*

linnalääni
keskiaikainen hallintoalue, jonka keskuksena oli hallintolinna. Kuninkaan vouti tai aatelinen linnanpäällikkö huolehti linnaläänin verotuksesta, hallinnosta ja puolustuksesta kuninkaan nimissä. *49*

Litorinameri
Ancylusjärven tilalle Itämeren altaaseen n. 6 000 eKr. syntynyt suolainen meri. *14*

läänitys
hallitsijan luovuttama maa-alue, jonka alueella läänityksen haltija sai kerätä verot itselleen. Vastineeksi hänen oli järjestettävä läänityksen puolustus ja hallinto. *136*

maakaupunki
menkantilismin ajan kaupunki, jolla ei ollut tapulioikeuksia. Maakaupungit saivat käydä kauppaa vain kotimaassa. *142*

maallinen rälssi
oikeus verovapauteen vastineeksi asepalveluksesta. Käytettiin myös nimityksenä säädystä, jolla kyseinen oikeus keskiajalla oli, eli aatelistosta. *56*

maattomat
ne yhteiskunnan jäsenet, jotka eivät omistaneet maata ja jotka jäivät näin perinteisen säätyjaon ulkopuolelle, esim. palvelusväki ja maatyöläiset. *194*

majamieslaitos
järjestelmä, jossa talonpoika toi tervansa aina samalle porvarille ja majaili tämän luona kaupunkimatkoillaan. Vastineeksi talonpoika sai tarvitsemiaan tavaroita ja porvari sitoutui maksamaan talonpojan verot tervatuloista. *189*

manifesti
julkinen periaatteiden ja aikomuksien ilmoitus, esimerkiksi hallitsijan antama julistus. *212*

mannermaasulku
Napoleonin toimeenpanema taloussaarto, jolla pyrittiin estämään Isoa-Britanniaa käymästä kauppaa muun Euroopan kanssa. *206*

merkantilismi
taloudellinen ajattelutapa, jonka mukaan maailmassa oli vain rajallinen määrä varallisuutta. Valtiot valvoivat tiukasti taloutta ja pyrkivät maksimoimaan tulonsa lisäämällä vientiä ja rajoittamalla tuontia. Merkantilismi oli vahvimmillaan 1600-luvulla ja 1700-luvun alkupuolella. *139*

merovingiaika
Suomen esihistorian aikakausi (n. 600–800 jKr.) joka on nimetty Frankkien valtakuntaa hallinneen merovingisuvun mukaan. *23*

metallurgia
taito jalostaa metalleja ja tehdä niistä esineitä. *16*

myssyt
hyödyn aikakaudella rauhanomaista ulkopolitiikkaa kannattanut puolue. Vrt. hatut. *173*

Novgorod
Novgorodin kaupungin ympärille rakentunut keskiaikainen valtio Luoteis- ja Pohjois-Venäjällä 1136–1478. *31*

nuijasota
suomalaisten talonpoikien kapina aatelistoa ja sotaväkeä vastaan 1596–1597. Verisesti kukistettu kapina sai nimensä talonpoikien heikosta aseistuksesta. *108*

Ottomaanien valtakunta
turkkilaisten hallitsema ja pääosin islaminuskoinen suurvalta 1300-luvulta 1900-luvulle. Tunnetaan myös nimellä Osmanien valtakunta. *162*

panttiläänitys
läänitys, jonka kuningas antoi vakuudeksi aatelisilta tai porvareilta saamistaan rahalainoista. Kruunu ei useinkaan pystynyt lunastamaan panttimaitaan takaisin. *105*

papisto
hengellinen sääty, yksi neljästä valtiopäivillä edustetuista säädyistä. *55*

parlamentarismi
hallitusjärjestelmä, jossa toimeenpanovallan (hallitus, valtaneuvosto tms.) tulee nauttia lainsäädäntöelimen (eduskunnan, valtiopäivien tms.) luottamusta. *172*

pedagogio
1600-luvun koulujärjestelmään kuulunut kaksivuotinen opinahjo, lastenkoulu, jossa oppilaat saavuttivat luku-, kirjoitus- ja laskutaidon. *149*

perintötilallinen
oman maansa omistava talonpoika, jolla oli oikeus jättää maansa perinnöksi jälkeläisilleen. Vrt. lampuoti, kruununtilallinen. *137*

personaaliunioni
liittouma, jossa kahdella tai useammalla itsenäisellä valtakunnalla on yhteinen hallitsija. *106*

pietismi
Saksassa 1600-luvun lopulla syntynyt kristillinen herätysliike, joka levisi Suomeen 1700-luvulla, korosti henkilökohtaisen uskon merkitystä ja hurskasta elämäntapaa. *205*

pikkuviha
Suomen lyhytaikainen venäläismiehitys vuosina 1741–1743 käydyn hattujen sodan aikana. *176*

Pohjanlahden kauppapakko
merkantilistiseen talouspolitiikkaan 1600- ja 1700-luvuilla perustunut rajoitus, jonka mukaan Pohjanlahden rannikkokaupungeilla ei ollut lainkaan tapulioikeuksia. Niiden piti käydä kauppaa Turun tai yleisemmin Tukholman kanssa. Purettiin 1765, osin Anders Chydeniuksen ansiosta. *184*

Pommerin sota
vuosina 1756–1762 käyty epäonninen sota, jossa Ruotsi oli mukana Preussin vastaisessa liittoumassa. Sodan merkittävimpänä seurauksena pidetään perunanviljelyn yleistymistä Ruotsin valtakunnassa. *189*

porvaristo
keskiajalla syntynyt sääty, johon kuuluivat kaupunkien käsityöläiset ja kauppiaat. *55*

Porvoon valtiopäivät
Suomen säätyjen edustajien kokous Porvoossa 1809. Säädyt vannoivat uskollisuudenvalan Venäjän keisarille ja keisari puolestaan vakuutti Suomen olojen säilyvän ennallaan. Monet tutkijat suosivat nykyään nimitystä Porvoon maapäivät. *212*

privilegio
jollekin säädylle tai yhteiskuntaluokalle myönnetty etuoikeus tai erioikeus. *55*

pronssikausi
esihistorian ajanjakso, jolle oli ominaista pronssiesineiden valmistustaito. Suomessa n. 1500–500 eKr. *16*

puustelli
upseerin tai aliupseerin virkatalo. *159*

Pähkinäsaaren rauha
ristiretkikauden vuonna 1323 päättänyt rauhansopimus Ruotsin ja Novgorodin välillä. *46*

raati
kaupungin päättävä elin, jonka jäsenet eli raatimiehet oli valittu korkea-arvoisimpien porvarien joukosta. *75*

rahvas
ruumiillista työtä tekevät yhteiskuntaluokat eli talonpojat, käsityöläiset, pikkukauppiaat ja säätyihin kuulumaton työväki. Vrt. säätyläiset. *193*

rautakausi
esihistorian viimeinen ajanjakso, jolloin hallittiin rautaesineiden valmistus. Suomessa n. 500 eKr–1150 jKr. Jatkui Itä-Suomessa 1300-luvulle asti. *16*

reduktio
aateliston läänitysten palauttamisen kruunun hallintaan. *156*

reformaatio
uskonpuhdistus, 1500-luvulla käynnistynyt uudistusliike, jonka seurauksena katolisesta kirkosta irrottautui useita protestanttisia kirkkokuntia. *88*

renessanssi
1200- ja 1300-lukujen Italiassa syntynyt kulttuurivirtaus, jolle oli keskeistä antiikin kulttuurin ihailu ja yksilöllisyyden korostaminen. Saapui Ruotsiin 1500-luvulla. *100*

ristiretkiaika, ristiretkikausi
ajanjakso, joka sijoittuu Suomessa esihistorian ja keskiajan taitekohtaan. Tarkka määritelmä riippuu siitä, tarkoitetaanko esihistoriallista rautakauden loppuvaihetta (1050–1150/1300) vai historiallista kautta, jolloin varsinaiset ristiretket tehtiin (1150–1323). *23*

rokokoo
1700-luvun tyyli- ja taidesuuntaus, jolle oli tyypillistä keveys, koristeellisuus, sirous ja keimailu. *198*

roomalainen rautakausi
rautakauden vaihe (1–400 jKr), joka on nimetty Rooman valtakunnan mukaan. Tuolloin Suomeenkin levisi kauppatavaroita Rooman alueelta. *23*

ruotu
1600-luvulla talonpoikaistalot jaettiin noin kymmenen talon yksiköihin, ruotuihin, joiden kunkin piti lähettää aina tarvittaessa yksi mies sotaväkeen. Myöhemmin järjestelmän korvasi ruotujakolaitos. *124*

ruotujakolaitos
vakinainen asepalvelus-järjestelmä, joka korvasi sotaväenotot 1600-luvun lopulla. Ruodun muodosti 2–4 talonpoikaistaloa, joiden tuli ylläpitää yhtä ruotusotamiestä. Talot tarjosivat sotamiehelle ruututorpan, jota viljelemällä tämä saattoi elättää itsensä ja perheensä rauhan aikana. *159*

ruukki
metallintuotantoon keskittynyt varhainen teollisuuslaitos ja sen ympärille muodostunut yhteisö. *139*

rälssi
1200-luvulta lähtien myönnettiin verovapaus (ruots. frälse, suomeksi rälssi) miehille, jotka ryhtyivät ratsumiehiksi tai kustansivat ratsumiehen ja hevosen kuninkaan armeijaan. Keskiajalla kuka tahansa saattoi periaatteessa nousta maalliseen rälssiin, josta kehittyi vähitellen suljettu aatelissääty. Myös hengellinen rälssi eli papisto nautti verovapauksia. *55*

Saksalais-roomalainen keisarikunta
valtakunta, joka kattoi suurimman osan Keski-Euroopasta keskiajalta 1800-luvun alkuun asti. Keisarikunta koostui lukuisista pikkuruhtinaskunnista ja kaupungeista, joiden asioihin keisarilla oli vain rajoitettu vaikutusvalta. *119*

samanismi
uskontoja, joissa samaanit pitävät yhteyttä henkimaailman ja kuolevaisten maailman välillä. *21*

sarkajako
keskiajalta alkaen käytössä ollut maanjakotapa, jossa kylän yhteispellot oli jaettu talojen kesken kapeisiin palstoihin eli sarkoihin. Niiden lukumäärä vaihteli talon vaurauden mukaan. Ks. vainiopakko. *62*

Stolbovan rauha
Venäjän sodan vuonna 1617 päättänyt rauha, jota on usein pidetty Ruotsin suurvalta-ajan alkuna. Rauha turvasi Ruotsin valtakunnan itärajan ja sulki Venäjän kokonaan pois Itämereltä. *121*

suomalais-ugrilaiset kielet
kieliperhe, joka on perinteisen käsityksen mukaan uralilaisten kielten toinen päähaara. Mm. suomi, viro, saame ja unkari ovat suomalais-ugrilaisia kieliä. Vrt. indo-eurooppalaiset kielet. *22*

Suomen sota
vuosina 1808–1809 käyty Venäjän ja Ruotsin välinen sota, jonka seurauksena Suomi liitettiin Venäjään. *207*

Suomusjärven kulttuuri
Suomen varhaisin kivikautinen kulttuuri (n. 8200–5000 eKr.), nimetty tärkeän löytöpaikan mukaan. *13*

suuret kuolonvuodet
nälkäkatastrofi, joka koetteli Suomea 1695–1697, kun huonot sadot seurasivat toisiaan. Yli 100 000 suomalaisen arvioidaan menehtyneen. *144*

suuri Pohjan sota
vuosina 1700–1721 Ruotsin ja suuren vihollisliittoutuman välillä käyty sota, joka merkitsi Ruotsin suurvalta-ajan päättymistä. *160*

sääty
yhteiskuntaryhmä, jolla on tietyt oikeudet ja velvollisuudet. Ihmiset kuuluivat keskiajalta teollistumisen aikakaudelle asti syntyperänsä ja ammattinsa mukaisiin säätyihin, joita olivat aateli, papisto, porvaristo ja talonpojat. *55*

säätyläiset
yhteiskunnan yläluokka, johon voitiin lukea aatelisto, papisto ja vauraat kauppiaat. Säätyläisiä yhdistivät korkea sivistys, ruumiillisen työn välttäminen ja usein ruotsin kieli. Vrt. rahvas *192*

talonpoikaispurjehdus
talonpoikien itse harjoittama kauppapurjehdus, jota hallitsija ja kaupungit yrittivät rajoittaa. *72*

talonpojat
neljäs valtiopäivillä edustettuna ollut sääty eli maata viljelevät talonpojat, maanomistajat. *55*

tapulikaupunki
merkantilismin ajan kaupunki, jolle oli myönnetty oikeus käydä ulkomaankauppaa. *142*

teinit
keskiaikaisen katedraalikoulun opiskelijat. *69*

toinen ristiretki
Birger-jaarlin johtama Hämeeseen suuntautunut valloitus- ja käännytysretki 1200-luvun puolivälissä. *42*

triviaalikoulu
pedagogion ja kymnaasin väliin sijoittunut kouluaste 1600-luvulla. *149*

tuoteplakaatti
vuonna 1724 julkaistu merkantilistiseen politiikkaan perustunut säädös, jonka mukaan Ruotsista sai viedä tavaraa ulkomaille vain kotimaisilla laivoilla. *184*

Turun rauha
hattujen sodan vuonna 1743 päättänyt rauha. Kymijoen itäpuolinen alue liitettiin Venäjään. *185*

Täyssinän rauha
vuonna 1595 solmittu rauha, joka päätti 25 vuotta kestäneen sodan, ”pitkän vihan”. Täyssinän rauhassa Ruotsin ja Venäjän raja vedettiin Suomenlahdesta Jäämereen. *106*

Uudenkaupungin rauha
suuren Pohjan sodan päätteeksi vuonna 1721 Venäjän kanssa solmittu rauha. Ruotsi menetti suurvalta-asemansa ja laajoja alueita Karjalasta ja Liivinmaalta. *166*

Uusi Ruotsi
Pohjois-Amerikan itärannikolle, Delaware-joen suistoon vuonna 1637 perustettu Ruotsin siirtokunta. *140*

vainiopakko
maanviljelytapa, jossa sarkajako ja kylän yhteispellot pakottivat maanviljelijät viljelemään samaa kasvia ja tekemään peltotyöt yhtä aikaa. Ks. sarkajako. *190*

valistunut itsevaltius
hallitusmuoto, jossa sivistynyt hallitsija käyttää valtaansa viisaasti ja ajaa koko kansan etua. *177*

valistus
kriittinen 1700-luvun ajattelutapa, joka arvosti järkeä, tiedettä ja ihmisoikeuksia. *186*

valtaneuvosto
Ruotsin hallitsijan ympärille 1200-luvulta lähtien kehittynyt neuvonantajien ryhmä. Siitä kehittyi 1600-luvulla virallinen hallintoelin, maan hallitus, jonka alaisina toimivat kollegiot. *48*

valtionhoitaja
henkilö, joka hoitaa hallitsijan tehtäviä tämän sijaisena. Kalmarin unionin aikana Ruotsiin valittiin usein valtionhoitaja, joka käytännössä toimi maan hallitsijana ja haastoi Tanskan hallitsijan oikeuden johtaa Ruotsia. *81*

valtiopäivät
Ruotsin säätyjen kokoontuminen säätämään lakeja ja päättämään valtakuntaa koskevista asioista yhdessä hallitsijan kanssa. Valtiopäivien todellinen merkitys vaihteli aikojen kuluessa huomattavasti. Myös Porvoon 1809 maapäivistä käytetty nimitys. *48*

Vanha Suomi
Ruotsin Venäjälle 1700-luvulla menettämät Suomen alueet eli Kymenlaakso, Viipurin seutu, Karjalan kannas ja Laatokan pohjoispuolinen Karjala. Alue liitettiin Suomen suuriruhtinaskuntaan vuonna 1812. *166*

vapauden aika
vuosista 1719–1772 käytetty nimitys, joka viittaa säätyjen vapauteen kuninkaan vallasta. Toinen käytetty nimitys on säätyvallan aika. *172*

varhaiskantasuomi
itämerensuomalaisten kielten ja saamelaiskielten yhteinen kantakieli. *14*

varhaismerkantilismi
varsinaista merkantilismia ennakoiva ajattelutapa. Ks. merkantilismi. *92*

vasarakirveskulttuuri
Suomen ja Pohjois-Euroopan esihistoriassa vaikuttanut esinekulttuuri, jolle ominaisia aseita olivat sulavalinjaiset, sileiksi hiotut kivikirveet. Tunnetaan myös nimellä nuorakeraaminen kulttuuri. *15*

vastauskonpuhdistus
katolisen kirkon vastaisku uskonpuhdistukselle 1500-luvun lopulla. Kirkkoa uudistettiin ja protestantit pyrittiin käännyttämään katolilaisiksi. *97*

Viapori
ruots. Sveaborg (Ruotsin linnake), Helsingin edustan saarille rakennettu puolustuslinnoitus, nyk. Suomenlinna. *176*

viikinkiaika
Suomen esihistorian loppuvaiheen kausi (800–1050), jolloin viikinkien vaikutus näkyi myös suomalaisessa arkeologisessa aineistossa. *23*

vouti
kuninkaan virkamiehestä käytetty nimitys. Voudin tehtäviin kuului muun muassa verojen kerääminen tai verotuksen valvonta. *48*

voutihallinto
Kuningas Kustaan 1500-luvulla toteuttama uusi hallintomuoto, jossa paikalliset voudit keräsivät verot ja toimittivat ne suoraan Tukholman verokamariin. *90*

yhdistys- ja vakuuskirja
Kustaa III:n vuonna 1789 läpi ajama uusi perustuslaki, joka antoi kuninkaalle entistä enemmän valtaa. Aateliston etuoikeuksia rajoitettiin ja aatelittomien säätyjen etuja lisättiin. *180*

Yoldiameri
Jääkauden jälkeen syntynyt Atlantin suolavetinen lahti nykyisen Itämeren paikalla. Kun maa kohosi ja yhteys Atlanttiin katkesi, tilalle syntyi Ancylusjärvi. *10*

Kuvalähteet

kansi: Rami Aapasuo / Alamy / AOP
s. 6 Sanoma Pro Oy
s. 8 Esa Suominen / Museovirasto
s. 10 Jyrki Tervo / str / Lehtikuva
s. 11 Miika Sirkiä / Leuku
s. 12 Adel Vadim / Vapriikki / Tampereen museot
s. 13 Reetta Tervakangas / Vapriikki / Tampereen museot
s. 14 Sanoma Pro Oy
s. 15 Markku Haverinen / Museovirasto
s. 17 ylh. Olavi Lahtela / Saarijärven museo
s. 17 alh. Kari Flinkman / Saarijärven museo
s. 18 Markku Haverinen / kuvankäsittely Mikko Rautala / Museovirasto
s. 19 ylh. Kari Kotilainen / Saarijärven museo
s. 19 alh. Markku Haverinen / Museovirasto
s. 20 Sanoma Pro Oy
s. 21 Kaisa Lehtonen / Museovirasto
s. 23 HY, arkeologian oppiaine / Helsingin yliopisto
s. 24 Neittamo Oy / Suomen Metsästysmuseo
s. 25 Nina Tuittu
s. 26 Kalervo Ojutkangas / Leuku
s. 28 Esa Suominen / Museovirasto
s. 29 Matti Bergström / Museovirasto
s. 30 vas. Esa Suominen / Museovirasto
s. 30 oik. Etelä-Karjalan museo
s. 32 Reino Pelkonen / Vastavalo
s. 33 Esa Suominen / Museovirasto
s. 34 Pekka Kivikäs
s. 36 Lauri Hannus
s. 38 P.O. Welin / Museovirasto
s. 39 Matti Ruotsalainen / Toimituskuva Oy
s. 40 Sanoma Pro Oy
s. 42 Gramoty.ru
s. 43 Tihon L1 / Alamy / AOP
s. 45 ylh. Sanoma Pro Oy
s. 45 alh. P.O. Welin / Museovirasto
s. 46 Anita Kokkila / Sanoma Pro Oy
s. 48 Sanoma Pro Oy
s. 49 Ulla Lehtonen
s. 50 Laura Reunanen / Sanoma Pro Oy
s. 51 The Art Archive / Alamy / AOP
s. 52 The Art Archive / Alamy / AOP
s. 54 Miguel Vera / Suomen Kuvapalvelu
s. 55 Sanoma Pro Oy
s. 56 Anna Gradistanac / Turun kaupunki
s. 58 Sanoma Pro Oy
s. 59 Anita Kokkila / Sanoma Pro Oy
s. 60 Sanoma Pro Oy
s. 63 ylh. Markku Haverinen / Museovirasto
s. 63 alh. Sanoma Pro Oy
s. 64 Koneen Säätiö
s. 65 ylh. P.O. Welin / Museovirasto
s. 65 kesk. Martti Puhakka / Turun museokeskus
s. 65 alh. Sanoma Pro Oy
s. 66 Timo Syrjänen / Suomen kansallismuseo / Antellin kokoelmat / Museovirasto
s. 67 Nina Tuittu
s. 68 Eero J. Laamanen / Vastavalo
s. 69 ylh. P.O. Welin / Museovirasto
s. 69 alh. Maija Helamaa / Aboa Vetus & Ars Nova
s. 71 ylh. Timo Lehtinen / Vapriikki / Tampereen museot
s. 71 alh. Kari Uotila
s. 73 ylh. Ville Aakula / Aboa Vetus & Ars Nova
s. 73 alh. Jaakko Karjula / Aboa Vetus & Ars Nova
s. 74 Keenpress / National Geographic Society / Corbis / Belgium / Amsterdam
s. 75 Matthias Scholz / Alamy / AOP
s. 76 Koneen Säätiö
s. 78 Interfoto / Alamy / AOP
s. 79 Seilo Ristimäki / Aboa Vetus & Ars Nova
s. 80 Imagestate Media Partners Limited - Impact Photos / Alamy / AOP
s. 81 akg-images
s. 82 Sanoma Pro Oy
s. 84 P.O. Welin / Museovirasto
s. 86 The Art Archive / Alamy / AOP
s. 88 ylh. Hans Koegel / Nordiska Museet
s. 88 alh. The Art Gallery Collection / Alamy / AOP
s. 90 Sanoma Pro Oy
s. 91 The Art Archive / Alamy / AOP
s. 92 Martti Kapanen / Leuku
s. 95 Sanoma Pro Oy
s. 97 Klaus Koszubatis / Aboa Vetus & Ars Nova
s. 98 Matti Ruotsalainen / Toimituskuva Oy
s. 99 Sanoma Pro Oy
s. 100 North Wind Picture Archives / Alamy / AOP
s. 101 vas. The Art Archive / Alamy / AOP
s. 101 oik. Museovirasto
s. 102 vas. Turun museokeskus
s. 102 oik. Sanoma Pro Oy
s. 103 Erik Liljeroth / Nordiska Museet
s. 104 Nina Tuittu
s. 105 The Art Archive / Alamy / AOP
s. 107 The Art Gallery Collection / Alamy / AOP
s. 108 Interfoto / Alamy / AOP
s. 109 Kirsi Halkola / Kuvataiteen keskusarkisto / Valtion taidemuseo
s. 110 Sanoma Pro Oy
s. 111 Ari Niippa / Vastavalo
s. 113 Hannu Aaltonen / Kuvataiteen keskusarkisto / Valtion taidemuseo
s. 116 Prisma Bildagentur AG / Alamy / AOP
s. 118 Laura Reunanen / Sanoma Pro Oy
s. 119 Artur Bogacki / Alamy / AOP
s. 121 Mary Evans Picture Library / Alamy / AOP
s. 122 Jukka Peltonen / Suomen Metsästysmuseo
s. 123 Interfoto / Alamy / AOP
s. 124 The Art Archive / Alamy / AOP
s. 125 Alistair Scott / Alamy / AOP

s. 127 Sanoma Pro Oy
s. 131 Nationalmuseum
s. 132 Erik Cornelius / Nationalmuseum
s. 133 vas. The Art Archive / Alamy / AOP
s. 133 oik. Kirsi Halkola / Kuvataiteen keskusarkisto / Valtion taidemuseo
s. 134 Antje Schulte / Alamy / AOP
s. 135 Postimuseo
s. 136 Uppsala universitetsbibliotek
s. 137 Uppsala universitetsbibliotek
s. 138 Eero J. Laamanen / Vastavalo
s. 140 North Wind Picture Archives / Alamy / AOP
s. 141 Kuntaliitto
s. 142 Kainuun museo
s. 143 Uppsala universitetsbibliotek
s. 145 Museovirasto
s. 146 Matti Ruotsalainen / Toimituskuva Oy
s. 147 Kansallisarkisto
s. 148 Sanoma Pro Oy
s. 149 Markku Ulander / Lehtikuva
s. 151 Matti Ruotsalainen / Toimituskuva Oy
s. 153 vas. Interfoto / Alamy / AOP
s. 153 oik. Interfoto / Alamy / AOP
s. 154 Mauri Mahlamäki / Vastavalo
s. 155 Turun museokeskus
s. 156 Erik Cornelius / Nationalmuseum
s. 157 Hans Thorwid / Nationalmuseum
s. 158 Hans Thorwid / Nationalmuseum
s. 160 Kari Niemeläinen / Alamy / AOP
s. 161 vas. Erik Cornelius / Nationalmuseum
s. 161 oik. The Art Gallery Collection / Alamy / AOP
s. 162 Emre Olgun / Riksarkivet
s. 163 Interfoto / Alamy / AOP
s. 164 The Art Gallery Collection / Alamy / AOP
s. 165 Mary Evans Picture Library / Alamy / AOP
s. 168 Uppsala universitetsbibliotek
s. 170 Nationalmuseum
s. 172 Nationalmuseum
s. 173 Åsa Lundén / Nationalmuseum
s. 174 Hans Thorwid / Nationalmuseum
s. 175 Kirsi Halkola / Kuvataiteen keskusarkisto / Valtion taidemuseo
s. 177 Erik Cornelius / Nationalmuseum
s. 179 Helsingin kaupunginmuseo
s. 180 Mats Landin / Nordiska Museet
s. 181 Nationalmuseum
s. 182 Nordiska Museet
s. 183 Sören Hallgren / Nordiska Museet
s. 185 ylh. Mats Landin / Nordiska Museet
s. 185 alh. Jan Lindroth / Porvoon museo
s. 186 ylh. Sanoma Pro Oy
s. 186 alh. Anders Chydenius -säätiö
s. 187 Timo Syrjänen / Museovirasto
s. 188 Eino Mäkinen / WSOYn kuva-arkisto
s. 189 Colourbox
s. 191 Turun museokeskus
s. 192 Ladi Kirn / Alamy / AOP
s. 193 Birgit Brånvall / Nordiska Museet
s. 196 Hannu Aaltonen / Kuvataiteen keskusarkisto / Valtion taidemuseo
s. 198 ylh. Markku Haverinen / Museovirasto
s. 198 alh. The Art Archive / Alamy / AOP
s. 199 Matti Ruotsalainen / Toimituskuva Oy
s. 200 Jan Lindroth / Porvoon museo
s. 201 ylh. Viktoria Kulmala
s. 201 alh. Nina Tuittu
s. 202 Marcel Maltzeff / Sanoma Pro Oy
s. 203 Pentti Pere / Satakunnan museo
s. 204 Eero J. Laamanen / Vastavalo
s. 207 The Art Archive / Alamy / AOP
s. 209 Pictorium / Alamy / AOP
s. 211 Hannu Aaltonen / Kuvataiteen keskusarkisto / Valtion taidemuseo
s. 213 Matti Ruotsalainen / Toimituskuva Oy
s. 214 Sanoma Pro Oy
s. 215 Matti Ruotsalainen / Toimituskuva Oy